

ЎЗБЕК АДАБИЕТИ БЎСТОНИ

АЛИШЕР НАВОЙИ САБЪАИ САЙЁР

(НАСРИЙ БАЁНИ БИЛАН)

ТОШКЕНТ
Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

I

Сенинг таърифингни қилишига эл тили ожиздир,
чунки сен инсондек зотни яратдинг. Сен инсонга
тил бериб уни нутқ билан фарқладинг ва жасадига
қалб жо этиб уни ақл билан безадинг
ва бошқалардан афзал эттинг

Осмон сен туфайли сайр этувчи, ер эса осойишта, фалакдаги Баҳром газабнок, Зухранинг Диlorоми эса, чанг ча-лувчидир. Сен дахрнинг бунёдини қилаётганингда кўк самони етти гумбаз билан яратдинг. Яратувчилигинг туфайли бу етти осмонўпар қасрлар вужудга келиб, улар юлдуз гавҳарлари билан безанди. Етти қасрда етти донишманд сенинг ҳикматларинг тўғрисида афсоналар айтмоқдалар. Бу етти афсонанинг барчаси дилбанд бўлиб, улар бир-бирларига ўхшамайди. Етти гумбазнинг ранги кўк бўлгани билан етти афсона турли-туман ранглар билан безатилган. Сен етти фалакни баланд айлаш билан бирга бу коронгу марказни паст қилдинг. Булар етти фалак эмас, балки етти лагандир, ҳар бирининг ичиди нур таратувчи шам бор. Ҳар лаганда кечаси ёниб турувчи гавҳармисол садафдай юлдузлар мавжуддир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хосиятга эга бўлиб, ранглари ҳам мохияттан турличадир. Сен ер юзини етти қисмга бўлиб, унинг ҳар бирини бир иклимга мансуб эттинг. У етти юлдуз жаҳон кезади, жаҳон эмас, балки осмонни кезиб юради. Улар сув тепасида учайтган кумушранг қущдай етти кўкда кезадилар. Уларнинг ҳар бири пайдо бўлиши билан етти икlimнинг ҳар бирига нур таралади. Сенинг раҳматингдан нур олган уларнинг ҳар бири бу шабистонни шамдай ёритиб туради. Йўқ, булар шам эмас, тўғрироғи, ўйнайдиган раккосалардир, уларнинг ҳар бири ҳафтанинг бир куни билан боғланган бўлиб, кундузи яширинган гулдек бўлса, кечаси икки ҳафталик ойдек бўлиб кўринадилар. Ҳафта, ою йилни сен тез ўткардинг. Умр ила уларнинг ишларини

атчиқ қилдинг. Богларнинг очилмоғи ва гулларнинг сочилмоғи уларнинг ҳаракатига боғлиқдир. Чархнинг тунги ва кундузги қора ва бўз отлари кечаю кундуз шитобу изтироб билан чопиб кўкка дахр элининг гардини етказадилар, туфроғи билан танини ҳам элтадилар.

Сен йўқ одамни бор этиб инсонга эътибор қилдинг. Уни бор қилиш ҳам, йўқ қилиш ҳам сенга хосдир. Ҳақнинг бу ишларига банданинг ақли ожизлик қилади. Йўқликни мавжуд айламоқ ва мавжудотни нобуд айламоқни нимаданлигини инсон билмайди. У аввал яратилиб, сўнgra йўқ этилаётган нарсаларни кўриб ақли лол, уларнинг ҳар бири илоҳий ҳикмат туфайли эканлигидан ҳайратда.

Кўр қўёшнинг ёруғ эканлигини билмайди, кўршапалакнинг кундуз куни учиши эса, ажабланарлидир. Бойўғли яшириниб олган жойидан кечаси учиши ҳаммага маълум. У коронгуликнинг сиридид. Кундузи нурли қўёш уни кўр қиласди.

Сен-сен ўша бебадал ва меҳргиё азалий тонг. Сенинг нуринг пайдо бўлиши билан коронгу тундаги юзи гўзал ой кўринади, йўқлик дунёсида пинҳон бўлган ахли жаҳон ва жаҳоннинг барчаси мавжудлик либосини киядилар, юз минглаб бўстоннинг сарвлари пайдо бўлиб, лола, сунбул, наргис, суман, бинафша каби гуллар йўқлик уйқусидан уйғониб, боғ руҳсорида кўкариб, кечаша кундуз баҳор шабадасида атрофга хушбўй хид таратиб, рангто-ранг гўзал манзараларни вужудга келтиради.

Ёқимили шабада эсиб сўмандин гул боғига кумуш сочди, унинг зулфига хушбўй бинафша тўкиб, хидини димоғига етказди.

Егаётган дўлдан унинг жисми букилди ва зарбидан унинг тани қўкарди. Сув ёқасига шабнам тушди. Бу ёқа тугмаси ўша дурга ўхшагандир. Жилва қилаётган гўзал бўстон достон тўқиди, ўтдан ўсма ясади, лоладан упа-элик, зулол сувдан равшан кўзгу ясади унинг гул чеҳраси қаршишига тутди. Гулга жозибали хусну жамол бериб, булбулни унга ошуфтаҳол қиласди. Униси борган сари тобланиб яшинаса, бунисининг ишқдаги изтироби тобора ортиб борди. Бири фифонидан нола айласа, иккинчиси жамолининг ўти билан уни тезлайди.

Униси жилва қилса, буниси унга шайдо, натижада жаҳонда ишқ пайдо. Бири ошику бири маъшуқ бўлиб, бири оташину бири ёниб куйган. Ишқ ошикни ёниб куйишга мажбур этса, маъшуқнинг жонига ўт солади. Булбул билан гул — булар баҳона халос, аслида бу воқеалар сенинг достонларингдир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам нобуд бўлдилар, сен эса, ҳамон мавжудсен, балки ҳамон вужудлик сарчашибаси бўлиб келмоқдасен. Ишқ сенинг ошиқ ҳам сен-сен, севилмокқа

лойини ҳам сен-сен. Жилвали зот айни маъшуқлика ўзини кўриш учун кўзгу тилайди, сенинг ҳуснунг эса, ҳар бир дақиқада ўзга сурат касб этиб кўзгуга қайта-қайта зарурат уйғотади. Ҳусн ичра қанча жилвалар пайдо бўлса, шунча кўзгу соҳиби юзага келади. Сенинг ҳуснинг коинотда кўп сифатлар ичра намоёндир. Улар ўз жамолининг кўринишларига овуниб, яширинган либосларда воқе бўлади. Ўзингни ошиқ қилиб, ўзингни ўз ҳуснинг билан ҳалок айлайсан, яшиндай ҳуснинг жавҳардай ёниб турганида, ўзга ана шу яшин ўтидан ёниб кетади. Унинг кулини фано ели йўқликка олиб кетгач, ундан из ҳам қолмайди. Сен борсен, сендан ўзга ҳеч нарса йўқ, агар кўринса ҳам унда сен мавжудсан. Ҳеч нарса йўқ эди, сен мавжуд эттинг. Сен барҳаёт зотсен, қолганлари нобудликка маҳкумдир. Зотинг васфига қалам ожиздир, сенинг вужудингда йўқликдан асар ҳам йўқ.

II

Муножот шул ҳусусдаким, тангрининг ўзи айнан мавжуд ва ундан ўзга барча нарсалар нобуд ёки номавжуддир. Ҳожатлар изҳори шу маънодаки, нобудлар гуноҳи унинг денгиздай раҳмати олдида қандай вужуд топқай ва новижудлар хатоси унинг дарёдай вужуди олдида қандай қилиб мавжуд бўлгай

Эй худовандлар худованди, худоликда сенга teng кимса йўқ. Улуғликда кимки улуғ бўлса, ундан ҳам улуғсан. Буюклигинг олдида қўёш ҳам заррадек эканлиги равшандир. Яратувчиликка байроқ тортилганида туғ ёзув таҳтаси бўлиб, қалам унинг устуни бўлди. Қаламингга кечаси осмонда бир ложувард сиёҳдон пайдо бўлди. Таҳтангда ҳали бирор ёзув бўлмас-да, унда ҳаммага ҳали маълум бўлмаган нарсалар ёзилган эди. Сенинг қудратинг олдида фалакнинг қадрияти, сарсар шамоли эганида ҳосил бўладиган сув юзасидаги олтиетти пуфакчалардекдир. Нимаики маҳлук номини ўз ичига олган бўлса, уларни сен яратдинг, улар эса яратилгандардир. Даҳр бунёдининг яратувчисисен, одамнинг бунёдкори ҳам мутлак ўзингсен. Бирини бутга сажда қилдириб, будпараст этдинг ва бут ичра ўз ҳуснингни намоён этиб, ҳусн билан уни мағурлантирдинг, бирини эртаю кеч қуёшга ибодат қилдириб қуёшга сифинувчи қилдинг ва унда ҳам сенинг ҳуснинг зиёси фалакда заррадек парвоз этиб, юзлаб рангларда акс этиб шуълалар тарқатади ва шу туфайли оташпарастлар ўзларини ўтда куйдирадилар. Сен гулни ўз ҳуснингда

намоён қилиб, унинг ўтида булбулни ўртайсан, шам ўтида капалак куйганида ҳам сенинг ишқингдаги девоналик зохир бўлади. Сен ибодат элининг маъбуди ва ишқ элининг мақсадисан. Кимки итоат қиласа унинг худосисан, кимки хиёнат қиласа унинг балосисан. Ҳар бир суратда кўринадиган жилвагарсан, йўқ, факат жилвагаргина эмас, сурат ҳам сен. Ҳеч бир илоҳий кучнинг қудрати унга тенг келолмаслиги туфайли ҳалқ «Ла илоҳа иллоллоҳи» яъни, «Оллоҳдан бошқа илоҳият йўқ»—леди. У — азалдан бор, ягоналика буюк раҳмондир. У — қудрат эгаси, мен эса бошдин-оёқ гуноҳкор бир бандаман. У — тепамдаги яратувчи, унинг олдида манманлиқ қилиш ҳаёсизликдир. Унинг тупроғи оёқ остида паст бўлса-да, лекин жабр-зулм чоғида осмондайдир. Тоат вақтида мен хаста чумолидайман, исён пайтида эса ваҳший шердекмен, баҳайбат филдек зўр нафсимдан ва пашишадек нимжон кўнглимдан гумондаман. Мен ўзимни гўё шу фил оёғига йиқилиб, у мени поймол қилиб ташлагудек сезаман. Фил олдида мажрух чумоли не деган гап, уни фил оёқ ости қилиб ташлайди. Бузук феълим мени шундай ожиз этган бўлса, менинг гуноҳим нима, сенинг ҳоҳишинг шундай эди-ку! Агар нафс биносига асир бўлган бўлсам, мен нетай? Ахир бундай тақдирни менга сен ато этдинг! Эгрилигим ҳам сен туфайлидир, ахир қандай қилиб ўзимни тўғри қила оламан, чунки яхшилик қилмоққа менда на йўл бор, ёмонлик қилмоқда на ихтиёр бор. Сен агар мени ёмон қилсанг, бунинг ҳадди йўқ, аммо яхши қилиш ҳам сенинг амринг биландир. Менга яхшилик қил, чунки мен сенинг нотавонингман. Бу ёмонингга эҳсон қилиб, уни яхши қилиш сенга осон бўлса керак. Менинг кўлимдан не келардик, сенга ундан қил, бундай қил деб айтаяпман. Истагингда нимаики бўлса шуни қил! Лекин яхшилик, лутф-иноят кўрсатишида сенга ҳад йўқ. Караминг хазинаси юз жаҳон чоғлиқдир. Фазилатинг минг осмон кабидир. Мен эса, бир гадойи мазлум — ҳар нарсадан маҳрум бандаман. Лекин бергувчининг инъоми — бепоён, унинг тортиқлари битмас-туғанмас ҳазинадир. Тиламчилик гадонинг шиоридир, менини эса зарурат туфайлидир. Нимаики талаб қилсан, албатта ихтиёр менда эмас, лекин парвардигорим саҳоват эгасидир. Ё раб, мен девонанинг фифонига этиб ўз караминг билан хатоларимдан кеч. Менда жаҳон-жаҳон гуноҳ бор, лекин сенек паноҳим ҳам бор. Юз жаҳон айбим бўлса ҳам не ажаб, улар сенинг афвинг денгизида бир хасдайдир. Менинг таним бу оламга асир бўлганидан бери руҳ тўтисига баданим қафас бўлди. Менинг хаёлимни ўша томонга мойил эт, мен ўз юкимни сенга етказай. Бу гадойингнинг қандай мақсадлари бўлса, унга ризолик билан мадад бер! Бу хаста кўнглим ишига кўмак

қил, талабинг дардини эса унга дармон эт! Нафасим моҳияти ҳаётдир, ёзувим нажот йўлидир. Ушбу жаннатни мен маъмур қилиб, унда катта дилкаш каср бунёд этдим, ҳар бирига биттадан ети гўзал маҳвашни жойладим. Қасрларни назарда марғуб қилиб ҳурларни кўнгилга ёқимли эт! Унинг шуҳратини оламга ёйиб, олам аҳлини уларга пайдо қил! Ўқувчилар кўнглига равшанлик бериб, ўқиганларнинг дуосини менга етказгил! Жон куши жисмдан парвоз қилиб садра сойи томон наво қилса ва унинг унсур бўлаклари хокда яшаб туфроқ, ўт, сув ва елга якин бўлса, уларнинг ораларида айрилик воқиъ бўлади, ҳар бири ўз аслига қайтади. Ана ўша замон мен лутф билан қўлимни қўлимга қўяман. Сен мани ўз ҳузурингга йўлла! Менинг ҳар қанча гуноҳим бўлса ҳам ўз ҳабибинг сифатида мени нобуд қил!

III

Ул элчилик паноҳининг шоҳи наътидаким, лавлок байроги унинг алифи, фасоҳат билан айтсан, давлати лашкарига у байроқ бўлди, «то» билан «ғайн»ининг түғёни ва «ро»сининг асири унинг барқарорлигига ҳужжат ва икки олам салтанатига равшан, унинг қуёши юзи эса элчилик билан безангандир

Эй жалолат ва икром соҳиби расулўллоҳ! Сенга мингданнинг салом!

Асли Курайший, ери Абтаҳи эди, мазҳаби ҳошимий, манзили эса Яерив эди. Ул қуёшлини арабча зеб қилиб, уни араблар учун кўз қорачиги қилдинг. Қуёшинг чиқиши билан у икки жаҳонни нурга тўлдирди. Бу жаҳоннинг қоронгилигини йўқ қилиб, у жаҳон ахлига ҳаёт баҳш этди. Оллоҳ-оллоҳ, бу қандай улуғ нур! Бундай нарса ҳали яратилмаган эди. Кетим йўқлик коронги эди, уни равшан этган чироғ мана шу нур бўлди. Қандай ажойиб бу қуёшким, жаҳондаги зулматни йўқ қилди! Сени эса, тангри тенги йўқ, латофатда мислсиз қилиб яратди. Сенинг ҳам кўриминг бўлмаганлиги сабабли, сен ҳам коронгиликни рад эттинг. Ундан сенинг қаддинг ор қилди, щунинг учун ҳам соя ер узра хоксор бўлди. Сенинг кўланканг тупроқнинг айбини топгандан эди унинг даражаси фалакдин ортиқ, мартабанг эса Зухал (Сатурн) юлдузидан, зиёратгоҳинг фалакнинг тўққиз айвонидан ҳам баланд бўлур эди. Ўша кечаке сен туғилгач, иқбол юлдузлари порламоқда эди. Тун бутун жаҳонни ўзининг нозик пардаси билан ёпиб турганида олам офтоби порлади. Бу улуғ нур ажойиб равишда

жилваланиб Маккани ёриб кирди. Унинг ёруғлигидан етти кўкнинг айвонигина эмас, балки Мадинанинг миноюра гумбазлари, қуёш ўз нурини тарататётганда гумбаз юзи қандай ялтираб турса, шундай равшан кўриниб турарди. Бу нур «Лот» билан Уззани¹ ҳам шикастлаб, уларни, коронгу ерга туширди. Уларнинг остину устун бўлиши сенинг зотинг туфайлидир. Боз эгишлик ҳам сенинг хижолатинг сабабидандир. Сен оддий кишини улуғлаб унга меҳрибонлик қиласан, жонга меҳр кўргизганингда пайғамбар ҳам ожиз эди. Ўшанда Мусонинг юз хотирини қилиб, кўлидаги путтига марҳамат кўргаздинг. Ҳамал айвонида қуёш қандай жо кильган бўлса, камтарлик бобида сенинг шарафинг ҳам шу қадар зоҳирдир. Сен чўпонлик орасидаги элчи, олам ахли раҳнамосисан. Олам ахли сенинг бандаларингдир. Сен уларга динни васият қилиб бердинг. Бу бандалар илоҳият раҳматига муяс-сар бўлиб, уларнинг раҳнамолигига сен каби шоҳни берди. Феълу авторинг уларга сув ҷашмасидир, зулғингнинг бир тори эса мустаҳкам таянчикдир. Бу феъл эмас, ҳаёт зулолининг қатрасидир, сочнинг тори эмас, нажот ипининг риштасидир. Бу соч эмас, икки дунёни ушлаб турувчи икки ҳалқадир. Улар кишини шод этувчи чироқларини намойиш этганларида Лайлалт ул-қадр кечасидаги ойдек кўринадилар. Севгилиниг кора ҳушбўй икки кокили, зотининг ганжини кўриқлаётган икки аждар кабидир. Мухаммад сўзининг ҳарфлари ечилганда, иккита «мим» ҳарфининг этаклари осилиб куфр эли мотамининг зулматига, дин элининг эса, улугворлигига айланади. Агар саводинг бўлмаса не ғам, ушбу савод сенга буюқдир. Агар қўлингга қалам тутмаган бўлсанг ғам ема, чунки ёзув тахтаси билан қаламни сен ёд олгансан. Бу азадан қалам ғаминок бўлди, юзини кора қилиб ёқасини йиртди. Мен қалам тутмасам-да, лекин сўзлашишда маъно аҳлини лол қилай. Мен энг фасоҳатли кишиман дея фазлу камол аҳлини қойил колдидай.

Сенинг лаълинг дур кабидир. Бу тошнинг сенинг дуринг ғамини ейдиган нимаси бор. Сенинг лаълинг шикастланса, ундаги дурлар сочилиб қизил май сифат оқади. Яъни оғзинг ҳам лаъл, ҳам дур сочади. Сенинг дурри зотинг ота-оналаримизга ҳам насиб этган. Бир ўғилнинг ети отасига шараф келтириди. Етти отадан туғилган етмиш отанинг ҳаммаси сени ўзининг отаси деб билди. Одам Ота сенга ўғил бўлганлигидан шод, сенинг болангга бутун жаҳон эли авлоддир. Унинг оти кўпдан бери маълум бўлса, сенинг зотинг Одам-

¹ Арабларнинг исломгача бўлган илоҳий маъбудалари.

дангина эмас, барча оламдан ҳам аввалдир. Пайғамбарлар-нинг энг охири ҳам, уларнинг аввали ҳам сен ўзингсан. Уларнинг барчасидан сени ажратиб турадиган тож — Лайлар ул-меърждир.

IV

Борлиқни кезувчи мусофири, балки у осмонни босиб ўтуви отлиқнинг меърожи кечасининг таърифидаким, унинг Буроқ оти яшиндай учиб Буроқ хабарчисини етказди. Ул от била хабар хаёл етмас ергача етди ва учмоқ била ақял бовар этмайдиган нарсаларни топгани

Ўша қадр кечаси табиат хушбўй ҳид таратиб, жаннат кишвари гайрат килаётган эди. Ҳурлар кокилларини очиб, анбару мушк ҳидларини осмонга тарқатмоқда эди. Сочларининг мушкин бутун оламга тарқалиб, унинг хушбўй ҳиди осмонни эгаллади. Зулфнинг ҳалқасига ўралган нурли юз ҳар тарафдан юлдуздай кўриниб турарди. Ҳурлар бутун жаҳонга ўзларининг мушкранг соchlарини юзига ҳалқа қилиб тузоқ солдилар. Улар сувдаги тузоқ ичидағидай чехраларини очиб, ўз хуш хулқларини бирма-бир уруғдай соча бошладилар. Давлат куши шу ерга етганида улар шу суву дон билан уни овлай бошлишди. Ўн минглаб равшан чироғлар шаклу шамойилда турли рангда эдилар. Кеча ҳурлари чиқиб, тун коронгулигига сайр эта бошладилар. Оқ чироқлар чиқиб замбарак тутиналаридаги каби парда ҳосил қилдилар. Тутун эмас, хушбўй тутатқи тараттилар, бундан туннинг димоги чоғ бўлди. Чарх эса бу мушк ҳиди ва хушбўй тутун учун кулдан тутиб турарди, ҳидни сезиб тўшаги билан бу пардан ёпиб олди ва ер юзига эшикларини очиб фариштадай қўнди. Фалакнинг коронгулигига юз минглаб кўк либосли рухонийлар пайдо бўлдилар. Ўша тунда бутун жаҳонни ёритиб турувчи ой уйида даҳрнинг тўс-тўполонларидан осуда бўлиб, кўнгли уйғоқ, кўзи уйқуда бўлган оналардек яшириниб ётарди. Хабарчи осмон жаҳонни от устида миниб Ҳожа олдига келгач, у кўзини очди. Элчи сўз бошлиди: ҳақнинг саломини етказди. Ошиқ маҳбубининг висолига эришмоқ ниятида эканлигини хабар қилди. Элчи уни келган ўлига қараб отлантириди. Қутлуг жоха қанотли муборак отини сурди. Суву куруқликдан, ўту бўронлардан елдек ўтди. Тулпор шу қадар учдикни, унинг туёғи ой юзини ҳам дое қилиб кетди. Уторид юлдузига яшиндай етиб, унинг кумушранг тош қаламини синдириди. Зухра томон ўйллангач, оҳангидан Зухра ўз чангини

яшириди. Куёш ўзга юлдузниг улуғворлигидан уялиб ерга кириб кетган эди. Унинг савлатини кўрган Баҳром қиличини қинига солиб, унга дам берди. Нурдан юзидағи гарди зоҳир бўлган Муштарий эса, тезда ўз минбаридан тушди. Зухал ассобларини бирма-бир, майдонда гир айланувчи ҳиндудек ҳозирлаётганида, у аллақайси иқлимга бориб етган эди. Унинг савлати билан ҳамма ҳисоблашар эди. Тавсани саккизинчи фалакка етганида унинг нуридан юлдузлар чараклаб кетди. Фалакда бу гавҳарга муносиб жой топилмай ҳар ерда бир-бир чўкки ҳосил бўлди. Ҳамал билан Савр ҳам унга манзилгоҳ жой таклиф этишиб нола билан қолишиди. Жавзо¹ тулпор отнинг беш оёқлаб учиб ўтганидан кўзи тўрут бўлиб колди. Йиртқичликда соҳибқирон бўлган Асад эса сунбула уруғларини сошиб юборди. Адолат мезони ҳукм суриб унинг елидан Ақрабнинг ичимлиги тўқилиб кетди. Қавс унинг ўтган йўлига қараб қирқ қунгача безовта бўлиб қолди. Даљ унинг йўлига назар қилиб қирқ қунгача безовта бўлиб қолди. Даљ унинг йўлига назар қилиб сув кечган бўлса, Ҳут сувсиз қолган бир оймисол бўлди. У азим чархнинг эгик жисмига қадам кўйгач, ёйдан отилган ўқдек учиб ўтди. Курси, Арш, Лавҳа. Қалам чўққиларига байроқлар илиб кетди. Шундай тез елдики, водийи «Ло макон»ни, «Раф-раф» ерини босиб ўтиб, югуриб-елишдан ҳорди. Шу ерда от билан унинг ҳайдовчиси ажралишиди. У ўзлигини ўзи ҳам билмай қолди. У на беш сезигига², на олти жиҳатнинг³ бирортасига ўзида эҳтиёжлик сезмади. Шунда кўз илғар-илғамас чексиз бир парда кўринди, унинг аксарият қисми қоронғи, бир оз қисмигина ёруғ эди. Бир зумда бу парда кўтарилиб, ошиқнинг висоли намоён бўлди. У ошиқ сари қадам кўйганида ҳараму парда барчаси йўқ бўлди. Ошиқ билан маъшук бир-бирларининг висолига эришдилар. У ерда яратувчи билан маъшукдан бошқа ҳеч бир бегона кимса йўқ эди. Қарам мавжи уриб турганида меҳмон ўз арзи илтимосини баён этишга интилди. Буни айтмоқка ҳожат ҳам йўқ эди, чунки бу сўзлар илтимосдан бурун ошиққа мақбул бўлган эди. Сўнгра илтимосни баён этиш учун ижозат бўлгач, меҳмон умматининг гуноҳларини кечирмоқни сўради ва бу илтимосдан хижолат чекмади. Ошиқ ўз қарамини ато қилди. Унинг ёниб елаётганини тақдир ошкор қилди ва ҳар қандай истаги бўлса бирма-бир

¹ Ўн икки буржнинг бири, бошқа номи «Дупайкар», русча номи «Созвездие Близнецов».

² Кўриш, эшитиш, сезиш, тотиш, англаш каби беш ҳиссият ҳакида гап боярпти.

³ Инсон ҳаётни учун етти зарур ашъёлар: ҳаво, овқат, ичимлик, ҳарарат ва дам олиш, уйку ва уйғоқлик, ҳазм ва харж — модда алмашиш.

қабул этди. Шундай қилиб Хожа Арши аълода бўлиб, васл дengизидан баҳраманд бўлди. Сўнгра ўз тулпорини излаб топгач, иккала ҳориганлар бир-бирларини таниёлмай бири қўлини, бири оёғини ўпип, кучоқлаша кетдилар. У жангга тайёрдай яна отига сакраб ўтирди. Тулпори орқасини эгиб, икки оламни юклади. Хожа дengиз устидаги якка булатдай, кўнгли гавҳардай пок бўлиб учарди. Юрарида гўзал сарвдай, туарида мисли жаннат дараҳтидай бўлди. Осмоннинг ҳар бир қатлами унинг тушиши учун зина хизматини бажарди, унинг нурли юзидан фалак зеб олди. Фаришталар жўр уриб, табриклар билан шовқин-сурон солдилар. Юз минглаб фариштаю ҳурлар қўлларидаги нурга тўлган идишлари билан барчалари ҳурраму шод бўлиб, унинг бошига гуллар соҷдилар. Чархнинг бўшлиғида саф-саф тортган минглаб фаришталар унинг гирдида сипоҳлардай ҳамроҳлик қилдилар. Ҳамма унинг нурли юзидан баҳраманд бўлиб, ҳайрҳоҳлик билан таъзим айладилар. Расул шоҳона сайр қилиб яна ўз қиблагоҳига келиб тушди. Самовий сайр вактида унинг тани хоки бирга ҳамроҳ бўлдилар. Унинг жисми — хок, лекин хоки нури — пок, жисми эса хоки нур эди, руҳини айтмакка имкониятим қолмади. Унинг жисми дўст васлига эришиб ёниб қайтди. Бу ҳол икки дамда воқеъ бўлди. Лекин уларнинг қайси бири аввали қайсиси кейин эканлиги менга маълум эмас.

Эй кўзи қорачигингга «мозоғ» сурмаси! «Мотаги»¹ тавсанига сен азоб бермадинг! Анбиёларга итоатинг абадийдир, ҳамма сенинг ҳимоянгдан умидвордир. Улар анбиё эмас, башарият жинсидандирлар, уларнинг ишлари хоҳ ҳайрли, хоҳ ҳайрсиз бўлсин, бари бир сенинг илтифотингга муҳтождирлар. Ушбу жаҳонда кимки бор бўлса, уларнинг яхсисига ваъда берилган, сен буларга кўп меҳрибонлик этиб, ҳар қанча итоатсиз бўлсаларда, уларнинг аҳдини олдинг. Шундай карамлар жинси башариятга кўрсатилар экан, улар каторида Навоий ҳам шубҳасиз мавжуддир.

V

*Сўз таърифида бир неча сўз айтиш
у ҳақда бир оз гапириб ўтмоқ ва коинотнинг
муқаддамлигининг сифатлари, жаъми мавжудотнинг
кейинлигининг исботи ва унинг пардасидан бошка
иљк гоялар жилвадин ќутилган ва кўнгул
ганжида эканининг изҳори*

Ўшандада на жаҳону на жаҳон эли мавжуд эди. Мураббий безатилган ажойиб нақш ясашни истаб эрдилар. Етти кўкни баланд қилиб, уларнинг ҳар бирини бир-бирларига пайванд айладилар. «Кун» (бўл) сўзи билан Ер куррасини паст, кўк осмонни баланд қилдилар. Яратиш қалами билан расм чизилгач, ўзлаб ажойиб нақшлар пайдо бўлди. Бир сўз айтмоқ билан бундай нарсалар пайдо бўлди. Демак сўзга васф шулким, у тафсилотга муҳтоҷ, уларнинг қай бири аввал? Сўз аввал, жаҳон эса сўнгра. Жаҳон, борлик ва макон сўнгра пайдо бўлдилар. Зоти, инсонин аввали ва охириат билан яратди.

Ҳар бир инсон дунёга келгач, у сўз билан нажот топади. Энг аввал сўзни тавҳид сўзи деб бил, чунки ваҳдат аҳлида бунга иккиланиш йўқдир. Аввали ухирингга назар солиб, беши ҳам, охири ҳам сўз эканини англаб ол! Олий қаср ҳам бир унингдек тоза юзли дўғз андозаси чин топмади. У бошидан оёқ хусн бозоридаги Юсуфдек бир дилқаш севгилидир, унинг нозик пардаси очилганда ҳалқ эси оғади ва коинотдаги ғавғоларга сабабчи бўлади. Пайғамбарлик уйида ҳам нотинчлик пайдо бўлади. Ҳақ инсонни ҳайвондан мумтоз айлаб, уни ўзига маҳрам қилди. У ширин бол ва ранго-ранг лаъл тошидир. У шунчалик латофатлидирки, баён қилмоқлиққа имкон йўқ. Уни кўз билан кўрмок, кулоқ билан эшитмоқ ҳам мумкин эмас. Шунчалик хусн, жамол, гўзаллик, дилкашлигу усталик билан унга шундай олтин тусли безак тортиқ қилиндики, бу либос ичра маъно гувоҳ бўлди. Бу либос шўх сиймбар эди. Гўзал маъно унсиз бежилва, яланғочдир. У қалб ҳужрасида таъзим қилиб, ўзини ўша ҳужранинг ҳазинасига яширади ва хеч ким унинг изини ҳам сезмайди, эл унинг маъносидан хабар ҳам топмайди. Идрок аҳлига бу сирлар номаълум бўлиб, ундан бехабардирлар.

Агар камолотли хоҳиш билдириб, маъно дуррига интилиб, сўз либосини кийса, ул товланиб турган ипак матодай туюлади. Чунки у сўзининг нозик ипагини кийиб, гўзалнинг жамомлини ўзига ёқимли қиласди.

Бодадан юзини лаъл тоши тусига киргизиб, кўнгил айвонидан жилва қилган бўлади. Тан саройидан ҳалқум йўли орқали ташкарига чиққудай бўлса, жаҳонда шундай ғавро кўтариладики, бутун коинотда қий-чув, унинг дарагидан ҳалойик лол бўлиб хушзабон бўлади. Буларнинг бариси сўздаги мўъжиза, унинг ҳикматлари эса элни ожиз қолдиради. Унинг бири ўлукка сўзи билан жон бериб, сўзи билан танга руҳ киргизади. Мунисини Мухаммад арабий дейишса, унисининг лақаби Масиҳдир. Оллоҳ, оллоҳ қандай сўздур бу сўз, бундан ортиқ ҳам яна бўлурму сўз! Сўз жисм бўстонидаги дараҳтидир, сўз руҳ дараҳтларидаги мевадир. Инсоннинг жис-

¹ Куръон оятидан сўзлар, «Ҳақ» йўлини тутувчи маъносидা.

ми гулшан бўлса, нутқ ундағи хушовоз булбулдир. Булбулнинг навоси сўздир, жонга роҳат берувчи нағмаси ҳам сўздир. Агар сўз бўлмаса бахтсизлик юз берган бўлур эди, булбул эса, навосиз нутқ қиласди. Бундай булбулни навосиз кўрманг ва бенаволикни ҳам булбулга раво тутманг! Хусусан, сўз булбулига Навоий зордир, унга сир боғи гулзордир. Унинг боғини яшинатиб, наво бергин ва боғини доимо ҳосилдор тутгин! Унинг гулзори гулларини тоза айлаб, булбулини баланд овозили қил! Гулининг шамини янада ёруғ қилиб, атрини бутун оламга ёй! Булбулнинг овозини баланд қил, унинг овози ҳалқ орасида жўш урсин! Богининг атрини хушбўй айлаб, күшининг куйини ёқимли қил! Куйини эл кўнглига мақбул қилиб, ҳар қандай яхши иш бўлса, унинг била машгул эт!

VI

*Сўз насидан назми хушироқ ва сўз парокандасидан
унинг жамъи дилкашроқ эканини таъкидламоқ
ва бу жамиятни Низомийнинг беш ганжи китобига
ва Ҳинд шакар суханининг ширин сўзларига таслим
бўльмоқ ва ул икки зар сочувчи ва ул икки нур
таратувчиларга зарра монанд ўзни еткурмаклик.*

Жон гулшанида сўз кўнгул денгизидаги дурри ятимдай, унинг васфига тил ожиздир. Бу фаннинг билимдонлари уни иккига бўладилар. Ўз фикрини баён қилишни истаган ҳар бир киши наср ёки назмга мурожаат этади. Назм билан насрдан боҳабар киши назмнинг мартабасини юксакроқ ҳисоблади. Чунки яхши сўзларнинг юзага келишида лафз гавҳар ҳисобланади. Ҳар қанча жавоҳирлар дилкаш бўлмасин, улар назм ўйлида ишлатилса, шунчалик хушроқ бўлади. Икки сариқ қимматбаҳо яхши дурдан, оташин лаъл яхшироқdir. Агар феруза ёнида кон бўлса, денгиз дури ҳам ажойиб бўлиб кўринади. Ана шундай жавҳарларни тартиби билан ипга тизилса жавҳар барқарордай туюлиб, уни хуш кўришади. Агар кимки жавоҳирларни олдига тўкиб ташлаб, ғафлат тилидай уни камситса, албатта, улар хунук кўринмаса ҳам, гўзаллиги аввалгидағидай бўлолмайди. Демак, кейингисининг зийнати аввалгисидай бўлмай, уларни бир-бирлари билан қиёслаб бўлмас экан. Назм билан наср ўртасидаги нисбатни ҳам шундай деб бил! Лекин назмда ҳам турли ҳолат бор. Назмнинг шундай афзаликлари борки уларга изоҳ беришга ҳожат ҳам йўқ. Назм ҳам бир неча

турга бўлинишини, унга диккат эътибор қилган киши тез инглаб олади. Назмда маснавий услуби энг афзалидир. Бошқалари ҳаммага машҳурлиги туфайли уларни зикр этиб ўтмадим.

Мазкур маснавийнинг сўздаги имкониятлари жуда кенглир. Юзлаб ижодкорлар бу майдонда агар беллашишса, уларнинг ҳар бири ўз санъатларини бирма-бир кўрсатадилар. Шундай майдонда ажойиб тулпорлар ботирлик билан жавлон урадилар. Чавандознинг тулпори оёққа турса, кўкнинг гўзал оти билан тевалашади. Роса жавлон уришаётганида чавгони билан ой юзини доғ қиласди. Хушкалом нотиқ эса бу майдон элидан тўпни олиб кетиб, даҳр вайронасида бу бойликни хазина ахлига ўткир сўз орқали тортиқ қиласди. Қалами вараққа нақш солаётганда маъноли сўз чучуклигидан ажрабиб чиқади. Ажралганида маъноли сўз шакардай тўклиди ва қора ранг ўрнига мушку анбар сочилади. Қофоз саҳифасига goҳ мушк, goҳ шакар томади. Шакаридан кўнгулда ширин орзу ўйғонса, димогга ураётган мушки эса жонга осудалик бахш этади. Шу туфайли уларнинг бири Чинда, бошқаси Ҳиндистанда достондирлар. Қalam учидан томаётган кўйқум шакар аралаш мушкка беланганд. Маъноли сўз нозикликда жон риштасидай, унинг роҳати риштага сарришта жондайдир. Варақларидағи назми — жоннинг пардаси, сиёҳи эса — оби ҳаётдир.

Унинг ҳаёт сувилиги ва жонга роҳатлигини англаған эл қаламини бутун жаҳонга таратиб ҳаёт суви сиёҳи ичига уни яширади, элга жон бергани учун унинг сиёҳдони ҳаёт ҷашмасидайдир. Хизр унинг қаламига ташна бўлиб, бетоқат, ҳар дам ўша ҷашмадан озуқа олади. Назм ахлини энг юксак сўзлиси «Хамса»нинг ёзувчиси Низомийдир. У «Хамса» эмас, Коруннинг беш ҳазинасидир. Ундан ҳар ким жавоҳир олиб, юз минглаб бойлик олади. Ундаги ҳар бир кимматбаҳо дур тожмонанд бўлиб, бутун бир мамлакат хирожининг ўрнини боса олади. Сўз йўлини шундай босиб ўтгинки, гўё гавҳарипок, нозик ипакдан югуриб ўтгандай бўл! Бу югуришда Хусрав ўйлидан борувчилар ҳар қанча кўп бўлсалар ҳам мен у йўлга боғланган бўлмайн. У Хусрав эмас, балки элини ўз назмига ром этган Ҳинд сеҳргаридир. Уни Ҳинд дема, қаро бало ҳам эмас, офати худо дегин! У қўлига қалам олса, назми билан оламга ўт солади.

Оламни олган ўт унинг кўнгли ўтининг учқуни холос. У ишқ ўтхонасининг олови, ўша шуъланинг Самандар кушидир. Унинг назми осмон каби баланддир ва сўзлари самодаги юлдузларга ўхшайди. Назмининг ҳар бир варағи кўнгулини шод этувчи бир оламдир. У маънолар олами, лафз жисми-

Улуг мартабали жанобнинг хизматкорлиги, гавҳар ёғдирувчи булутдай мададкорлиги, яъни ҳазрати шайхул исломий Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг мадҳида қалам учининг ширинсўзлиги ва кўнгил садафининг сўз гавҳарларини сочмоғи хусусида.

У фазл кони, илм дарёси, денгизу кон ошноси. Илм дарёсида у само гумбазидай, денгиз ичида анингдек меҳр гавҳари топилмас. Сирларни қашф этиш унинг табиатида мавжуд, буни унга тангри ато этган. Риёзатда фикри осмондай тиник бўлиб, у фалак экинзорини баҳраманд этади.

Унинг араб тилидаги дарси бир дуо мисолдир. Камина Ибн Ҳожибининг шогирди эди. Йўқ, Ибн Ҳожибининг эмас, оллонинг ёри, тафсир илмининг билимдони. У диний илмларни ҳарфма-ҳарф ўрганган, унинг тили, зикри ва сўзи ҳам диний илмларга мансубдир. Бисмилодаги «бо» ҳарфи нуктасининг ўзига тафсирда юзлаб асарларни ёзган кишидир. Тафсир илмида у мисли буюк дараҳтдир, унга бу йўлда юзлаб Ибн Ҳожарлар ҳам етишолмайди. «Арбаин» асарини араб ва форс тилларидаги яратди. Кирк ҳадис ёзишга қўл урганларнинг хаммаси бундай зўр асарни илгари кўрмаганликларидан ҳайрондирлар. У факрликнинг имоми Аъзам оламида имомдир. Унинг сўзи факҳ эли учун гўзал ва қимматлидир. Агар масала айтса фикҳ аҳли ҳайратда. У ўз вужудидан кечиб, ҳақ вужуди орқали мангувлик топди. У фикри-зикри билан ҳақ зотига чўмди ва бир заррасидай ўзлигидан кечди, анинг тариқи тасаввуф бўлиб, бу фан ҳақида унинг асарлари бор. У қаерда бўлишидан катъи назар, унинг орзулари доимо ўшалар эди. «Рубоиёт шарҳи»ни ёзиб жаҳонга ҳёт ато килди. Қалами «Лавомеъ» асарини бунёд этиб нур шуъласини уфқларга етказди. Унинг табъи билан «Лавойиҳ» асари пайдо бўлди. Бу «Лавойиҳ» ягоналиқда жилва топди. «Ламоъот»нинг шуълатлари зоҳир бўлгач, зот шуълатлари орасида яна бир шуъла пайдо бўлди. «Тову мимия» шеърларига шарҳ ёзиб, Ибн Фориз руҳини шод этти. «Шавоҳид» гўзал асар бўлди, юзлаб уни ўқиганлар роҳатландилар. «Нафоҳот»ни тугатгач, руҳ андин меҳр-муҳаббат ҳидини сезди. «Тухфат ул-ахрор» асарини ёзиб, оламга сирлар хазинасини сочди. «Субҳа»ни ихтиёр этиб, шарҳлади ва эл мулки аро донг таратди. Унинг «Силсиласи» харакатга келгач, ошиқлик унинг мавзуи бўлди. У «Ошиқ ва Маъшук» асарини ёзди, ишқ эли анинг ўтидан янада ёнди. «Қасойид»ни тузишга унинг разъи уйғонгач,

даги маъно жонидир. Унинг биноси фалак бунёдига ўхшаш, унинг саводи эса жаҳон қоронгулиги кабидир. Бу савод висол шоми, дилдор зулфининг тузогидир. Чунки унинг саводи шундай қайд этилдики, унда маъно қушлари ов қилинади. Илгари меймор қандай бино қурган бўлса, бу заргар унинг зебу зийнатини қилди. Эрам багининг юзлаб гулларининг очилмоғи ва уларга шабнам ёғилмоғига сабабчи бўлди. Унда юзи тоза, ўсма ва упа-эликлар билан безангани нигор юзли гўзални пайдо қилди ва ҳар бир сарвинозни у ўзига бўйсундирди. Ва яна сарвнинг йигитини ҳам унга боғлади. У гулруҳ жилва айласа, бошқаси сир очишга тайёрдир. Буни қўрган киши ҳар иккисини ҳам эгизақдай соғинади.

Ҳар бир ёзувчи хунар эгасидир, нозик мулоҳаза ва андишалидир. У кўп ёзиш билан овора бўлиб, булар орасига сифа олмайди. Гарчи маъноли сўзловчилардан бири Ашраф эди. У ўз имкониятига мушарраф бўлди. Яхши ёки ёмон ёзган бўлса ҳам шуҳрат топмади, ёзиги яхши бўлмаса, ёмон ҳам эмас. Мен эса, бир бечора девонаман, ўзум ўз жонимга жабр қилувчи бандаман. Менда бир қултум сув ичкани ҳам имконим бўлмади ва ўзгаларнинг дарёдай сув ичувига ҳам ҳавасим уйғонмади. Менинг қўлимда ғорзу гумбазини яратмоқ-қа бир ҳовуч ҳам тупроқ йўқ эди.' Билагимда на куч, на қувват бор эди. Менда аждаҳо нафасидек бойлик хаёли ҳам йўқ эди. Мен улар иккви ўртасига тушиб, юз минг эл можароси билан боғландим. Ўз сўзимни уларнинг сўzlари билан қиёслаб, ўзгаришлар киритдим. Ботирлик билан иш тутилдики, лашкарлар Хурсондан тортиб, Руму Ҳиндистонгача ғавро солишиди. Рум билан Ҳинд мамлакатлари тобеъ қилиниб, ҳинд рожисию рум подшолари кўлга олинди.

Йўқ, йўқ, бу ажойиб лофдир, лоф ҳам эмас, бошдин оёқ ёлғондир.

Шатранж доналарининг оқу қароси саф тортилди, майдонга тушган чўп от билан пил оёғи остида ўзини паст тутиб таҳтага пайваста бўлдим. Рум элининг тулпор оти, ҳинкларнинг пойимол қилувчи пили ва меҳнат билан вояга етган чумолиси ҳам ўшандай сипоҳдан нағъ топади, камтарликдан улуғворликка эришади, паҳлавонлигидан баҳрамандлик кўрадилар. У ҳайқиравчи шерга кўрқинч солиб, ўзини Сулаймоннинг ноиби деб билади. Агар Навоий бедил ҳам бу каби дил орзулари ҳосил қилса ажаб эмас, чунки у ҳам ишга шунча каттиқ гайрат билан киришиди, ахир кутбнинг вазминлиги ҳам осмоннинг баланд мартабалиги туфайли-ку!

дурлар сочилиб, кўнгли пок кишилар ундан оройиш олдилар. Унинг «Фазалиёти» жаҳонга ўт солди, шуъласи эса жонларга юзлаб учқун таратди.

У ўзга бир фанда рисолалар ёзиб, барчани ҳақ васлига йўллади. Агар тафсилоти билан бирма-бир таниширадиган бўлсан, сўзимиз бенихоя бўлади. Бундан ҳеч бир нафъ йўқ, гапимизни тугатмоқка имкон бўлмайди. Китобларининг оти тугаса ҳам, унинг фазилатлари чексиздир. Юзлаб сўз билан ҳам зотларининг васфини тамом қилиб бўлмас. Унинг мартабасини ҳар бир киши фалакча хисоблайди. Унинг пок ўйлари — ёруғ қуёшдир. Унинг илмини денгизга ўхшатса бўлади. Унинг камолотининг нихояси ва мартабасининг ҳадду чегараси йўқ.

Камол ахлида шундай сўз бор: одамнинг зийнати камолотидадир. Чин мулкининг барчаси унинг домидадир, ақл анинг косасидан баҳраманддир. Ундан Одам авлоди баҳраманд, у олам ахлига йўл кўрсатувчи ҳомийдир. Хушёрлар ва май ахлининг жони роҳати ҳамдир. Унинг жомидин Навоий ҳам баҳраманддир.

VIII

*Бу етти жаннатого гулишан ва ёти осмонсифат қаср
наққошлигининг сабаби ва меъморлигининг
кайфияти ва иморатининг тарихини — лойиҳасини
ўзгартиришлар билан гўзаллаштиromoқ ва биносининг
нуқсонларини тузатишилар билан дилкашроқ қилмоқ
ва адабсизликлар учун узр айтмоқ
ва ўзбошимчаликлар учун маъзират сўрамоқ*

Бу кеча найрангбоз фалак олам ахлига лўттибозликлар кўрсатди. У нилгун осмоннинг кенг фазосига жуда кўп ажойиб мунчоқларни (юлдузларни) териб ташлади. Мунчоқлар гуногун хосиятга эга бўлиб, худди буқаламундек ҳар онда турланиб турар эди. Уларнинг ҳар бири ўз табиатига яраша юз хил найранг кўрсатар, бир нарсани пайдо қиласа, иккинчисини йўқ қилас; ҳар бири бир жаҳон фитнани юзага келтирас эди. Юлдузлардан бирининг табиатида наҳслик — хосиятсизлик мавжуд бўлса, иккинчисида баҳт-саодат машъали порлар эди. Булардан қай бирининг тақдирни нима билан боғланган бўлса, бу оламга ҳам унинг таъсири ёйлади. Буларни кўзбўямачи, найрангбоз эмас, гўзал раккоса деса бўлади. Юз туман ой юзли гўзал, йўқ, ой юзли эмас, кумушдек оқ никобу кумуш бадан ўйинчи дейиш керак. Уларнинг барчаси юз хил ном билан жилваланади; ҳуснининг гўзаллиги

билан кишини ўзига мафтун этади. Баъзилари парда билан ўроғлиғу баъзиларининг пардаси бўлгани ҳолда, юзи кўриниб ҳам туради. Бу таажжуб ҳолат ақлни лол килиб, ҳар нафасда кишини ўзга бир хаёлга олиб боради. Мен буларни кўриб, гоҳ ваҳимага тушиб, гоҳ фикрга толиб, дам-бадам ҳайрат устига ҳайратланаман. Кўнглим уйида ақлнинг қарори йўқ, ақлим ҳам, кўнглим ҳам бу ҳолатга ҳайрон ва маҳлиёдир. Ақлим буларнинг ҳақиқатини фаҳм этолмаган каби, фикрим азму қарорини идрок қилолмай қолди. Қайгу кўнгилни азобга солавергач, кўз уйини уйку қоронғилиғи босди. Шу пайт, хаёл суратлари бўлмиш туш — фикр уйида ҳар хил ва гуногун суратларни намойиш қиласди. Тушимда ўзимни ажойиб бир водийда айланниб юрган ҳолатда кўрдим. Бу водий шу дара жада кенг бўлиб, унинг ичидаги еттига жуда мустаҳкам ва баланд гумбаз бор эди. У гумбазларнинг ҳар бирида ўтириш — дам олиш мумкин бўлган жойлар бор эди-ю, аммо мен бир жойда бир нафас тўхтамас ва ором олмас эдим. Уларнинг ҳаммаси осмон гумбази сингари доира шаклида бўлиб, бирбири атрофида айланар эди. Ҳар бир гумбазнинг ранги ўзига хос бўлиб, четдан қараган кишига худди бир ибодатхона-дек туюларди. Еттига гумбаз ичидаги еттига муҳафаддий одам бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос нодир сифатга эга эди. Улар кийган тўн ҳам ўз гумбазининг рангига монанд бўлиб, ҳар бири ўз гумбазининг иши билан машғуя эди. Биринчи гумбазнинг тузи кора бўлгани каби, ундаги одамнинг афтангори ҳам кора эди. Иккинчисида зарҳал кийим кийган одам, зар рангли уй ичидаги сап-сарик бўлиб юрар эди. Учинчисининг мақоми яшилранг гумбазда-ю, тўни ҳам яшил, юзи ҳам сабзаранг эди. Тўртинчисининг либоси гулфом бўлиб, у гул рангли уйда ором оларди. Бешинчиси кўк кийимли, доно одам эди, у кўк гумбазли хонада истиқомат қиласди. Олтинчисининг тўни жигаррангга мойил бўлиб, шу рангдаги кошонада турарди. Еттинчисининг либоси оқ кофурий эди-ю, унинг обод хонаси ҳам шу тусда эди. Ҳафтанинг ҳар бир куни шу хонадонларнинг бирига хос бўлиб, ўша куни шу жойда ичкилик, ўйин-кулги, раққосалар базми бўлар эди. Бу кошоналарнинг ҳар бирининг ичини бир икlim деб билаверинг. Буларнинг ичидаги умидвор — хурсанд одамлар ҳам, хафалар ҳам бор. Мен бу ерда истиқомат қилувчи одамлар орасида етти кун юриб, ҳаммасига назар қилас, эканман, ҳар уйнинг доно эгаси менга бир афсона айтиб берди. Бу афсоналар ҳар кимнинг ўзи турган уйда бўлиб ўтган, ўз кўзи билан кўрган воқеаларнинг ҳикояти экан. Бу афсоналарнинг ҳар бирида гаройиботлар, гаройиботларнинг ҳар қайсисида ажойиботлар кўп. Мен бу афсоналарни ёдлаб, жоним саҳифаларига ёзиб кўйдим.

Қачонки буларни қалам билан таҳир этишга киришар эканман, хузуримга хизрваш бир мўйсафиқ келиб, деди:

«Эй, чарх гумбазларида қуёшдек жилваланиб сайд қилувчи одам! Етти уй ичидаги сенга майл кўрсатган одамларнинг не хайл эканини англадингми? Етти гумбаздаги номуқаррар ранглар лутф билан ҳар хил тусга кириб туради. Унданги етти уйда маскан қилиб, ҳар қайси бир уйни ватан қилиб олган одамларнинг тўни ҳам, уйлари сингари, ҳар лаҳзада бир тусдан иккинчи тусга киради. У одамлар етти афсонасини айтиб бўлгунларича йўқ эди, сен ёллаб олдинг. Сен бу ажойиб сафаринг мавридида ғаройиботларга назар солар экансан, бу ердаги кайфиятни не деб фаҳмладингу ишнинг асл ҳақиқатига қандай тушундинг?»

Мен бу савони берувчининг салобатидан юз хил истихолага тушганим ҳолда, хурмат билан тубандагича жавоб бердим:

«Эй, ҳумоюн руҳу гўзал руҳсорга эга бўлган, юзидан бутун инсоният акли нури порлаб турган зот! Мен бу гурбатхонада айланниб юрган бир ғарибу ўз муродини изловчи бир факир мусафирман. Мен бу ерда кўринган ажойиб ва ғаройиб ~~нарсаларнинг~~ ~~намалнинг~~ билмадим; «мусафир — кўрдай бўлади», деганларидек, ҳеч нарсанинг ҳақиқатига тушунмадим. Буларнинг сирри-пинҳони сенга маълум бўлса, айт ва баён қил!»

Табаррук фариштасифат руҳоний шундай деди:

«Эй, бу пинҳоний сирлардан насибаси бор одам! Хушхабар — мужда бўлсинким, ложувард ранг билан қопланган чарх сенинг юлдузингни саодатли қилиб яратган экан. Низомий Ганжавий кўп меҳнат қилиб, жаҳонга беш ганж — беш ҳазина, яъни «Хамса»ни ёзиб берган эди. Шу билан бирга, ҳинд сеҳргари бўлмиш Ҳусрав Дехлавий ҳам у билан баҳслашиб, шундай бир ҳазинани, яъни ўз «Хамса»сини юзага чиқарган эди. Сен эса, икки йил машаққат чекиб, улар айтганидан ортиқ бўлса бору, аммо кам бўлмаган уч достонни ёзган эдинг. Мана энди, вақти соати етгач, яна қалам тебратиб, тўртинчи номани, яъни, «Хамса»нинг тўртинчи достони бўлмиш «Сабъаи сайёр»ни ҳам ёзадиган бўлдинг. Сен тўрт гавҳарга пардоз бериб, тўрт унсурни таркиб топдирадиган бўлдинг. Сенга бахту иқбол ва давлат ёрлик қилиб, ер юзига таниладиган бўлдинг. Низомий «Хамса»сининг тўртинчи достони бўлмиш «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») мушк ҳидидек муаттарлиги билан ҳаммаёққа тарқалган, Ҳусрав Дехлавийнинг тўртинчи достони «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») ўз гўзаллиги билан жаҳон ақлини ҳайратга солган эди. Энди сен ҳам кенг, баҳаво жой топиб, улар қаршисида баланд

ва азамат бир бино бунёд этгайсан. Улар сенга неки кўргузсан бўлсалар, мен бошдан-оёқ таъбирини баён айлай: уларнинг ҳар биридан сенга башорат бор, шудли — зеҳнли одамга бу сўздан ишорат бор. Сенга етти баланд гумбаз бўлиб кўринган нарса ва унинг ичидаги етти офтобжамол гўё етти қават осмондаги қуёшдек улуғ устозлардир. Сенга бу қиссадан ишорат шулки, аввал бунёд этилган қасрларнинг кусурларини битириб, етти қаср ичига етти хур ўтқазиб қўйгайсан. Аввалигилариники қанчалик ранго-ранг товланиб турган бўлса, сенинг қасрларинг ҳам худди ўшаларга ўхшаб, алвон-алвон товланиб — жилваланиб тургай. Кўрганинг етти афсона устига яна етти турфа афсона қўшгайсан. Улар ўз латофати билан элга жон бергай, киши вужудига руҳ багишлагай. Ақлнинг оғзини кулги билан тўлдириб, руҳнинг кўзини уйку билан маст айлагай. Сенинг сўзининг билан яралган қасрларнинг ҳар бири юз ғаройибот билан тўлиб, беҳисоб ажойиботлар билан жилвалангай. Сен бу ташаббусда шодликка етгайсан, достонингни сўз билан безашда муваффақиятларга эришгайсан!»

Сўзи тугагач, ер ўпиб пирга таъзим килдим. Ҳамда шу пайт ~~хурсанд~~ ҳолда, сесканиб уйғондим. Кўрганларимнинг барчаси хотирамда колгани ҳолда, пир билан унинг тушимга берган таъбирини унутган эдим. Асли ҳеч ким тушимга таъбир бергани йўқ, балки хотиридам шу каби ўзгаришлар юз берган эди, холос. Бинобарин, ҳар бир туш ва ҳодисага таъбир берадиган, юқори камолот эгаси бўлмиш таъбиричини чорлаб, жаҳоннинг бу доно кишисига тушимни бошдан-оёқ айтиб бердим. У кишига, эсимдан чиққанидан бўлак, хотиридам колган ҳамма гапни бир-бир баён этдим. Нукталарга маъно ва пардоз берувчи муаббир, менинг розимни эшигтгач, дарҳол уни шарҳлашга киришди. У зот оқшом тушимга кирган пирдан тортиб ҳамма кўрганларимни таъбир айлади. Тушимнинг таъбирини эшитар эканман, тушимдаги пир ҳам эсимга тушди. Мен у кишидан нимаики гаплар эшигтан бўлсан, ҳаммаси хаёлимда қайта жилваланди. Бу икки пирнинг сўзи бир хил бўлиб, иккаласиники ҳам сидқидилдан айтилган сўзлар эди. Тушимдаги фаришта қандай нукталарни баён айлаган бўлса, бу ҳам худди ўша фариштамисол гапларни айтиди. Мен шу икки далилга эга бўлгач, достонни ёзиш ишига шошилинч киришдим. Ва жазм килдимки, холики азалнинг (худонинг) ҳукми қатъий ва ўзгармасдир. У, менга бу мулкни (ижод мулкни) фатҳ этиб — эгаллашни насиб этмиш. Агар тангри бировга бирор нарсани насиб айлаган бўлса, бу бобда дунёнинг сўз ва созининг аҳамияти йўқдир. Бу нарса насиб бўлган одамнинг қанчалик узрли юмуши бўлса ҳам,

барибир, шу ишга киришмай иложи йўқдир. Буни ёзиш учун, таъбимнинг рағбати зўр бўлишига қарамай, жуда эҳтиёткорлик зарур эди. Ахир, мендан аввал қалам тебратган зотлар ҳам ниҳоятда кўп саъй-ҳаракат билан шундай достон ёзган эдилар. Уларнинг нукталари бошдан-оёқ гўзал маъноларга эга ва ҳар қайси достон Чиннинг суратхонасига ўхшаган ажойиб бўлиб, бутун олам эли уни жони дилидан қабул этгани ҳақида менинг таъриф-тавсиф қилиб ўтиришга ҳаддим ҳам йўқ. Улардек васф-тавсиф қилишга мenda ҳад ва имканият йўқ. Улар қимматбаҳо маънолар сандигини очиб, олам аҳлига дурри-гавҳарларни сочиб қўйганлар. У маънодор сандигини бебаҳо жавоҳирлари сочилиб ётган денгиз ва кон деса бўлади. Лекин қарам-саҳоват эгалари гавҳар сочганда, бир тарафга кўп, иккинчи тарафга кам тушиши табийи. Ҳаммаёққа бир хилда кам-кўстсиз дур сочиш, ниҳоятда эҳтиёткорликни талаб этади. Ерга сув сепадиган одамлар жуда кўп, аммо атири сепадиганлар эса онда-сонда. Агар жавоҳир тошларни йўнувчи заргар бепарвороқ бўлса, кўп хатоларга ва зарарга йўл қўяди. Кўпгина тезкор ва шошмашошар усталар чалачулла ишлашни ўзларига одат қилиб олган бўладилар. Улар ўзларининг тезкорликларини маҳорат деб ғурурланишлари туфайли, ишларида катта-катта нуқсон ва камчиликлар юз беришини фаҳмламайдилар. Лекин шогирдлар устозларининг таънасига колишдан кўрқиб, ўз ишларида камчиликка йўл қўймай, туну кун эҳтиёткорлик билан ишлашлари натижасида хатолари камроқ бўлади.

Низомий Ганжавий билан Хусрав Дехлавийнинг икковлари хам моҳир устозлардан бўлиб, маҳоратда ҳаммадан устунликлари барчага аёндир. Улар ўз асарларини қанчалик маҳорат билан ёзган бўлсалар, шунчалик эҳтиёткорлик билан иш тутганлар. Мен, улар ҳеч қандай саҳв қилмаганлар, демайман, йўқ, балки улар хато қилган бўлсалар ҳам, ўзлари билмаганлар. Улар ўз китобларига бошдан-оёқ минг хил зебзийнат бериб, кишиларни сеҳрлаганлар. Лекин, афсуски, улар афсоналарни яратар эканлар, хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўлдан берган жойлари ҳам йўқ эмас. Гапимга қулоқ соладиган бўлсангиз, тубанда мен уларни муқаррар кўрсатиб бераман. Бири шуки, улар дард-ғамга унча аҳамият бермаганлар, яъни ишкни дарддан ажратиб ташлаганлар. Масалан, кимки бироннинг меҳр-муҳаббатидан холи бўлса, у осмон куёши бўлса ҳам аҳамият бермаганлар. Агар уларга бир тарих матлуб ва мақбул бўлиб колса, улар бу тарих қанчалиқ тўғри ва нотўғрилиги ҳақида ҳеч фикр юритмаганлар. Ишқ деган нарсани сўз билан безантириш ҳамма учун ҳам хушдир. Ишқ ўти кимнинг кўнглига асар қиласа, жонига ўт солиши

табинийдир. Ёлғон сўз айтиш жиноятдир, хусусан, ёлғончилик одат ҳукмига кирса, одам учун дунёда бундан бемаънилик нўқдир. Ахир, ишқдан сўз очганда, ёлғон-яшигу аҳамиятсиз сўзлар ҳам ошикка ўтдек таъсири қилаверади. Иккинчидан, у асарларда баязи номуносиб гаплар ҳам йўқ эмас. Масалан, шоҳ Бахром айш-ишрат қилиш учун етти қаср бино килдирган, деган гапни олайлик. У қасрларга етти мамлакат шоҳининг ҳар бири латофат ва хуснда тенгсиз етти қизини келтириб қўйиб, ҳар куни шу кизларнинг биттаси билан ўша қиз турган кошонада майшат қилгани ёзилган. Шунингдек, Бахром ичкиликка берилган бўлиб, эртадан оқшомгача май ичиш билан банд бўлган. Кечкурун уйқу масти қилганда эса, у шўх тўзаллардан афсона айтишини талаф қилган. Ажабланарлиги шундаким, улар қиссанон бахши қиз бўлмасалар ҳам, афсоналар айтар эканлар. Шоҳ эса, тонгдан оқшомгача пайдарнай қадаҳлар тўла май ичар экан. Аслида унинг одати гафлат бўлган экан, уйкудалиги вақтида унга афсона айтишнинг не ҳожати бор? Бундай ҳолатда афсона айтишни ақл ман ётмайдими? Ёки ёш қизлардан бўлак қисса айтувчи бахши топилмайдими? Ахир ҳарамнинг бир қанча нозанинларини шоҳ ҳарамхонасида эҳтиром билан асраш лозим бўлган жононларни қиссанонга чиқазиш тўғрими? Ахир, уларнинг ғамзаси кишиларни сеҳрлайди-ку, бир қиё боқиши юз туман кўзларнинг уйқусини қочириб юборади-ку. Уларнинг лаблари одамларни қатл этиш учун шаробга олуда қилинган: кўзлари эса, ноз-ишва билан уйкуга омиҳта қилинган эмасми? Шоҳ эса, буларага: «Афсона айт, ҳеч узр ва баҳона кўрсатмай қисса айт!»— деб ҳукм қилас!— «Сиз уйғоқлик билан ҳориб-чарчанг, мен ухлаб ҳузур олайн!»— деган таклифни қилас! Одамийлиги бор кимса шундай сўзни айтадими? Фараз қилайлик, шундай таажжубланаарли иш ҳам бўлсин. Ҳали бундан ҳам ғалатироғи бор. Масалан, ўз замонасининг иккита ягона кишиси бўлмиш Низомий билан Хусрав Дехлавий нодонлар учун бу каби мақтовномалар ёзиб, ўзларини ўшандай тубан кишиларнинг маддоҳига айлантиришлари жуда ажабланарли. Улар бу мадҳни ҳаддан ошириб, жуда узундан-узоқ қилиб. китоб ёзганлар. Бу назмларни ёзишда уларнинг ҳар бири жуда кўп ранж-машаққат чекканлари ҳолда, ўз «Панж ганж» ларидан бир ганж, яъни «Беш ҳазина»ларидан бир ҳазина яратганлар («Хамса»нинг бир достонини ёзганлар) Оллоҳ-оллоҳ! Бу қандай ганж бўлди? Йўқ, бу ганж эмас, элга сарбасар ранж бўлди! Агар у икки устоз давр ягонаси бўлганларида эди, бу ишлар шу таврда бўлмас эди. Шуни уннутмаслик керакки, улар комил устоз эдилар, аммо ўз ишлашларида қаттиқ берилиб — ғурурланиб кетганлари учун, ўз хато-

ларидан гофил бўлиб қолдилар. Кимки бир ишда кибр-ҳавога йўл кўйса, унинг кўнглида кўпгина маънолар ўзидан яшириниб қолади. Мен уларнинг жуда факир ва бебизот шогирдиман ва ўзимнинг риёзатимда уларга итоаткор — мутеман. Доимо бир хато юз бериб қолишидан, тасодифан бошимга бир кулфат тушишидан ваҳимадаман. Мен ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш қилмоқчиман, ишнинг арқоқ-ўришини билиб, ўрнига қўйиш ниятидаман. Мен шу ишни муродимдагидек қилиб бажарсам, устозларимнинг руҳидан мадад олган бўламан. Шу ишни килиш орзуси кўнглимга тушгандан бери эҳтиёт бўлиш лозимлиги ҳақида ўйлайман.. Шу сабабдан бўйса қерак, доим бу гўзал афсонанинг, балки хуш наво таронанинг **ҳайти билан ўшайман**. Аммо бу бирор ерда ҳеч кандай тағиyr-ўзгариш бўлиши мумкин ~~эмас~~, деган гап ~~эмас~~, камчиликсиз иш қилишнинг ҳеч бир тадбир ва чораси йўқ. Бу ҳақда гапириб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ. Ҳали бошланниб, охирига етганда ишнинг сифати ҳам англашилиб қолар.

Е раб, иш бағоят мушкул, мен бечора эса хаста ва кучсизман; пашибадек жоним билан филнинг ишини устимга оляпман. Бу худди осмон томига нарвону күёш шамига шамдон ясайман, дегандек гап. Бу, аждаҳони тутиш учун, ўргимчак ипидан каманд қилмоқчи бўлган одамнинг ишига ўхшайди. Бу иш ниҳоятда оғир ва душвор бўлишига қарамай, мен худди маст ва телба кишилардек бехушшлик билан, бажараман, деб бел боғлаб ўтирибман. Аммо, эй тангirim, бундай оғир ишга кўл ураг эканман, сенинг лутфу марҳаматингдан умидворман! Иш қанчалик беадад ва машаққатли бўлмасин, агар сен илтифот қилиб, мадад берсанг, охири хайрли бўлур. Сен ёр бўлсанг, заррага қуёшни пинҳону қатрага денгизни макон айлашимга ишончим бор. Қаламим учидан тезюар кема ясад, олам ичра гала-ғовур солиб юборсам, ажаб эмас. Қоғозни қаламим билан алвон рангларга бўяб, ажойиб ва ҳайратомуз асар яратсан, ажаб эмас. Қаламим билан олам ичра оғатлар, балки қиёматлар солсан, ажаб эмас...

IX

Салтанат денгизининг соғ дурри ва ҳалифалик маъданинг ёниб турувчи лаъл тоши, яратувчилик токининг асл жавҳари, зебу зийнати; салтанат, дунё ва диннинг муҳтарам кишиси, мулки ва салтанати барқарор бўлмиш Султон Ҳусайн Баҳодирхон мадҳуни қилмоқ ва бу баҳона била заррани қуёшга соғинтиrmоқ

Кўнглим қалам ноласидан наво топиб, сўзлашни истайди. Ўй иқбол, келиб ҳужрамни супургил ва ёстиқнинг чангини ойна олдига қоқ! Бахт навкари, эшикда ҳозир бўл, ким сирмоқчи бўлса узрин айт! Эй фалак, хизматни очик айтиб, меҳринг саҳифасини ҳозирлар! Эй тўлин Зухал, сиёҳдонимга руҳсорингни солиб, унинг сувини қорайтири. Муштариј, қалам учини тозаламогим учун дастор ярат! Эй Баҳром, қиличингни кинга сол, фитначилар ҳам бир оз дам олсинлар! Кўёш саҳифангнинг юзини порлок қилиб, зарварақдан уни олтин сочувчи эт! Зухра, сен дилнавоз куйингни бир оз чалмай тур. Эй Уторид, сен эса останамни ўпиб, олдимга халтамни қўй. Эй Ой, сен қаламтарошимни олиб ҳилолингнинг учидан^{*} тиф[#] яса! Мен қаламимни учлаб саҳифалар аро гавҳарлар экишни бошлай, шоҳ мадҳида дурдай пок ва маъноли сўзларни баён қиласай.

У азалдан шоҳлар шоҳи, диннинг байроғи, илм тарозиси, аҳли дин орасида голиб шоҳ бўлиб яратилган. Шоҳ Султон Ҳусайн бин Мансурнинг зафарлари бутун оламга хурсандлик баҳш этди. У саҳоват эгасидир. Унинг отаси хон бин Хон ота эди. Шоҳнинг отаси ҳам, онаси ҳам хонлардан бўлиб, жаҳонда унинг каби яна бошқа бир хон бўлмаган. Чингизхон унинг улуғ отаси, Аланқува унинг онасидир. У салтанат фахри. Шоҳлар унга қуллик қилсалар, у дарвишларга тобиълигини изҳор этади. Аждаҳо унинг кўлида чумолидай ҳаракат қиласи, лекин у чумолига ҳам марҳаматли. У разм солғанда чақмоқдай барқ уриб туради, унинг шамъи қуёшдай порлайди. У ҳар илмда соҳиби камол, илму камол аҳли эса унинг талабаларицидир. Унинг адолатпарварлигидан кўпчилик афв марҳаматига эришдилар, раъият эса, осойишталиқдан бўлак нарсани билмайди. Қаердаким тўполон-ғавғолар бошланса у бундай нотинчликни бартараф этишда моҳирдир. Олам аҳли ўртасида уруш бошланса, қиёмат бўлгандай нотинчлик вужудга келади. Тирик жонлар фано селига гарқ бўладилар. Икки томон икки бало тогидай бир-бирларига қарши турадилар. Икки подшоҳ бир-бирларига қилич тортиб, Рустам билан Исфандиёрлар каби жанг қиласидилар. Шунда фитнаи жаҳон ичра салобат солиб, у ҷарҳ майдонида шовқин-сурон солиб отлиқ булатдай жаҳонни кезади, йўқ, у саҳоб оятининг қатра сочувчи булаттидай бўлади. Ёю тиги яшиндай кучга эга бўлиб, оти ажал яшинидек тез югуриб, руҳлар тўдасини кочиради. Жисмининг заҳмидин жон қонга ботса, тан унинг жонидан дармон олади. Тиғларнинг юлдузи жилва қилганда, бутун олам қоронгулика чўмади. Сен бу коронгулик ичида қуёшдай кўриниб, чақмоқдай отинг билан фалакда пайдо бўласан ва қаҳр бор сени топиб Баҳром каби қилич тортасан. Тифинг билан қон

тўкуб Жайхун дарёсидай оқизасан, гурзи билан тогни даштга айлантирасан. Чарх нола айлаб титрайди, нола килувчи бўлса бир булутдекдир. Бу титраш билан нола ўша булут туфайлидир. У дўлдай юлдузларини ерга сочади. Яъни, ғалабага шунчалик эришиладики, чарх бошинг узра гавҳарларини сочади. Бас, тиф селидан адоват юзага келса, у адоват ўтининг ёнмоғига йўл қўймайди. Бир зумда иқлимни фатҳ этиб, олам аҳли ўртасида хавф-хатарни бартараф этади. Давлат қасрини ободонлаштирасанг, разм майдонидан уни томоша қилганингда шод бўласан. Қоронгу майдонни силкитганингда бода билан айвонни ёритгин. Туар жойинг Жамшиднинг уйи бўлса, қадаҳинг қуёш жомидан бўлсин.

Базмингга келган эл ичидаги белларини боғлаб шоҳлар хизмат қиласди. Улар қўлларини қовуштириб, қўзларини ерга тикиб, хизматга шай турадилар. Токи, уларга ўтироққа рухсат берилмагунича. Гулдай юзли Соқий париваш хушбўй май тутуб тақдим қиласди. Мажлис шон-шуҳрати шунчалик беҳадларки, аҳли хирад ҳам қўзларини ердан узолмай турадилар. Зуҳрани кўқдан туширишиб, созандалар наво чалишга шайланадилар. Икки тарафдан хонандалар саф тортишиб, ўнг томондан шундай туркӣ ашуалар қилишадики, уларнинг хушвазлиги ва ёқимлилигидан жонлар роҳатланиб, ҳалқ қўзларига ёш қиласди. Сўл томондагилар форсий куй ва ашуаларни айтишиб, Ироқу Ажамни ўзига мафтун этар даражада ўйин-кулгу ясайдилар. Жом аксидағи бу юлдуз нурлар орасида Суҳайлдай ранги тоза, ақиқдай тиник бўлиб порлар эди. Бурайхоний майни ичишда сенинг юзинг гулистанни юзлаб гуллар сочади. Базмда бу жаннатмисол бўстон ҳар доим баҳор фасли либосини кияди. Сен баҳор каби шудо хуррам, баҳор ёмғиридек ёш тўкасен. Ҳар бир куйни диккат билан тинглаб, бевафо даҳр билан видолашасен. Сен жисминг билан руҳонийсен, даҳр базмини эса фоний кўрасен.

Салтанат ҳавасидан кўра факр сultonлигини афзал кўралсан. Ҳавасинг тўғри сўзу дардмандлик, бенаволик. Сен мұхтожлик, алам ёшини ҳар жойда шамдек сўз билан тўқдинг. Сен мастилик уйини ул сел билан ҳароб қилдинг. Жаҳоннинг бевағолигини кўриб қўзингдин ёш оқсада, юзинг кулиб боқади. Ўшанда қўлингга қон тўкувчи тиф олиб, унинг кучи билан бутун жаҳонга эгалладинг. Бу жон, кимки тарона чалиб дарду алам чекканларга бор нарсасини сочиб эътибор айлади. У беҳисоб май ичса ҳам маст бўлмади, нафс ҳукмига тобеъ бўлмади. Май сенга фано учун сабаб бўлиб, сенга нуру сафо ато этди. Қандай таажжуб, агар бода, нур ва сафолик ҳар бир қадаҳда мавжуд бўлса. Боданинг мөҳиятини ҳароб деб билмак ва уни дам-бадамгина ичмоқни

билимок керак. Барча мазхабда касалманд фосиқдан кўра, мағрур зоҳид яхшироқдир. Шундай май ичиб мен сўз юриттим. Мастилиг уйқусидин кўзни юв, бедорлигинг баҳт қоровулидир, эртанги кун учун эса худо сенга ёр. Тонг салқинида кўздин уйқу қочиб, бошдин май ўчади. Узр қўзларидан сув оқизиб, ундан маҳорат суви яса! Қибла сари йўлланиб, тангри амрин бажо келтир. Тангрининг амрини тамом бажаргач, адъ таҳти томон йўллансанг бўлади. Шунда бошингга Каёний тожини кийиб, сўз иқтидори билан ҳукм қилсанг арзиди.

Ҳар тарафдаги мазлумлар сенинг ҳукмнинг эшитиб, барчаси нола килиб қўзғолганларида, сен ширин қаломинг ва очиқ чехранг билан ҳалқ олдида сўз сўзлаб, унинг бошига тушган зулмини адолат ҳукми билан алмаштириб шод қилурсен. Бирининг дардига чора топиб, бирининг бошидан сарҳисобини олиб ташлаб, бирисининг кўкати баҳосини кўтариб, унинг умр баҳорини айш-ишрат bogигa айлантирасен, кимнингки қандай орзуси бўлса, унинг орзуларига мададкор бўлиб, унинг ишларини ҳал қилишдан озод бўлиб, мурод сари интиладилар. Унда Ануширвон ҳам ўз адолатини эслаб хижолат чекади ва сенга қойил колганидан бошларини силкитиб карсак ҷалади. Сенинг адолатинг кундан-кунга барқарор топиб бутун жаҳонга шуҳрати таралади. Шунда шоҳлик либоси қаддингга мос тушиб, барча шоҳлар қаддиларини сенинг савлатинг олдида эгиг турадилар. Сенинг адолатинг била жаҳон тўлиб, шунда адолатнинг қандай бўлиши амалда нағоён бўлади. Шунда аршдан — «унинг давлати абадий барқарор бўлсин!» — деган нидо келади.

X

Поклик баҳористонининг яшиётган боғи ва иффат шабистонининг гавҳар кечага чироги, равшанлик тоғи исмининг парииси, маҳбублиқ осмонининг қуёши, яхши хуљ ва тавсифлар маҳбулидан қисқача изҳор қўймоқлик

Наккош яратувчилик санъатига қалам учини теккизганида, қўкранг осмон гумбазлари ғунча пардаларидек қаватма-қават бўлиб вужудга келди. Бу бийик айвон — чодирлар таҳ-батаҳ тўққиз қават катта пардалар билан айлантирилиб, ҳар бир парда юлдузлар дурридан ясалган инжулар билан безатилди. Бу баланд пардалиқ салтанатда сарой эгаси пардалар теварагида кўрикловчидай айланиб юарди. У томонга на боди насим

ва на хаёл шабадаси эсмас эди. Ақл бу фикр билан паришон эдиким Жаброилнинг эгами шундай нидо айлади. Бу тўққиз баланд ниқоб устма-уст ҳарир матодан тўқилгандир. Ҳеч бир маҳбуб у ерда сирдош эмас, балки бирорта ҳам малойик ҳам йўқ. У ерда фалак мансабдори таҳтда ўтиради. Ердаги поклик таҳтида эса бир моҳпайкар бор. У Сулаймоннинг аҳди паймони, ҳамнишину муниси ҳамдир. У Сулаймоннинг ёри бўлса ҳеч ажаб эмас, агар унинг оти Билқиси соний (яъни иккинчи Билқис) бўлса. Бу Билқис, покликда энг улуғи, буюк Хадичадир.

Фалак унингдек тоза зот ва гавҳари покни кўрмаган. Унинг гавҳарининг суви найсон булутидандир, гавҳари эса, ҳаёт сувидандир. Шунинг учун ҳам унинг сўзлари жонбахшидир, қаноатининг баҳри уммон дуррини баҳш этади. Лўла ёстиғида қўёш кўзгу бўлиб, унинг жамолига тикилиб ўртанади. Йўқ, у кўзгу эмас, абадий уй қизидир. Унинг отини гоҳ меҳр, гоҳ хуршид деб айтишади. У юзини яширмай хизмати йўлидан боради. Ниҳоят у титраб, сарғайиб ерга ғойиб бўлиб кириб кетади. Унинг барча ходимлари парийга ўхшаш бўлиб, кундуз куни юлдуз каби яширинган бўлишади. Унинг поклиги боғидан булбул қочиб, гул тунча гумбазига яшириниб олади. Агар у ўзини парда билан яширмаса, сунбул билан райҳон ундан ташвишга тушади. Ҳайратдан қарашга ҳавас қилган нарғис ҳам кўзларини ердан кўтара олмай туради. Унинг иффатлилигидан бутун жаҳон аёллари имонга кирганлар. Тун оқшомида чикқан Ой уни кўриб, юзини қорайтириб олган. Унинг иффатини кўрган эл гапиришга ожиз. Итлари ипларининг ҳар бир тори узилиб фалакка чиқса, чарх уни гардишига ўқ килиб, фаришталар уни ўз тасбехларига ип килиб оладилар.

Эй, иззату буюклик осмонининг маҳбубаси. У ердан ўтмоқка малойикларнинг ҳам мажоли йўқ. Агар сен бўлмасанг ой билан қўёш ҳам бўлмайди, икки баҳт юлдузи сенинг икки фарзандингдеклир. Бириси фазилатда нодири жаҳон, иккинчиси жаҳонга лутф ато қилувчи жондир. Бири адолат таҳтининг шоҳи бўлса, иккинчиси салтанат тепасидаги ойдир. Улар Масихо каби дардга шифо берувчи бўлсалар ажаб эмас, чунки уларнинг онаси Марямдир. То жаҳон турганича улар бўлсунлар! Жаҳон уларнинг кўлларида гаровда бўлсун! Сен бир дурсенки, шоҳга насибсен, шоҳнинг тунги дурри, фарзандисен. Икки ёнингда оташин гавҳар, икки ёнингда қимматбаҳо дур. Баҳт учун сиз тож тепасида бўлғайсиз, шоҳга муборак бўлғайсиз. Сояий иқболингизни баланд қилиб, улуғ шоҳ соясининг иқболи бўлинг! Чун азалдин жаҳоннинг шоҳи сизсиз, сизсиз жаҳон бир нафас ҳам бўлмасун!

Шоҳ Баҳром достонига шурув қилишидан бурун бир неча сўз айтмоқ ва ўтган достонларга тузатиш ва ўзгаришилар киритилганинг узрини қилмоқ ва ҳар бир ганж-ҳазинага бир уй макон бўлгандек, ҳар достонни бир байтда ниҳон айламоқ

Сўз тилсимидан хазина очган кишининг табиати гавҳар тортувчининг тарозусига ўхшайди. Тарозу тайёрлаган киши ўз жавоҳирларини тубандагича тақсимлади, Қоннот бозорининг тарихини (ложиҳасини) тузган меъмор ўз биносини шундай бунёд этдики, бу бозорда эл бошига турли-туман савдолар ва гавғолар тушди. Ақл сарфловчи заршунос, бу гала-ғовурга қарамай, шу бозор ичидан дўкон очди ва дўконининг ҳар ёнига тоза гавҳарларни ва оловранг лаъл-ёқутларни териб ташлади. У ўз жавоҳирларининг баҳосини чиқариб, қимматини англагач, уларнинг сиридан бозор аҳлини шундай хабардор қилди:

Жаҳон денгизи ичидаги бўлмиш ҳар бир лаъл-жавоҳирни баланд ҳароратда тоблаб эритса, асл тошми-йўқми экани билингани каби, ҳар ким ўзининг зотан бир қатра сувдан пайдо бўлганини фаҳм этса бўлади. Ўтдек тобланувчи лаъл ҳам, ёқут ҳам — ҳаммаси аслида тошдан пайдо бўлган. Қандай бир бебаҳо жавоҳир бўлмасин, кон унинг онаси, тош унинг отаси. Харсанга қанча шиддат билан зарб урманг, парчаламанг, бари бир унинг ичидаги жавоҳирга ҳеч қандай зиён ва шикаст етмайди. Киши роса фаҳм-фаросат билан идрок этса, одам ҳам худди шу тоза жавоҳирлар каби аслдир. Ота дуну (нокас, тубан) ўғил шарафли ёки ота латифу ўғил касаф (касофатли) бўлиши мумкин ва табиий. Масалан, Озар ўғли Халиллуллоҳ бутларни синдирган, бутпарастликка қарши курашган киши бўлишига қарамай, унинг ўғли бут ясовчи бўлиб чиқди. Язджирд билан Баҳром ҳам худди шу сифатдаги одамлар эди. Баҳромнинг отаси садаф каби паст оди-ю, боласи худди садаф ичидаги гавҳар каби порлок оди. Бу ажабланарли ҳол эмас. Буниси ниманини бузди, униси борин қайтадан тузди. Бу кимники ўлдирди ва мажруҳ килди, у малҳам қўйиб, уларнинг жисмига руҳ берди. Қонронги туннинг зулмати кетиб, коронгиликдан қўёш балқиб, оламни ёритгани каби, бу қўёш ҳам шундай нурафшон бўлдики, бутун жаҳонни равшан ва мунаvvар қилиб юборди. Худди меҳр-мунир жомдек бўлиб, ҳаммаёққа ўз зарралари билан умид нурларини сочгандек эди. Қуёш салтанат таҳтига чиқиб ўтиаркан, ўз нури билан қандай буюклики кўрса, уни паст

этади. Лекин Баҳром гарчи саркашлик қилғанларни ўз зарби билан тубан қилса ҳам, пастда ётганларни осмони фолакка кўтарди ҳам. Ким қуюн сингари ҳаммани тўзғитган бўлса, тез орада уни жиловлаб, тупроққа қорди. Агар бирон гавҳар ёёқ остида ётган бўлса, уни тож қилиб бошларга кўтарди. Мамлакат богиниadolat баҳори билан безади ва ҳаёт жўйбори билан сугорди. У, мамлакатни шундай кўм-кўк майсазорга айлантириди, дунё худди жаннатдек гўзаллашиб кетди. Нимаики зулм, бедодлик билан вайрон қилинган бўлса, додуadolat билан барчасини обод айлади. У комронлигидан, шоҳлар ичра паҳлавондигидан шу ишларни қилди. Унинг тенгини одамзод даврининг ҳеч бир тарихидан тополмайсиз. Бундай гаплар эшилтилганда ҳам ақл ҳеч бовар қилмайди.

Аввали қалам тебратган зотлар ҳам ўз номаларида шуларни баён этганлар. Улар бу тарихларни элга аён этганлар. Улар бу ишларни узоқ гапириб камолига етказган эканлар, мен нима учун яна буни чўзишим керак? Бир айтилган гапни иккинчи марта айтиш, бир сўзни ҳадеб тақролаш ёқимсиз-ку ахир. Аввало, бунақа айтилган гапларни айтгим йўқ, айтганда ҳам уларчалик айтольмайман. Лекин бу гаплар устида оз-моз бўлса ҳам тўхтаб ўтмасам, ижод аҳллари мени маъзур тутмаслар. Модомики шундай экан, бу ҳақдаги гапларимни қисқагина айтиш билан кифояланганим аълодир, яъни, достонда нимаики айтиб ўтилган бўлса, бу ерда бир байт билан ўшани эслатиб ўтгумдир. У ҳақдаги сўзни қисқагина қилиб тугаттач, ўз мақсадимнинг тафсилотига киришгумдир:

Шоҳ Баҳром шундай улуғ шоҳ эдикি, бутун осмон остидаги ер унинг даргоҳи эди. Ў бошлаб Суҳайл юлдузидек толега эга бўлгач, Яман мамлакати устида ярқираб кўринди. Яман унинг нурига ғарқу тупроғи мушкдек муаттар, ҳар бир тоши ҳақиқдек жилвадор бўлган кунларда шоҳ Нуъмон унга отабеклик қилиб, оталардек шафқат-марҳамат айлади. Мунзир деган одам Баҳромга ўртоқ, ҳамсуҳбат, ажралмас дўст ва ҳамроҳ-сирдош эди. Каъбада Аҳмади Мурсал, яъни Муҳаммад пайғамбар қандай мақом тутган бўлса, Мунзир ҳам араблар ичida шундай обрўга эга эди. У ажамда ҳам арабдагидек мақомга эга бўлиб, араб билан ажам ўртасида борди-келди қилиб турап эди. Унинг даврида Яман гоят равнақ топиб кетди, унинг бу ердаги афсонага айланган қасрини эса, Ҳаворнақ дейилар эди. Ўша замонда бу қасри бунёд этимиш меъмор Синмор номли зот бўлиб, у осмон меъмори (архитектори)дек ақл бовар қилмас даражада санъаткор эди. Баҳром доим ов қилиш ва қадаҳ-қадаҳ май ичиш билан овора; ўтирганда жом кўтариш, юрган-турганда

он қилиш билангина банд эди. У ов кунларида ҳам май, мусика, қўшиқ, айшу ишратни кўймас эди. У, гарчи дам-бадам ичса ҳам, ҳеч качон адолат қонунидан четга чикмас эди. Унинг овида шер гўрга (кулонга) ҳамла қиларкан, Баҳром ишрутқич шер уясини гўрга айлантирас эди. У, бошлаб, иккита шердек шоҳнинг бошидан тожини олиб, ўз отасининг мамлакатини озод қилди ва улардан хирож оладиган бўлди. Шерларнинг бошидан кулоҳларини олишдан ташқари, бир қанча «перман» деб ҳаммаёққа дагдаға солиб юрганларни тулкига айлантириб қўйди. Ранжу машаккатлар билан кураш қилиб, иждарларни ҳалок айлаб, бу меҳнатлари эвазига қанчадан-канча ҳазиналарни қўлга киритди. У, талон-торож қилувчи золимлардан ўз кишварини тозалаш билан баравар, ҳалқни етти йиллик хирождан озод қилди. Кимки элнинг бошини етти йиллик кулфатдан озод қилса, тангридан унга ганж-ҳазиналар инъом этилиши ажабланарли эмас-ку! Худди шундай бўлди: қўшиналари уни осмон сингари бошларига кўтариб юрадиган бўлдилар, унинг душманларига қарши бирлашдилар жипслашдилар. Бир вақтлар, у ҳали йўқ пайтида, бир неча юз минг аскар билан Хитой хоқони унинг кишварини босиб олган бўлса, энди бу неча юзгина кимса билан кечалари шубоҳун уриб, унга қақшатқич зарбалар берди. Ниҳоят, Баҳром шундай хоқонни тор-мор этиб, бу дунёдан у дунёга кочиб қолишга мажбур қилди. На хоқондану ва на унинг сипоҳидан (аскаридан) бу дунёда асар қолмади. Бу каби галабалар ўтмишда Баҳрому кейин Ҳусрави Фози, яъни сulton Ҳусайн Бойқародан ўзга ҳеч кимга насиб қилмаган. Ўз ҳасмидан шу каби курашлар билан кутулгач, мамлакат ҳалқига кўйдан-кўпadolatату марҳаматлар айлади. Ниҳоят, шоҳ Баҳром адолати соясида етти иқлим саккиз биҳишт каби обод бўлиб, ноз-неъматларга тўлиб-тошли.

Мен бу достонларни шунчалик қисқа баён қилдимки, сўзларим орасида бирорта ҳам баҳсга сабаб бўладиган, тушинуилмайдиган ўрни йўқ. Айтишим мумкинлиги, бу сўзларнинг ҳаммаси рост, ҳаммаси ҳам дилдан айтилган ва самимийдир. Аввалик иккиси достончининг ўзлари ҳам факат ростини айтган бўлиб, у икковлари каби ростгўйнинг бўлиши ажабланарлиқидир. Уларга нисбатан бирон иштибоҳли сўзни орага киритсан, мен учун гуноҳдир. Тасодифан, бир чалкаш гап айтиб қўйиб, ишимда бирон нуқсон юз беришидан кўркаман, албатта. Воеаларнинг тарихида ихтилоғли ўринлари йўқ эмас, лекин бу каби хилоф — зиддиятлар аслида тарихчилар айбидан юзага келгандир.

Эндики мен тасвирлайдиган воеалар у замондаги мусаннифи муаллифларга манзур бўлмаган бўлса керак. Ёзилиши

менга насиб этган тарихлар худди муддаойимдаги тарихлардир. Кошки шу тарихлар бошлаб Баҳромгўр қиссасини ёзмиш устозларимга ҳам насиб қилган бўлса эди! Улар бу ҳақда жуда ҳам гаройиб афсоналар яратган бўлур эдилар. Шукрлар бўлсинки, бу дафтарни ёзиш менга рўзи бўлгану зиёфат бодининг бу етти бўстонини («Сабъай сайёр»ни) яратиш менгагина насиб қилган экан.

Энг аълоси шукум, шод-хуррамлиқ билан тангрига шукр қилгайман. Тангридан ижодимга күшоду муваффакият тилаған ҳолда, достонни ёзишга киришгайман. Иш бошлашдан аввал шу гапларни айтиб ўтишни муддао қилган эдим, айтиб тутатдим.

Эй Навоий, не бўлса гуфторинг, айла бунёдким, худо ёринг.

XII

*Достоннинг бошланиши ва шоҳ Баҳромнинг
сайдга (овга) парвози ва суратгар Монийдек бир
гаройиб зотни сайд қилгани, балки ўзи унга сайд
бўлиб қолгани ва ҳийлагар фалак Монийси ажиб сурат
кўргузганидек, у Дијоромнинг дилрабо суратини
кўрсатгани ва у сурат Баҳромнинг тоқат
ипини узгани*

Ўтган замон донишмандлари Эрон подшохлари ҳакида кўп нарсаларни ёзив қолдирдилар. Жумладан, шоҳ Баҳромнинг қилган ишлари ҳакида тарих саҳифаларига тубандаги гаплар ёзилган: баланд осмон Баҳромнинг жохи салтанатини фалакка пайванд қилди. Унинг салтанатини ойдан ойга, йилдан ийлга кенгайтириб, то Рум ва Чин-Хитой ўлкалари ҳам; Чиннинг хоқони-ю, Румнинг Қайсарагача унинг ҳукми остига ўтди. Бугина эмас, унинг давлат шамъини фалак шундай ёритдики, бутун рубъи маскун (ер юзи) унинг қўл остига кирди. Энг қайсар эллар ҳам унга итоат қиласиган бўлди; етти иклимининг барча шоҳ-султонлари ҳам унинг бандасига айланди. У тождорларга бож, шоҳларга хирож тайин этди. Баҳром қўл остидаги мамлакатларда шундай дастур туздики, хоҳ ҳинд ройи (подшоси) ва хоҳ Чин фагфури (Хитой шоҳи) бўлсин, ким қанча хирож беришни бўйнига олса, шунинг ҳаммасини ҳар йили, ўз вақтида пойтахт ҳазинасига юбориб туришлари керак эди. Бу қоидани бутун шоҳлар мамнуният билан қабул қиласиган ва унга сўзсиз амал қиласиган. Бундан ташқари, шоҳлар ҳар хил қимматли безак-зийнат асбобларини ҳам Баҳромга тухфа қилиб турардилар. Қайси мамлакатда нима нарса ишланса ва қандай ҳосил унса, улардан

ҳам керагича ҳазинага келиб тушар эди. Молларнинг озми-кўплиги, ҳар бирининг қиммати ҳисобга олинар эди. Шоҳ Баҳром айш-ишратни давом эттирас, унинг мақсади доим мусика ва ашула эшитиш эди. Унинг хизматида моҳир со-занда-ю, базмларида жонғизо ҳофизлар кўп эди. Баҳром ўз одамлари билан қаерда бўлса, созанда-хонандалари ҳам шу сенда ҳозиру нозир эдилар. У шундай шавқ-завққа берилган бўлиб, ўйин-кулгисиз сира ҳам қарори йўқ эди. У овсиз туролмас, сайд билан банд вақтларида ҳам мусика ва қўшиқ инграшини истар эди. Баҳром сайдга ўқ отаркан, ҳар қандай сайд ҳам яраланмай қочиб кутуолмас эди. Бир тарафдан, пайдар-пай овнинг қонини тўкар, иккинчидан, сайд қонига ҳамранг қизил майни тинмай сипқарар эди. Сайд овлаб юрган пайтларида, ногаҳон, бир гўзал манзил кўнглига ёқиб колса, ўша ерга қўниб, шу ерда айш-ишрат базмини куар, қадаҳларда май ичиб, фараҳ топар — ҳузур килар эди. Ҳар ёндан чангуб руబобларнинг ёқимли овозлари эшитилар, бир ёнда ов гўштидан кабоблар пиширилар эди. Шундай ширкор (ов) қириб юрган пайтида бир баланд тепаликка бориб қолди. Унинг ҳавоси гўят жонғизо-ю, саҳми ҳаддётда дилкушо, оромбахш эди. Базм асбобларини шу ерга тушириб, ўзи ҳам шу ерда бода ичишга киришди. Муғанийлар ашуласининг авжи фалакка етди, бир-бирига уриштирилган қадаҳларнинг жаранг-журунги ҳам кўкка етди. Бу майдонда ичилган майнинг шод-хуррамлиги шоҳнинг ҳаёлини ҳар дам бир ўзга оламга тортар эди. Баҳром ўзини бутун олам ичра шоҳ, олам аҳлига қиблагоҳ ҳис этарди. Бир тарафдан димоғини майдобда хуш қилаётган бўлса, иккинчидан, нағмаларнинг дилкаш садоси завқ багишлар эди. Бинобарин, у ўзининг улуғ марта-баси ҳакида ўйлаб, кўнглидан шу каби ҳаёлларни кечирди:

«Оллоҳга шукрлар бўлсинки, мени бутун олам аҳлига шоҳ қилди. Мен ҳалойикни баҳт-саодатга йўллашим, уларга иисбатан инсоф-адолат қонунларини жорий қилишим керак. Қийналган элнинг муродини ҳосил, бенаволарни хушдил қилишим лозим».

У ўз ишини шу тартиб билан олиб боришни ўйлаган ҳолда, ҳаммаёққа назар ташлар эди. Ўзича шундай ишларни ўйлаб турган пайтида, узоқ даштда кўзига бир одам чалинди. У одам шундай шошиб-пишиб борар эдики, ҳар лаҳзада қадамини тезларатди. Буни кўраркан, шоҳнинг ҳаёлидан: «Яёв ҳолда бу каби тезлик билан ҳовлиқиб кетаётган одам, албатта, бечора — баҳтсиз киши бўлса керак», деган андиша ўтди. Бинобарин, шоҳнинг бутун ҳаёли ўша одамда бўлиб, риоят айлаб, унинг ҳоли-аҳволини сўрашга қарор қилди. Шундан

сўнг ўзининг бир мулозимини чақириб: «Тезда отингга мин, яна битта отни ҳам етакла, дарҳол бориб ўша кетаётган мусофири отга миндиргилу хизматимга еткургил!»— деб буюрди. Ҳалиги элчи эпчиллик билан отга миниб, ўша томонга чопиб кетди ва шоҳ айтганидек қилиб у мусофири олиб келди. Шоҳ лутф-марҳамат билан мусофиридан ҳол-аҳвол сўради. Биёбонни кезиб кетаётган бечора аввал шоҳга таъзим қилиб ер ўпди, сўнгра ўрнидан туриб, ҳурмат ва тавозе билан, фасоҳат ва малоҳат тўла маъноли сўз бошлади. У сўзини шундай афсунсоз бошлаб, охирини шоҳга мадхсано билан тугатдики, гапини эшигандар унга қойил қолиб, оғарин ўқидилар; унинг пок қалвидан чиккан гапларига, сид-қидилдан айтилган дуоларига оқ дур деб баҳо бердилар. Шоҳ унинг кетишини истамай, ўз ёнидан жой кўрсатиб, шу ерда қолишини илтимос қилди. Унинг олдига гуно-гун таомлар тортдилар, жомлар тўла май билан меҳмон қилдилар. Майнинг кайфи мусофирини бошини қиздирав, шоҳ эса, ундан кетма-кет ва пайдар-пай гап сўрас, савол-жавоб қиласр эди. Шоҳ унга нималарни хитоб қилмасин, у ѹундай жавоб қайтараф эдики, шоҳдан тортиб ўтирганларни ўзимаси таҳсин ўкир эди. Шунда шоҳ бу дашт кезувчи одамнинг жаҳонгашта ва доно эканлигини пайқади. Ундан кўп ажойиб гаплар эшигтиш мумкинлигини пайқаб, тубандагича бир гаройиб сўзни сўради:

«Эй, жаҳондаги ҳамма жойларни қадам-бақадам кезиб чиққан, балки бу жаҳондан қўлини ювиб — тарки дунё қилган зот! Савол-жавоблардаги каломингдан, унинг устига, сарсари шамол каби юришингдан маълум бўлиб турибдики, сен кўпгина илмлардан хабардорсан, дунёнинг ҳамма ерида бўлгансан ва кўп нарсаларни кўргансан. Илтимос қиласан, ўзинг кимсану ҳол-аҳволинг қанақалигини баён эт ҳамда кўрган-кечирганингни бизга аён эт. Сен, шубҳасиз, бутун умрингни мусофирилка кечиргансан, шаҳарларни сайр-томуша қилгансан, биёбонларни кезгансан. Сўзсиз, сен бағоят ажойиб ҳодисаларни кўргансан, сафар вактларида кўп нарсалар диккатингни ўзига тортган, сенга манзур бўлган. Кўрганларинг ичидан дунёда шундан ҳам гаройиб ва ажойиб нарса йўқ, деб ўйланларинг ҳам бордир. Ўзингга бизни соҳиб асрор эт, ул ниҳон нуктадин хабардор эт. Сен бизнинг замонамиизда яшаган кишиларнинг энг гаройиби экансан, жаҳон ичидаги бор ажойиботлар сенга маълум экан. Киши ҳаётида икки турфа ҳолат бўлади, аммо иккаласи ҳам жуда мушкулдир. Шуларнинг иккаласидан бизни хабардор қил ва биз шу икки нодир нарсадан баҳраманд бўлайлик».

Жаҳонгашта йўловчи ер ўпгач, шундай деди:

«Эй, ўз лутф-карами билан мурод-мақсадига етган шоҳ! Гарчи сен сўраган гапларни ҳеч зотга ҳаргиз айтмас эрдиму, аммо сенга айтмасликка иложим йўқ. Ҳа, менинг ниҳоятда маҳфий сақлаб юрган ривоятларим, бағоят ажойиб ҳикоятларим бор: мен бу даштда раҳнавардиман (йўловчиман), ўз иннимда замона фардиман. Ҳеч ким менга улфат ва ҳамнафас ўғимади, ўзим ҳам ҳеч кимсага сир ва розимни айтмадим. Розимнингина эмас, ўзимни ҳам кўпинча одамлардан яшириб юрдим. Югуриб-елиб, бутун дашт-биёбонларни жаҳд-жадаллик билан кезишдан мақсадим шуки, мен осмони фалакни чанг ғуборхона қилиб олган жаҳон шоҳи Баҳромнинг даргоҳига етсам, унинг тупроғига юзларимни суртсам, деган умид билан яшайман. Ўзимнинг кимлигимни унга айтсаму юрагимда сақлаб юрган маҳфий гапларимни унга баён қилсам, дейман. Сен эса, унинг даргоҳига етмасимдан бу сўзни мендан сўрадинг, бу таажжубланарли ишни менга буюрдинг. Айтмайин десам, сен мени жуда хурсанд қилдинг, айтсам, ўз мақсадимга хилоф иш тутган бўламан. Сен ҳам улуғ ва шарафли, олам аҳлига шоҳ бўлишга арзидиган кишига ўхшайсан. Сен шоҳ Баҳром бўлмасанг ҳам, мақому мартабанг ундан камга ўхшамайди. Сен у бўлмасанг ҳам, худди ўшанга ўхшаш одам кўринасан, гарчи унинг тенги бўлмасанг ҳам, худди ўшанинг ўзига монандсан. Сен ҳаддан зиёда одамгарчилигинг билан мени каби ғалати, ҳушёр қушни ром қилиб, ўз тузогингга илинтириб олдинг. Лекин мақсадим тамом бошқача бўлиб, бутун гап-сўзимни бошқа одамга (Баҳромга) айтиш ниятида эдим. Кўнглимга иккита ғамнинг аламини солдинг: айтмасам ҳам ёмон, айтсам ундан баттаррок...»

Шоҳ Баҳром бу гапларни эшигарткан, боф каби яшнаб, гул каби очилиб кетди. Шундан сўнг тилини чироғ шуъласидек қилиб деди: «Эй, даштларни шитоб билан кезиб юрган одам, билгилки, «ахтарган — топади» деган мақол бор. Сенинг баҳтиңг юлдузи ком-мақсадингни юзага чиқазибди, муродингга етганинг ҳолда, сен бундан ғофилсан. Ташна лаб бўлма, сув тўла дарё ёнингда турибди; бунчалик зорланиб ташвиш тортма, шодликка эришадиган жойдасан. Истаган муродинг ҳосил бўлган, гапингни гапиравер. Сен шоҳ Баҳромни қидириб юрган бўлсанг, топдинг, у сенинг ҳузурингда турибди».

Шунда бу йўлбосар одам чеккан ранж-машаққатлари бегор кетмаганини, қандай ганж-хазинани ахтариб юрган бўлса, уни кўлга киритиш баҳтига мұяссар бўлганини фаҳмлади. Яна бошқатдан шоҳга сажда қилиб, шукронга бажо келтирди ва унинг ҳақига кўп бекиёсу беандоза дуолар қилди. Яна таъзим бажо келтириб, ер ўпаркан, одоб билан ўтириб, шоду хуррамлик билан сўз оғоз этди: «Шоҳимиз икки ҳадисга

жавоб беришимни буюрдилар, унинг бири: «Кимсан? Ўз ҳолатингдан гапир!» — фармонидир. Эшитишни лозим кўрсалар, уни арз этайин: мени жаҳон эллари Моний деб атайдилар. Хотирим жуда кўп билимлар билан бойиган, лекин дунёда рассомлик билан шуҳрат қозонгандман».

Шоҳ ҳам худди шу одамни кўриш ниятида экан, Монийнинг висолига етиш завқи-шавки билан тўла экан. Унинг кўнгли шундай шодланиб кетдики, гўё ўлган кишининг танасига қайтадан жон киргандек бўлди. Баҳром Монийни кучоклаб, жуда кўп илтифотлар қилди; у ҳам худди дунёга янгидан келгандек бўлди. Лутф-эҳсон билан кўп қарам-саҳватлар килгач, ниҳоят, иккинчи гапни ҳам сўради. Шунда, ровий тубандаги афсонани баён қилди:

«Етти икlimни сайр-саёҳат қилиб, айланиб чиқдим. Дунёнинг кайси бурчагида кандай гаройиб нарсалар бўлса, уни ўз кўзим билан кўриши менга насиб бўлди. Дунёнинг бошқа ўлкаларида кўрганларим унчалик бўлмаса ҳам, йўлим Хитой сари тушаркан, у ерда мол-дунёси кўп бир савдогарга учрадим. Унинг лаъли гавҳарлари денгиз ва конлардагичалик кўп, ўзининг қадри-обрўси ҳам жаҳоннинг юзларча хожасига тенглашади, десам бўлади. Унинг бизоатидаги нақд олтин-жавохирларнинг ўзи юз минг тумандан ортиқ келади, мол-мулки эса, булардан ҳам кўпроқдир. Тухфа қилишга арзидиган ҳар турдаги матолари ҳам беҳисоб, канчадан-қанча лаълу гавҳарлари бўрш Лекин у шундай ноёб бир дурга эгаки, уни дур эмас, базмларни қиздирувчи ой деса бўлади. У шундай маҳваш — гўзал ўйинчики, уни кўриб бутун Хитой — Чин халқлари безовта бўлиб қолган. Одам боласи ичиди бунчалик хусндор йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ким уни кўрса унга ўз жонини бергудек бўлади. Мабодо, бирон одам уни кўрганда жон бермай колса, у гўзал ўз кўлига чанг оларкан, энди унинг ҳолигавой, деяверинг. Агар, унинг чангни жонфизо садо чекиб, ўзи у оҳангга жўр бўлиб наво қиладиган бўлса, адойи тамом бўлади. Мен каби одам унинг ҳақида юз минг марта гапиргани билан, бари бир, у гўзалининг васфини минг йилда ҳам шарҳлай олмайди. Хожаси у жонон учун сандал ва уд каби муаттар ёғочлардан ниҳоятда зеб бериб маҳофа — кўчма тахт ясаттирган, бирон жойга борадиган бўлса, шу маҳофа солиб, тўрт киши уни кўтариб олиб боради. Эгнидаги либоси Чин ипаклигидан бўлиб, чиройли, алвон рангда, у либос худди атлас кабидир. Кийимлар яна лаъл-гавҳар каби жавохирлар билан безатилган. Моҳ пайкар гўзал эса, шундай зебо либосга ўралган. Хожа унга уд ва сандал ёғочларидан чанг асбобини ясатиб берган. Агар, Зухра юлдузига ўхшашиб у гўзал шу чангни чалиб куйладиган бўлса, хожа у париваш-

ни Зухра у ёқда турсин, Муштарию яна юз минг бошқа юлдузларга ҳам алишмайди. Бутун жавоҳирот билан савдо килювчи бойғани кишилар у гўзалга харидор бўлиб, ҳаддан ўнда ганж-хазиналар берса ҳам, лаъли гавҳарларнинг баҳоси унга тенг келмай, муштарию — харидорларнинг ҳожатираво бўлмай қолган. Ким унинг висолини кўриши орзу қиласа, Хитой хирожи қимматида ҳақ тўлаши лозим эмиш. Баҳлаб, Хитой хони уни баҳолаб сотиб олишга майл қилди-ю, аммо прокони давлат бу фикрдан хурсанд бўлмай, дедиларки:

«Бундай ишни қилишдан фойда йўқ, сен бутун Хитой хирожини унинг қиммати учун берасан-да, кейин ўзинг сипоҳларингнинг қочиб кетишига сабаб бўласан. Ахир, шоҳнинг қўлида мамлакат хирожи бўлмагац, унинг нима аҳамияти колади. Бир душман ҳужум қиласа, унга қарши етарли лашкаринг бўлмаса, лашкаринг бўлса ҳам уларга бериш учун маблағинг — урущ қуролларию куч-кудратинг етмаса, эл-юртнинг бошига не қуилар тушмайди? Нафснинг ўпқонига ўзингни отма, халқни ҳам, мамлакатни ҳам хароб этма!» — лейишиди. Шоҳ бу сўзни эшитгач, ўйлаб қолди, халқнинг ҳам, ўзининг ҳам қийналиб қолажагини ҳисобга олиб, бу аҳдидан қайтди.

Мен сенга хизмат қиласам, деган ниятда эдим. Баҳту толеим ёр бўлиб, муродимга етдим. Мана, ҳозир сенга қуллук қилиш, тухфаю инъомларингни олиш имкониятига эга бўлиб турибман. Мен ҳаёт сувига ранг-бўёқ, қўшиб, у парининг суратини чизганиман. Агар бу сурат худди унинг ўзига монанд бўлмаса ҳам, унга намудор ўхшашлигига шубҳам йўқ», леб бир чин ҳарир ипаклигини чиқазиб, шунга у гўзалининг расмини чизганини айтди. Унга кўнган гардларни кўзлари билан артаркан, ўрнидан туриб, дарров матонинг тахловини ёзиб, шоҳ ҳузурига гўзалининг суратини кўйиб кўйди.

Шоҳ эса, бу парининг суратини кўриши билан девона бўлиб қолди. У ўзини йўқотиб, ҳеч ким билан бир оғиз гаплашмади ва оқшомгача ундан кўзини олмай ўтириди. Шоҳ унга тинмай наззора қалар, ишқ эса, уни бир бечора одам категорига киритиб кўйган эди. Бу таажжуб суратни кўриши билан унинг жонига бало ўти тушган эди.

Шунда Моний Баҳромнинг аҳволидаги ўзгаришни кўриб айтдики:

«Эй шоҳ, огоҳ бўл ва тезда ҳаракатингни қил! Тағин, ногаҳон, фалакдан бир кор-хол юз бериб, сен ўзингга келгунча у пари қўлдан кетиб қолгудек бўлса, унинг иложини ким кила олади?»

Шоҳ дедики: «Эй, бу гамда менга дармоним, роҳати жону оғати жоним! Мени бу сурат ўзига шайдо қилиб кўйди, шай-

дойиларга ақл қайтиб келмайди-ку. Сен оғир ахволимга раҳм қил, сеп дардманд айладинг, энди давони ҳам ўзинг топ! Тез айт, нима қылсам бўлади? Унинг висолига қандай етгайман? Ҳайҳот!

Шунда Моний айтдики: «Билармон ва ўткир фикрли кишилардан тезда вакил юборайлик. У гўзалга ким харидор бўлса, нархи Хитой мамлакатининг хирожига тенгdir. Агар у парининг висолисиз яшаёлмайдиган бўлсанг, жамоли назарим қаршисида турсин десанг, унинг нархи навоси ва қиммати маълум, ўшани берсанг, юрагинг ўтига сув сепасан-кўясан. Ё Хитойнинг бир йиллик хирожидан кеч ва ёки Хитой қўғирчогининг хаёлидан кеч».

Шоҳ деди: «Кўнглимнинг ҳолати шу бўладиган бўлса, Хитой моли эмас, жаҳон молидан ҳам воз кечаман. Нимамики қимматли нарса бўлса, у оғатижон учун бераман ва яна унга жоним билан миннатдорчилик изҳор этаман», — деб поклик ва билимдонлик фазилатига эга бўлмиш юзта кишини ва бир қанча ахта қул билан қанизакларни кўшиб, у сиймбар сарвкомат гўзални авайлаб олиб келиш учун жўнатди. Улар тезда Хитой кишварига бориб, у ойни хожанинг кўлидан чиқариб олиб келишлари керак эди. Булардан ташқари, Баҳром Чин хоқонига бир нома ёзиб юборди, ноҳмада у гўзалнинг баҳоси учун Хитой томонидан Эронга бериладиган йиллик хирожни жамлаб, элчилар кўлига берилиши буюрилган эди.

Шундан сўнг, сафар килиши лозим бўлмиш кишилар айтилган тарафга қараб равона бўлдилар. Бу ерда эса, Баҳрому унинг нотавон жони ва кўлида сурату ёнида Моний қолди, холос.

XIII

Дилоромнинг дилоро ҳусни ҳақида сўз сурмак ва уни Баҳроми бедилга олиб келмак ва унинг висоли шамъи билан ишрат шабистонини равишан айламак ва ҳажр хазонидан қутулиб, висол баҳорида гунчадек кўнгилларининг гул-гул очилмоги

Шундай қилиб, Баҳромнинг ҳукмӣ асосида, элчилар Хитой томон жўнаб кетдилар. У кишварга бориб етганларидан сўнг, элчилар орасида бўлмиш донишвар раҳбарлар хоннинг ҳузурига бориб, Баҳромнинг мактубини бердилар ва гап ниманинг устида эқанини бир-бир баён қилдилар. Хон миннатдорчилик билан номани кўзларига суртди ва юз хил ифтихор билан бу хизматни адо этажагини билдири, Сўнг, хожага

шадам юбориб, уни ўз ҳузурига чақиртириди. У келгач, юз хил овонч изҳор айлаб, сарви гулрухга шоҳ Баҳромдан совчи сеғанини, уни сотиб олажагини хурсандчилик билан гапирди. Ўни ёшитган он ҳас каби тубан хожа у жононни пулга ўтди, бундай савдони шу каби савдогарларгина қиласи, холос. Унинг баҳоси мамлакатнинг бир йиллик хирожи эди, бунга икки тараф розилашди ҳам, бу маблағнинг ҳаммасини хон унга тўлади. Хон бу томондан борган элчиларга ҳам лиъом-эҳсонлар бериб, ўз ватанларига кузатди. У одамлар юшилинч йўлга тушиб, мил-бамил даштларни босиб борар эдилар.

Шоҳ эса, бу томондан ҳижрон азобини чекиб, жони юридан нола тортар эди. У шундай ҳолдан кетған эдик, жисми килдек ингичкалашиб, ўтаётган ҳар куни кўзига бир йилча кўринимоқда эди. Баҳром туну кун нолаю аффон ёскар, ёрга интизорлик азоби уни қийнар эди. Унинг кўнглида сабр-тоқат қолмаган, фақат ҳар доим суратга боқиб ўтирап эди. Ҳабибасининг суратини кўриш билан ҳажрининг гам-кудуратини бир қадар унутар эди. Гоҳ ҳуши ўзида ва бехушлик билан уни қучмоқчи бўлиб, оғушини очар эди. У ўз хонасида бир соат ўтиrolmas; қасрда ҳам, боғда ҳам туролмас эди. Қасрда ўйин-кулги базми кургани ҳолда, кўзи базмда эмас, йўлда бўлар эди. Узоқдан бир қорами ёки гардми кўриниб қолса, ҳовлиққанидан ўзини йўқотиб, юрасида анчагача ўзига келолмай ўтирап эди. Шундай мазаси қочган эдик, гўё зилзила эски уйларни йикқанидек, чўзилиб-сулайиб қолган, бадани заифлигидан титрап эди. Азобланяётган тани зори бир қадар ўзига келса, одамлар унга томон қарашар ва ҳол-аҳвол сўрар эдилар. Жонондан ҳабар ва нишон топмагач, яна жонидан ўтлиғ фигон чекар эди. Айш-ишрат хонасида туришга тоқати қолмай, ов қилиш баҳонаси билан отга миниб жўнар эди-ю, зора ёримдан бир ҳабар топсан, деган умид билан тўппа-тўғри Хитой йўли томон борар эди. Ўша йўлда кўзига ҳар қандай одам кўринса, бир хушхабар ёшлиши учун, ўшандан суриштириб кўрар эди. У дилбарининг мамлакати ҳақида ҳар хил афсоналар сўрар, саволига жавоб топса ҳам яна суриштираверар эди. Моний эса, шоҳнинг бу қадар ошифтгаҳолу паришонлигидан ўйратда эди. У доим турли-туман ҳангомаларни гапириб, сарининг ёнига яна бошқа бир тасвиротни кўшар, айтиётган ижоҳа ва афсоналарни шоҳнинг кўнглини чалгитиб, уни овунчириб туриш учун иложи борича чўзар эди. Моний ёрдан унга нимани гапирса, шоҳ ёшитса ҳам, хеч нарса англатиб эди.

Ҳа, кимки ишқ домига мубтало бўлар экаи, ёр васлидан

бошқа нима кўрса ва эшитса, унга балодай туюлади. Ҳажр ўти унинг жонини қанча куйдирса, сабр деган сўз ўтга ёғ куйишнинг ўзидир. Ҳажр ошикни қанчаки зорлантирмасин, бари бир, уни интизорликдан кутқазолмайди.

Хулюсайи калом, шоҳ Баҳром шу ахволда қанча вактгача ишқ дардидан беором бўлди. Шу аснода, тўсатдан бир элчи югуриб келиб, унинг ҳамма мақсадлари хосил бўлганини айтди. У, шоҳга мужда-хушхабар етказиб, унга баҳт-саодат ёр ва мададкор бўлганини билдири. Шоҳнинг бутун дардуғами ўша қўёшда эди, энди у меҳр ҳажрнинг қоронғи кечасини ўз нури билан ёритадиган бўлди. Аммо шунга қарамай, шоҳнинг жисмига изтироб тушиб, кўнглининг ҳолати баттар ҳароб бўлди. Ахир, ҳажр азобини чекиб турган ҳаста ошиққа бирдан висолга эришиш ҳалокатлидир.

Хайриятки, сарви сиймин тан шоҳнинг ҳажр шомини равshan айлади. Зеро, Хитойга кетган ҳамма одамлар эсономон етиб келдилар. Бахти очилиб, муродига етган шоҳни саломат кўрдилар. Улар, бошлаб, Хитой хонининг гап-сўз ва мақолотини, ҳар турдаги тухфайо совғасини шоҳга тақдим этдилар. Бундан ташқари, то суманбар гўзалнинг баҳоси учун тўланмиш хирожгача бўлган ҳамма харажатларни хоқон ўз устига олганини ҳам баён этдилар. Юзлаб қуёшлар харидор бўлмиш гулчехра наривашни келтирганликларини ҳам изҳор этдилар. У гул сафарда ҳеч қандай қийналмай, иссиқ ҳавода сўлиб пажмурда бўлмай келди. Шоҳ бу хизматлари учун элчиларга шунчалик кўп эҳсонлар қилдики, улар кутганидан юз марталарча ортиқ эди.

Шоҳ ҳукм қилиб: «Оlam ахли бошига шўр ва яғмо солмиш сарви раъони хос ҳарамга туширсинлар ва ҳужрайи хосга киритиб қўйисинлар!»— деди.

Шоҳ ҳукм қилган ўша равзага ҳур кириб, ўрнашди. Ҳур бокқа кириши билан шоҳ ҳам унинг ёнига равона бўлди. Шоҳ зарнигор қасрга кириш учун шитоб айлар, аммо кўнгли бардам бўлгани ҳолда, ўзи бетоб эди. У, ёрнинг ишқидан маст ва май ичгани учун сархуш бўлгани ҳолда, гўзал маҳвашнинг ҳузурига кириб борди. У боги жаннат ичida зеб-зийнат билан безатилган — ҳашамдор қаср бўлиб, қаср ичida ҳам жаннат бор эди. Жаннат ичida эса, бир руҳоний ҳур, йўқ, ҳур демайман, нуроний қуёш ўтирас эди. Унинг сочидан то товонигача фусуну сеҳр бўлиб, бошидан то оёғигача пардозу зеб-зийнат эди. Икки юзида қора кокиллар Чин мушкин сингари муатттар ҳид сочиб турар эди. У ҳидлар бутун bogи биҳиштни ўз атрига кўмиб ташлаган. Гўзалнинг икки чаккасидан осилиб турган икки қора кокили тун — кечага ўхшар эди. Уларни коқил ҳам, тун ҳам эмас, тузоқ деяверинг.

Аммо ҳар бир тузоқ Лайлани, яъни, кечани ва гўзални эслатар эди. У тузоқ остидаги лола ва насрин гуллари сингари оқ қизил юзида икки оҳу қўзлари кулиб турар эди. Бу қўзлар кийикни, унинг қорачиги эса, Хўтанинг кийигидан олинган ипор ҳидли қора мушкин эслатар эди. Шом туссли бир холи бўлиб, у юзининг оппоқ бир нуктасига жойлашган. Юзи гулзору ундан икки лаби икки ажаб гулбаргни эслатарди. У лабларнинг ҳар бири жон шираси билан тўла, у ширалар оби ҳаётдирлар. Кимки шу шарбатлардан тотиши баҳтига мұяссар бўлар экан, агар ўлган бўлса, жон топиб тирилади. Оғзи шунчалик бежиримки, гўё бу лаъл лаблар очилмайди, деб ўйлайсан. Ажабланарлиги шундаки, у лаблар очилганда, у оғиздан гап ўрнига дур сочилади. Бундай дур тўқадиган лаъл лабни ким кўрган? Жон шираси яширинган бундай гулни ким кўрган? Лаълни у ёнга қўй, агар лаб унинг жони бўлса, жон сўзидағи арабча нун ҳарфи унинг бақбақаси даврасини ташкил этади. Тақдир котиби унга жон ёзар чоғида, нун ҳарфини сифдиролмай, қуирикка ёзib қўйиган экан. Бинобарин, унинг юзидағи кулдиргич — габгабининг даври нун ҳарфи бўлса, нун ўтасидаги нукта у габгабининг чуқурчасидир. У гўзалнинг тицлари эса лаъл ичидаги дурга, балки оби ҳаёт ичидаги шудриннга ўхшайди. Кошлари бутхона пештоқидек бир-бирига туташган — пайваста; бу пештоқлар ичida эса иккита бераҳм кўз мастона боқиб туради. Йўқ, булар пештоқ ҳам эмас, масжиднинг анбар ҳид таратиб турган қоронги саждагоҳи — меҳробидир. Ҳар бир кулогида порлокраҳшон дур қадалган исирга бўлиб, улар икки юлдуздек ялтираб турадилар. Улар юлдуз бўлганида ҳам кўёш атрофида қирон қымлоқчи бўлган фитнагар юлдузларни эслатадилар. Энди, қадди-коматига келганда, биҳиштдагина бўладиган нозанин ниҳолнинг ҳудди ўзгинаси бўлиб, руҳининг табиатидан билиниб турибди. Ҳусусан, у кулиб, жилва қилгандан руҳидан ҳудди ўшанинг нишонаси кўриниб туради. Бели ипдаккина нозик бўлиб, ахтарганда у ипни вужудида топишингиз амримаҳолдир. У шундай ингичкаки, қараганингиз билан кўролмайсизу яна ҳарир либослар ичига яширинганини айтмайсизми. Бужуди ҳарир гулнор рангидә-ю, унинг устида нозик зангори кўйлаги бор. Бу гул ва сабзаранг бир-бирига жуда келишиб турибди. Унинг устидан кийган тўни эса, нозик бинафишаранг матодандир. Либосларига турли қимматбаҳо инжулар қадалган бўлиб, у жавохирлар жилваси ҳар қандай кишининг руҳини ўзига тортади. Тўнининг ранги ақлни оздиради; киши руҳи эса, унга қадалмиш жавохирларга мафтун ва маҳдиё бўлиб қолади. У ҳурдир, йўқ, ҳур

демайман, паридир, йўқ, пари ҳам демайман, у худди башар оғатидир. Лаби сўзлайдиган бўлса, элу ҳалқнинг жонини олади; зоро, унинг лабларини кўрганда жон уялади. Аксинча, лабларидан ҳаёт суви оқади ва кўзидан эса ажал ўки ёғиб туради. Шунчадан-шунча жамолу гўзаллиги устига яна юзларча ноз-карашмаю ғамза-адосини айтмайсизми!

У сарв бўйли соҳибжамол шоҳни кўрди-ю, ўрнидан туриб, куллук қилди; шоҳ эса, унга лутфу марҳамат кўрсатди. Жонон юз туман меҳр-муҳаббат билан ер ўтиб, тавозе кўрсатди; ҳар бир тавозе ноз-истиғнолар билан тўла эди. Шоҳ унинг зебо нигохини кўргач, кўнгли бетоқат бўлиб кетди. У, бошлаб, унинг суратини кўрганда беҳол бўлган эди, энди эса, қоғоздаги суратига нисбатан юз карра гўзалроқ юзини кўриб беҳол бўлиб қолди. Қоғоздаги суратининг ўзи шоҳнинг на жисмини, на жонини қўйган эди, энди бутунлай бежон бўлиб қолди. Суратига боқа олмаган одам унинг гўзал юзига боқиши мумкинми? Боққанда ҳам ўзини ўйқотмай қола оладими?

Хулласи калом, шоҳ Баҳром ўз муродига етди, муродига эмас, Дилоромига етди. Бу жой ҳар тарафлама холи ва хилват эди, маҳбубанинг амри билан яна ҳаммаёқ беркитилди.

Бундан ўзга нима десам бўлади? Пинҳоний не ишлар бўлганини айтишим мумкинми? Ким қизиска, фикр қилиб, ўзи топиб ола қолсин... Мен, албатта, у ерда нима ишлар юз беражагини айтолмайман, ахир, у хонага на насиму, на шамол кира олмайди-ку. Маҳваш ёр билан ошиқ шоҳ иккиси бу ерда нима иш қилганини билмаганимиз аълодир. Балки эл худди шу ерда менинг бир фикр айтишимни истар, аммо, афсуски, бундай салоҳият менда йўқдир. Узр!

XIV

Манглайи Зуҳра юлдузидай ярақлаган ой юзлининг нағмаси шоҳни зор-зор ийғлатгани ва кўнгли қуши унинг чанги торларига гирифтор бўлгани ва мандек нолон кўнглини у гўзалдан ўзга ҳамма нарсадан холи қилиб, жон ришталаридан фигон тортгани, унинг азобловчи қўлидан, балки қўли зарбидан жон ипларининг полаю фигони дам-бадам ортгани

Шундай килиб, мурод-мақсади ҳосил бўлмиш баҳтиёр шоҳ ёрининг висолига етиш билан қувониб кетди. Унинг иккичи машғулоти қадаҳ билан, созу майи ноб билан кўшиқ эди. Гоҳ жаннатмисол гулишаңда, қасрнинг жаннатмонанд боғида шоҳона базм тарқиқ этар; тоҳ у ҳур истиқомат кирадиган парихонада сарви гулруҳнинг жамолига шайдо

бўлгани ҳолда, дам-бадам аклу ҳушини йўқотиб ўтирап эди. Сарвқад ҳам май ичиб, настаран каби оқ баданига гулранг либосларини кийган ҳолда, чангни қўлига олиб, торини чертар ва ёрининг жон ипини узар эди. Унинг чанг аталмиш сози сўфиларнинг қадди-комати сингари эгик эди. Шоҳ ҳам худди сўфилик йўлини тутган кимсаларга ўхшаш мункайиб, бошини қуи солиб, оҳ-воҳ қилиб ўтирап эди. У ўтирган жойидан қўзғалмас, юриш тўғрисида ўйламас, лекин мақом куйлари таъсирида хаёлан сайр қилгани-қилган эди. У худди ибодат қилаётган кишилардек, белини маҳкам боғлаб, қаддини букиб ўтирап эди. Уни сўфилик йўлига кирган дема, йўқ, у ҳароботий, яъни майхонадан чиқмайдиган зотларга ўхшарди ва қиликлари эса, ихлос билан бутга чўкиниб ўтирган одамни эслатар эди. Белига зуннор боғлаб олиб, қициларни бутхонага ундовчилардек, ҳар доим қироат билан хониш қилар; майхона муғлари сингари алёр айтиб, элни диндан ҳам, ақлдан ҳам оздирганидек, ўзи нима қилаётганини билмас эди. У, афсонавий ҳушовоз қақнус қушига ўхшамаса-да, оғзидан ҳар хил ғалати овозлар чиқарар эди. Йўқ, у худди қақнус қушига ўхшар, ахир, қақнус ҳушовоз бўлиб, унинг тумшуғидаги 360 тешикдан 360 хил овоз ва оҳанг чиқар эди-да. Аслида мусиқа оҳанглари қақнус овозларидан олинган, бу қуш минг йил умр кўргач, ўзини ўтга ташлаб ёниб кетар экан. Шоҳ ҳам ўша қақнус қушининг йўлини тутиб, ўз оҳанглари билан оламга ўт солгудек бўлар өди. Чанг тешикларидан мунгли овозлар чиқаркан, қушига унинг торларидан ўт сачрагандек туюлар эди. Бир тарафдан, бундай узоқдан назорат қилган одамга, буларнинг манзараси қақнус билан товус жўр бўлиб, бир оҳангда куйлаётганини эслатар эди. Гарчи у гўзалнинг жамоли товусдек жилвагар бўлса ҳам, овози булбул оҳангидек ёқимли эди. У булбул каби минг хил оҳангда достон ўкир, қақнус эса, унга қўшилиб куйлар эди. Хуллас, гулруҳ булбул каби наво қилар, унинг наволаридан одам ўртанаар эди. Унинг нолаларини эшитар экан, шоҳ Баҳромнинг бир дам ҳам усиз туришга тоқати йўқ эди. Унинг лиқосидан (юзидан) бир нафас кўзини олмас, кулогини эса, навосидан узолмас эди. Баҳромнинг кўзи гўзалнинг юзида, қулоги унинг навосида, жони ёрнинг ғамида, кўнгли эса, унинг хаёлида эди. Шоҳ ундан ажрамасдан, жонсиз бўлиб қолган; мабодо ундан ажраса, бежон бўлиб қолиши мұқаррар эди. Кечасию қундузи куй эшитар, бода ичар; унинг юзи базмда бунинг ишратхонасини ёритар эди. Дилоромни кўрмаса, унинг жони қолмас; кўрган замон танасига жони қайта кирап эди. Баҳромнинг май ичишдан мақсади ёрининг навосини эшитиш бўлса, Дилором хуснининг жилваланиб турishi

бунга жон бағишилар эди. Улар гоҳ дилкушо бўстонда айшишрат қилсалар, гоҳо қасрнинг жонфизо айвонида ўйнабкулар эдилар. Шоҳ ер юзида, бу паризод билан, фалак эса, осмонда ўз қуёши билан базм тузар эди. Ёр наво чекса, бу оҳ-фифон тортар; у рухсорини кўрсатадиган бўлса, бу жонини бағишилар эди. Икковлон саҳроларни кезиб, даштларни айланар эканлар, қилган овининг хурсандчилигига яна майжомини сипқарап эди. Шундай ҳолларда ҳам ёрга ўз ҳажрини — соғинчини билдиришас, чунки уни бир нафас ўз ёнидан жилдиришас эди.

Аслида у оҳу кўзли гўзал Чин диёрида парда ичидаги ўтирап эди. У, зотан, Хўтан даштларида туғилиб, яшаб, истиқомат қилган бўлиб, ўша ернинг гулзор ва майсазорларида ўйнаб-кулган. Мушкдек муаттар ҳид сочувчи бу кийик, лола ва сабзалар ичидаги ўсиб-улгайган. У шу хусусдан ҳам даштларда сайр этишини фоятда хуш кўрар эди.

Шоҳга ҳам дашт-биёбонда чопиб, сайр қилишдан қувончли нарса йўқ эди. Сайд қилмоқ иккаласининг табиати учун ёқимли бўлгани учун, булар доим сайр қилишдан зерикмас эдилар. Сайд пайтида шоҳ ов қилиш билан банд бўлса, унинг моҳрӯй ҳамроҳи ўзининг маҳди-беланчагида ўтирап эди. Шоҳ сайд овлаш билан овора-ю, моҳ шоҳни сайд этиши билан банд эди. Кайси бир сайдни шоҳ овлаб, ҳалок этса, у шўх гўзал соз чалиб, уни табриклар эди. У ўз созининг садоси билан жаҳонга шўру говға солар, жаҳонга эмас, балки баҳтиёр шоҳнинг юрагида безовталик кўзгатар эди. Шу пайт, шавқ ўти билан ёнган озода шоҳ маҳваш ёридан май-бода тилар эди. Мақсади эса, юрагида ёнган ўтини шу сув билан сўндириш, аланганинг шуъласини пасайтириш эди. Аксинча, май, ҳудди ёлқин сингари, шоҳнинг, шавқ-завқ шуъласини баттар ловиллатар эди. Нагма — соз шоҳ юрагининг ўтини бир оз пасайтира ҳам, бода ҳудди ўтга ёғ куйгандек ҳароратини оширап эди. Бу ўтнинг алангаси қанча кўтаришса, шоҳ шунчалик бехудлик билан оҳ-нола чекар эди. Шоҳ, овдан кейин, бир холи манзилни топиб, дилбарни васлидан ком ва ором олар эди. Ҳамроҳи Дилором бўлгач, нима учун муродини ҳосил қилмасин? Шоҳнинг баҳти қанчалик кўлса ҳам борган сари ҳаяжон ва изтироби сртиб афзун бўлиб борар эди. У билан бирга пайтида изтироби кучайгани каби, ундан сал айри турса, кўнгли ҳароб бўлар эди. Шоҳ у маҳбубага шунчалик берилган ва мубтало бўлган эдик, васлида ҳам, ҳажрида ҳам-унга қийин эди. Висоли унинг жонига ўт солгани каби, ҳажрини ўйлеса, ўзини унутгудек бўлар эди. Дилором унинг ҳам ёри, ҳам улфати эди. Йўлда ҳамроҳи ҳам у эди-ю, ўтирганда ҳамсуҳбати ҳам ўна дилдор эди. У ой

жамолга бутунлай ўрганиб, васли дийдорига айрилмас боғланиб қолди. Бир нафас ундан ажраса ҳудди ҳалок бўлгудек, ёқасини йиртиб, кўқсини чок қилгудек эди.

Шоҳнинг аҳволи шу даражага бориб етди, у мамлакат олдидағи вазифасини унтиб, ҳарбий ишларга ҳам қайрилиб, қарамай, эл-ютрни адолат билан сақлашга ҳам аҳамият бермай кўйди. Баҳром уч-тўрт йил умрини Дилором билан мана шу зайлда ўтказиб юборди. Бу ҳолат эл-юргуга кўп зарар етказди. Ҳалойиқ шоҳнинг бунчалик бепарволигидан шикоят килар, ҳар ким бу ҳақда ҳар хил гап айтар эди.

Қайси шоҳки ишққа мубтало бўлар экан, унинг мамлакатидан осойишталик ва хотиржамлик қочиб кетади. Ишқ кўшиги шоҳга ҳам, гадога ҳам баб-баравар шафқатсизлик билан талон-торож — горат солади. Ишқнинг аёвсиз бўрони кўзгалганда у хашакни ҳам, тоғ-тошни ҳам баравар тўзгитади. Ишқ сели кошонани ҳам, вайронани ҳам йиқитиб, ҳароб этади. У, агар чумолига йўлиқса, аждаҳога айлантиради, шоҳни гадолардек зор ва муҳтоҷ қиласи.

Хулосайи калом, Баҳромдек оламгир шоҳ ишқ кўшинига шу каби асир бўлиб қолди. Унинг кўз олдини ишқ дуди қоплагач, мамлакати ҳам, эл-улуси ҳам, кўшини ҳам ёдидан чиқиб кетди. Бутун хаёли шу ой билан юриб туришу гоҳо у ердан бу ерга кўчишдан ўзга нарсада бўлмай қолди. Мақсади, ов килиб, Дилоромининг дилини хуш қилиш ва унинг куйу навосини тинглашдан иборат эди. Ёрининг ҳуснига боқиши ва май ичиб шодланиш асосий машғулоти эди. Боданинг кайфи унинг ихтёрини барбод этса, бор бисоти қўлидан чиқиб кетса, унинг аҳамияти йўқ эди.

Ишқ билан майга берилиган одамнинг қўлидан бору йўғи батамом чиқиб кетса, ажабланарли эмас.

XV

Баҳромнинг ишиқ тўғони түгёнидан беақл ва май ҳарорати ғалаёнидан бехуд бўлиб, ўзини унутгани ва шоҳ бир оҳуни камон билан отиб ѹшқанида, ўзининг шер тутувчи оҳуси (Дилороми) унга таҳсин ўқимагани туфайли, у гўзални дом — тузоқга илинган кийикдек камандига боғлаб, кийиклар уясига ташлагани

Шоҳ Баҳромнинг ошиқлик ва мастилик чоғида икки ғалати иш содир бўлди. Шоҳ айш-ишратга ҳаддан зиёда берилиб, бошқа ҳамма нарсани унтиб юрган пайтида, мамлакат ишини назорат килмай, уни ўз ҳолига ташлаб, кўйди. Бинобарин,

унинг амри фармонига ҳам ҳеч ким итоат этмади. Шох ҳам хукумат бошликларидан инсоф ваadolat билан ишлашни талаб қилмади. Зулм кўрган эл орасида шикоят ва норозилик кучайиб кетди. Шоҳки мамлакат ишига қарамай,adolat ҳақида қайғурмай қўйгач, ким нима хоҳласа шуни қиласерди. Жумладан, солиқ йигувчилар подшонинг солиқ ҳақидаги фармонларини бузиб, қандай хоҳласалар, шундай амалга ошириллар. Бундан подшонинг хабари йўклиги натижасида бечора халқнинг уйи кўйиб кул бўлди. Қароқчилар ҳам кимни хоҳласалар ўшанинг мол-дунёсига кўл узатар эдилар. Уларнинг босқинчилиги кучайиб кетгани туфайли, йўллар бекилиб қолди. Майхўр-бодапарастларнинг безорилиги, шовқин-сурони ҳаддан ошиб, сўфи ва имомларнинг товуши эшитилмас даражага келди. Сўфининг обдастаси май куваchasiga айланди. Илм-риёзат ўрни майхўрлик билан алмашди. Яйловлар бўриқашкир каби йиртқичлар билан тўлди; қўйгина эмас, чўпонлар ҳам уларга ем бўлди.

Нихоят, бир неча маҳрам — яқин кицилар хилват бир жойда бу аҳволларни шоҳга арз қилдилар. Эл-юртнинг аҳволи қанақа-ю, ҳалойик орасида қандай гап-сўз ва норозилик лар бўлса, барчасини шоҳга баён этдилар. Шоҳ бу аҳволларни эшитиб билгач, узок ўйлаб, ишда қандай ўзгариш ясаш ҳақида чора ахтариб қолди. Лекин ошиқлик балосига учраган одамнинг нима чора кўриши мумкин эди? Халқни бечора қилган ишқ эмасмиди?! Ахир, у ойсиз шоҳнинг ҳеч қандай қарори йўқ, балки ўзида ихтиёри йўқ эди. Лекин ҳархолда шоҳнинг мамлакат иши хароб бўлганига, эл-улус қийналиб қолганига акли етди. Бинобарин, Дијоромнинг ишқи билан заиф ва хаста бўлишига қарамай, эл-юрт ғами ҳам шоҳнинг кўнглидан ўрин олиб қолди. Энди қандай тадбир кўрса, эл-юртда ва сиёсатда ўзгариш ясай олади? Мамлакатни ташлаб қочай деса, фойдасиз; ёрдан воз кециш эса, ундан баттар мушкул. Ишқилиб, шоҳнинг хаёли паришону кўнгли бекузур бўлиб, ҳар лаҳза юрагини хавф-хатар босар эди.

Нихоят у: «Шоҳлик мартабаси кўлимда бўлса, бундай маҳваш коғагулни ҳар қачон тенишим мумкин; мен қанчадан бери бу гўзал билан майшат қилмоқдаман, агар шоҳ бўлмасам, бунинг висолига муюссар бўла оларидим? Йўқ! Мамлакатим — шоҳлигим бўлмаса, у оғат мен билан бирга бўлмасди ва тирикчилик қилмасди. Ёр ва унинг ишқи мавжуд экан, ўзга ҳамма нарса нобуд бўлиши мукаррардир. Кимки ишқ билан шоҳлини бирга олиб бораман, деса, муз сумалагидан шамъ ясайман, деганга ўхшаш гап бўлади», — деган фикрга келди. Унинг кўнгли мамлакат ва ундаги бойликларни

қўлдан бермасликни маъқуллади. Бу, ишқни тарк этиш учун бир баҳона эди.

Ишқ билан шоҳлик ҳеч қачон бирга бўлиши мумкин эмас, лофт уриши мумкину, аммо ҳеч қачон шоҳ ўз ишқига содик қолиши мумкин эмас. Ишқ учун ҳамма нарсадан воз кечган, муҳаббат шуъласида ўртсанган бедил одам керак. Борлиқда нимаики бўлса, ҳаммасидан юз ўгириб, фано йўлини тутган, икки жаҳондан қўлини ювиб, кўлтиғига урган одам керак. Ёри истаса, жонини беришга тайёр турган, балки унинг розилиги учун юзта жони бўлса аямайдиган одам керак. Чин ошиқ ўз жон мулкини дилбари ихтиёрига вақф қилиб бериши, бир жон эмас, икки жаҳон мулкини ҳам унга садқа қилиши лозим. Шоҳ, ахир, мамлакатларни фатҳ этиб — кўлга киритиш учун юзларча одамнинг қонини ноҳақ тўқади-ку. Ўз қонидан кечмаган одам ошиқ бўлармишми? Йўқ, ишқ деган нарса бундай одамдан беҳад йирок туради.

Шоҳ шу каби хаёллар билан айш-ишратини давом эттирап ва доим шикор билан кунини ўтказар, қаёнга хоҳласа, ўша томонга қараб от сурап эди. Ёри илгидан майи нобичар эди-ю, аммо салтанатни қандай идора қилишини ўйлаб, хуноби ошар эди.

Бир кун шоҳ у гўзал маҳваш билан ичib, маст бўлиб ўтирганида раънодек гўзал бир кийикнинг чопиб кетаётганини қўриб қолди. У шундай суръат билан чопар эдики, кўрган киши ҳайратда қоларди. Аммо шоҳ ғоят ўтқир мерган бўлиб, ҳар қандай сайд ҳам ўқидан қочиб кутулоурса эди. Баҳром қочиб кетаётган овни одамлар қаеридан уриб бер деса, ўша еридан уриб йикитадиган маҳоратга эга эди. У, сайднинг қайси тукини нишонга олса, ўки ўша ерга бориб қадалар эди. Бинобарин, ўзининг шу мерганилигига ишониб, у гулрух ёрига:

«Эй пари талъат! Сен бу учгандек чопиб кетаётган газолни қаеридан уриб бергин, десанг ураман, агар «ўлдир!» деб буюрсанг, ўлдирман!» — деди. Шоҳ гўзалнинг табиати нозик бўлиб, у тубандагидек мушкул ва фалати фикрни баён этди:

«Бошлаб, икки кўлига тушов солки, у ўз еридан қимирламай қолсин. Сўнгра, уни шундай нишонга олиб отгинки, узоқда бўлишига қарамай, бўғизланиб қолсан!» Шоҳ бу санамнинг истак ва таманносини билиши билан, айни муаммони ҳал қилишга киришди. У, нозаниннинг таклифини рад этмади, тезда ўқдонидан бир ингичка ўқни олиб, шошилмасдан сайдга қараб отиб, кийикнинг икки кўлини ўқ билан урди. Лекин ўки уни яралагани ҳолда, териси билан суюгини тешиб ўтмади. Шу йўл илан газолнинг қўллари банд бўлгач, шоҳ яна ўз ёйига ўқ қадаб, сайднинг бўғзига шундай урдики,

бўйни кесилиб қонлари оқди. Ой юзли нимани хаёл қилган бўлса, шоҳ уни худди айтганидек қилиб бажарди. Шу пайтда Баҳром қилган ишни инсон у ёқда турсин, кўхна фалак ҳам эслолмайди. Бинобарин, шоҳ шу даражада қойил қилиб, ўз ҳунарини кўргазгач, нигоридан тахсин ва офаринлар эшитиш орзусида эди. Лекин ёри беназир ҳуснга эга эмасмиди, шу ҳусннинг мағрурлиги билан истиғно қилиб, шоҳга тасанно айтиш ва унинг дунёни забт этган құдратли қўлини ўпиш ўрнига:

«Ҳар ким бир нарсани машқ қиласверса, мана шу хилдаги маҳоратга эга бўлади»,— деб қўйди-ю, лекин «қойил қолдим», демади, яъни, шоҳнинг маҳоратини менсимади, уни машққа боғлаб қўя қолди. Шўх гўзалнинг бу гапини эшитиш билан шоҳнинг унга бўлган муносабати кескин ўзгариб кетди. Пари чехрадан ташаккур эшитиш ўрнига шундай муомалани кўргач, икки қошининг ўртаси чимирилаб кетди. Шоҳдаги бу ўзгаришни қўриб, у шўх ўз муддаосини тушунтиromoқчи бўлди-ю, аксинча баттар қилди.

«Нима учун шоҳнинг газаблари қўзғалиб кетди? Мен ёмон гап айтмадим-ку,— деди Дилором.— Масалан, мен соз чалсам, кициларнинг жони танасидан чиққудек бўлади. Мендаги бу маҳорат бирдан пайдо бўлган эмас, мен бунга жуда кўп машқ қилиш натижасида эришганиман. Шоҳим бир кийикка ўқ урган эканлар, «бу машқ натижаси», деганимга бунчалик хафа бўлмасалар экан!»

Шоҳ бу гапни эшитиш билан газаби янада ортиб кетди. Иккита қаттиқ гапни эшитаркан, жаҳолат унинг ихтиёрини қўлидан олиб қўйди. Шоҳнинг қаҳри авжига чиққанда, иложи бўлса, унинг мамлакатида яшамаган яхшироқ. Салтанат сиёсати кучайиб кетадиган бўлса, лутфу эҳсон кўзини кўр қилиб қўяди. Шоҳ уни ўлдирмоқчи, шу сарв раъононинг бошини кесиб ташламоқчи ҳам бўлди. Кейин, ўз-ўзига:

«Йўқ, бу хилда қилиш яхши эмас, заиф кишини тиф билан қатлат этиш дуруст эмас»,— деди. Кейин, ташқаридан, касбхунари одам ўлдириш бўлганлардан бир нечтасини чақиртириди, улар маҳофадан ойни чиқазиб, биёбонга томон сургаб олиб кетдилар. У биёбонда ўстган ҳар бир гиёҳ худди ўққа ўхшар, биёбон атрофини неча кунлаб айлансанг ҳам сув теполмайсан. Жониворлар умрини қисқартирадиган заҳарли ўтдан бошқа ҳеч қандай гиёҳ у биёбонда битмайди. Гўзал Дилоромни шу биёбонга олиб бориб, икки ўрим сочи билан оёқ-кўлини бир-бирига тортиб боғлаб, худди коптот сингари думалоқ қилиб, ташлаб келдилар. У ўз сочини халқ бўйнига каманд қилиб солиб, ўзига асир этган эди, мана энди шу сочлари, оқибат-натижада, ўз ҳалокатига ҳам сабабчи бўлди.

Ҳалиги бераҳм жаллодлар у гўзалини биёбонда шу ахволда қолдириб, ўз ватанларига, жабр-жафони ўзига ҳунар қилиб олмиш шоҳнинг ҳузурига қайтдилар.

Шоҳ бу даҳшатли фармонни берган вақтида, май ва газабнинг ҳарорати билан беҳуд бўлиб — ўзини йўқотиб қўйган эди. У ўша куни оқшомгача май ичди, май ичган сари, пайдар-пай газаби ортиб борар эди. Кечасига бориб, бода уни ҳароб қилиб, мастиқдан учеб қолди. У, тонгда май билан оғиз очар эди, шу пайт ёнида севгилиси ҳам бўлар эди. Бинобарин, саҳарда уйғониб, кунда ичадиган субҳ сабуҳини (тонг майини) талаб қилганда, ўз ёнида жон роҳати йўқлигини сезиб қолди. Шунда у: «Маҳвашим қаён кетди?»— деб сўради. Зеро, у ўзининг не кор-ҳол қилиб қўйганидан беҳабар эди. Унинг ҳузурида ҳозир турган бир неча маҳрамлари ўзининг қилган ишини айтиб берган эдилар, шоҳга ёруғ олам қоронги бўлиб кетди. У бошини қуи солиб, ўйлаб, барча қилган ишларини кўз олдига келтиаркан, қаҳр-газабнинг сарсари бўрони эсиб, ўз кўли билан ўз бошига тиф урганини фаҳмлади. Шундан кейин:

«Ҳозир ўзим бориб, у биёбонни бир-бир ахтариб, ниғорим қайда бўлса топайин, унга жони зоримни садқа этайн; тирик бўлса, унинг фидоси бўлайин, агар ўлган бўлса, ўзимга тиф уриб, жонимни бериб, унинг руҳини рози қилайин; ўзими ўлдириш билан унинг хунига хун тўлайин»,— деди.

Аммо тоҷу таҳт номуси унинг ўлик тупроғини ўпишга монелик қилди. Бир тарафдан ақли бундай ишни қилишга далолат этмагани каби, ҳалойиқ таънасидан хижолати ҳам шоҳни бу йўлдан қайтарар эди. Қанча ўйламасин, барибир ақл бу ишни рад этар эди. Қўнгли эса, ақлнинг сўзига кирмас, яъни, ишқ уни мансуху бекарор қилиб қўйган эди. Хулласи қалом, жони икки бало ўртасида-ю, ўзи икки аждаҳо орасида қолмиш чумолини эслатар, у на ўликка, на тирикка ўхшар, кўрган одам уни тирик демас эди.

XVI

*Баҳромнинг газаб мастиқидан ҳушёр ва гафлат
уйқусидан бедор бўлиб, ҳар хил маза-бемаза тушилар
кўргани, парицион, балки уйғоқликда қилган
ишларидан пушаймон бўлганни ва мушк ҳидди газолини
истаб биёбонга бориб, уни топмай, ўзидан кетгани*

Баҳром мана шу юкорида зикр этилган ишни, яъни, йиғлаш керак бўлган, йўқ, қулиш керак бўлган ишни қилгач, икки кунгача ўзига келолмай ётди, унинг юрагида олову

жонида ўқ бор эди. Учинчи куни бир оз ўзига келиб, ёруғ умрини қора тундек кўрди. Ишқнинг аскару сипоҳлари ҳужум қилиб, юрагига горат ва ҳароблик солиб юборди. У, ўз мулкини обод қиласман, деган тама билан кўнгил мулкини барбод қилиб қўйди. Тожир-савдогар сингари фойда истаб денгизга тушган эди-ю, аксинча, ўзи гарқ бўлиб, дастмоясидан ҳам ажраб қолди. Богбон жуда кўп мева ҳосил оламан, деб умид қиласган эди-ю, дўл дараҳт шоҳларини ҳам синдириб-пачоқлаб ташлади. Хуллас, шоҳнинг ичига шундай чақмоқ тушдик, бутун вужудини ўт олиб кетди. Лавъ жавоҳирли тож кийган бўлишига карамай, фалак унинг бошига бехисоб тошлар ёғдирмоқда эди. Шоҳ мамлакатини химоя килиш учун одамларга ҳалокатли тиглар тортган эди, бугун ўша тиғ ўз қўксини чок-чок қилмоқда. У, дунёда сурма ахтариб шошилар эди, бугун чарх сурмакаши эса, бунинг кўзига сурма ўринига «мил»нинг ўткир учини саншиб олди. Шоҳ ўзининг ҳозирги ахволига назар қилас экан: «Бундай оғир ахвол менинг бошимга тушди, бошқаларнинг бошига тушмасин», — деб йиғлар эди. Унинг жисми зори шундай эзилдики, гёё хаста юрагига мингларча тикан қадалгандек бўлди. Жони танидан — тани эса жонидан тўйган эди: кўнгли бундан ҳам, ундан ҳам ранжида эди. Вужуди кўхна фалак сингари вайрон бўлиб, жони эса тор ипидек узилиб кетмоқда эди. У фалак жисмларидек нолаю фифон қилас, сўнгаклари эса, гёё бир-биридан ажраб — жудо бўлиб кетаётгандек эди.

Ерининг хажридан Баҳромнинг жони ҳалкумига келгани ҳолда, ўрнидан сакраб туриб, беихтиёр жўнаб кетди. Суманбарни қаерга олиб бориб ташлаш ҳақида фармон берган бўлса, шоҳ ўша тарафга қараб югуриб кетди. У, «ҳаётим имкон берса, жонимни ёрим руҳига фидо қиласман» деб бормоқда эди. Агар у Дилоромининг ўлигини топса, дод деб, фифон тортиб, унга мотам тутмоқчи; сарвкоматнинг ўлигини кўтариб, унинг покиза танини тобутга солиб, олиб келмоқчи. Агар кўнгли йиғлашдан тинса, ўзини ўлдириб, ёри устига ташламоқчи; ёри билан бир гўрда ётиб, унинг фурқати ва жудолигидан ўзини ҳалос қилмоқчи эди. Бироқ, дашту саҳраларни қанчалик кезиб — ахтаришига карамай, сарв раъносини тополмади. У сарви озод энди жаннат гулистонларида жилва қилмоқда, биҳиштдаги сарвларга қўшилиб кетган эди. Гўзал сарв дашт-биёбонларда нима қиласин? Сарв ахир бўстонларда гулистонларда бўлиши керак-да.

Баҳром ўз ёрини тополмай, ундан бир умрга ажраганини билгаҳ, ноумид бўлиб, ниҳоятда маъюсланиб кетди ва беихтиёр ўз ўзига шапалоклаб ура бошлади. У шундай нолаю зор билан фарёд кўтардик, худди фарҳод ўз Шириинини

йўқотгандай эди. Охири, бемор ва бедил қишилардек хушдан кетиб ерга йикилди, у худди ўқ еб чалажон бўлган сайдек типирчиларди. Кўзларидан шундай конли ёш тўкардик, бунинг ахволини кўриб золим фалакнинг ҳам юраги кон бўлиб кетди. У:

«Ўз жонимга не жафолар қилдим? Бундай фожиа юз беришини билмадим! Ким ўз қўксини ўзи чок этади? Ким ўз жонини ўзи ҳалок қиласди? Бундай ишни бирон одам қилганми? Ахир, бу одам боласи қиласиган иш эмас-ку! Қайси мард инсон ўз бўғизига ўзи тиғ уради? Қайси нодон ўз умрининг чирогини пуфлаб ўчиради? Дилоромимнинг жони учун нотавон жисмимни эваз қиласам бўлармикин? Жисмими унинг жонига фидо қиласам арзирмикин? Танимни юз пора қилмасам ҳам, барибир ўламан-ку, ўзимни ўлдиримасам ҳам ўламан-ку. Жаҳонда бундай бало яна кимминг бошига тушган экан? Эй золим фалак! Нималар қилдинг, ахир? Сенда заррача меҳр-шафқат йўқ экан! Сен мени меҳрмуҳабатдан маҳрум қишига айлантирдинг, ҳаётда юзимни қаро қилдинг, эй беражам фалак! Сенда хеч кандай шафқатмарҳамат йўқ экан; юзимни гам-алам билан сўлдирилинг, кўз ёшимни юлдуз сингари тўқдирдинг, давлатим куёшини сўндиридинг, иқболим шамъи ер қаърига ниҳон бўлди. Энди бу пасткап жаҳонда жонимни ҳам олиб қўя қол. Мен бу жаҳонни жонсиз нима қиласман? Жонимни ол, жондан тўймишман, биллоҳ! Кўнглимни ўлимга тикканман, биллоҳ! Жаҳонда жононсиз жонни не қиласай? Ахир, ёрсиз жонни, тансиз жонни не қиласай? Жонсиз танини не қиласай?»

Баҳром мана шу каби нолиши билан даштни бошига кўтарди, унинг жони ғам ва мусибатнинг лашкари ҳужуми билан озилмоқда эди. Мамлакату салтанат унинг ёдидан чиқиб кетди, у ваҳшийларлек ўша биёбонда ўнашиб қолди. У шахри ва мамлакати бор-йўқлигини биъмас, данит-саҳро унинг манзилгоҳига айланған эди. У биёбон ичкда ағон чекар, бир ўзи эмас, бутун бир шаҳэр эли у билан бирга биёбонда нола қилас эди. Эл-улус шоҳнинг бошига бу каби мусибат тушганини, тушгандага ҳам жуда оғир ва таажжуб кулфат тушганини кўриб, ҳаммаси ўзининг ер-жойини ташлаб, шоҳга ўшаб даштни ватан қилиб олдилар.

Кеч кириб, күёш Дијлороми юзини яниргач, осмон Баҳроми кам кўз ёши сингари юздузларини оламга соғди. Худди хажр шомидан ошики зор азоб тортгани сингари, фалак ҳам корониликлан озор тортмоқда эди. Шоҳ Баҳромига тун кеча шундай азоб бермоқда эдик, слам кўзига гўрлай қоронги кўриниб кетди. Гаму қайгу қоронгилигидан қолган Баҳром ўзини бир

гаройиб оламда кўрди. Уни олам эмас, фироқ зулмати де, отини эса, ҳижрон шоми деб ата. Бутун олам юзини қоронғилик ўраб олган, лекин у ерда зулматда бўладиган оби ҳаёт йўқ эди. Агар бундай қоронғиликда минглаб Хизр макон қилганда ҳам, барисининг жони ҳалок бўлиши табиий эди. Осмон бўшликлари қоронғилик билан қопланар экан, элнинг нафас йўли тўсилиб, ҳаво ололмай қолади, деяверинг. Нафас йўли қийир¹ билан тамом тўсиладиган бўлса, Хизрнинг ҳам ҳалок бўлиши ажабланарли эмас. Балки бу туннинг қоронғи зулмати бўлмай, ҳажрнинг ўтидан жаҳонни тутун босиб кетгандир. Ахир, фуркат ўти жонга тушгандан кейин, унинг тутуни жаҳонни қоронғи қилиши табиий эмасми? Агар, ҳажр ўтини аланглатиш учун тутантириқ керак бўлса, фуркатда ёнгандарнинг танасидан бошқа нимани қалаш керак? Ёнаётган оловнинг ўти ошикнинг танаси бўлгач, тутуни ошикни ўлдирса, ажабланарлими? Агар ўтнинг алангаси киши танини кўйдирдиган бўлса, тутуни нафасни бўғиб ўлдириши ҳам табиийдир. Кимки ҳажр деган айрилиққа мубтало бўлган экан, мана шундай қоронғи тун унинг жонига бало бўлади.

Гарчи тун ҳалқ ичига қоронғилик пардасини солган бўлса ҳам, одамлар у сахрова оқ уй бино қилдилар — шохона чодир — саропарда тикдилар. Шоҳнинг атрофидан ёт кициларни узоклаштиридилар. Кўрдингизми, фироқ шомининг хосияти одамни шундай қилиб кўяр экан. Шоҳнинг бу ишидан эл-улус ҳайрон — мутахайир бўлиб, ҳар қайси бир бурчакка қараб кетди. Шоҳга хос — маҳрам кишиларнинг кўзлари тўла ёш, ўзга одамлар эса кутилмаган ахволдан ажабланган ҳолда, бошларини куйи солиб, хаёл сурар эдилар.

У одамларнинг бири: «Шоҳни дев урган», деса, иккичи: «Йўқ, бу париларнинг иши, жин теккан», дер эди. Шоҳнинг ақлга сифмайдиган аҳволини кўрган ҳар киши ҳар хил хаёлга борар ва турли афсона тўқиб, девоналарча унинг атрофида айланар эди.

Ниҳоят, бу қайгули ҳолат қайгуга мубтало бўлмиш кишиларнинг кўзига уйку келтириди. Ёлғиз Баҳромгина фуркат ўтида қовурилган ҳолда, туни бўйи мижжа қоқмай, ажриққа ағанаб бедор ётар эди.

XVII

*Ҳажр шомининг ҳаддан зиёда узунлиги
ва қоронғилигининг азоб-уқубати ва ўша кечаси
Баҳром жонига ғам-андуҳ қўшинининг босқинчилиги*

ва у кеча босқинчиларининг шоҳ жони ва дилини асир этгани ва у асирана нола чекиб, ўзидан кетгани ва аркони давлат уни бало дашибидан даво шаҳри томон олиб келганлари

Шундай килиб, ўша кечаси шоҳ Баҳром ёввойи ҳайвонлар маконида тунади. У кеча кўхна дунё ҳудди гўрдек қоронғи оли, бундай қоронғиликда фалакнинг боши ҳам, охири ҳам кўринмас эди. Ҳажр ўти шоҳнинг вужудини шундай ёндириди, тутуни етти қават осмонни босиб кетди. Шоҳнинг ҳаёти осмон ҷархидек тийра-қоронғи, унинг устига сарсон-саргашталик, ҳудди оқшом шафаги сингари қонли ёшга фарқ эди. Унинг кўзи ҳалокат селини ёғдирап, кўзига ҳеч қандай уйқу асорати келмас эди. Жонида ҳажр ўти алангланаб турар, бу ўтни шоҳнинг кўз ёшлари ўчиурса ҳам яна бошқатдан туташиб ёнар эди. Ишқ ўти кўнгилнинг фароғатини олгандан кейин, кўз ёши сув бўлиб, у ўтни ўчириш ўрнига, ёғ бўлиб баттар ёндиради. Шоҳга ўтнинг ўзи ҳам бало тўдаси, кўзидан оққан ёш ҳам ҳудди бало селидек таъсир этар эди. Шу хилда, кўнглига ғам ҳужум қилас, балки шу ғам пасти-баланд ҳамма-ёқни шафқатсизлик билан талон-торож этар эди. Шоҳнинг бетоқат ва бекарорлиги шу даражага бориб етди, ҳеч кимсанинг ёрдами унга таъсир этмади. Ёр ҳажри киши мизожини айнатадиган бўлса, ҳеч қандай дўст унинг иложини қиломайди. Шу жихатдан бир хилват уйга ёлғиз ўзи кириб олди. Зоро, у ҳалқдан ҳам ниҳоятда хижолат эди. У, тезда бу ўтнинг ёшлигини ичидан занжирлади-ю, ўкириб йиглаб, дунёни бошига кўтарида. У шунчалик фигону вовайло чекардики, оҳу зоридан жаҳон ичига даҳшатли бир безовталик тушди. У ёқаларини йиртиб, чок-чок қилди; бош кўзи ва таналарини муштлайвериб ҳаммаёгини пачақлаб ташлади; барча аъзоларини шафқатсизлик билан уриб — задалади; баъзи жойларини аламидан тишлаб ҳам олди. Башининг урмаган жойи қолмади, патижада сочининг анча қисми сидирилиб тушиб кетди. Башинни шунчалик яралаб ва ёриб ташлаганилиги туфайли, сочлари қонга беланиб ётар эди. Дарди оғир эди, дардининг ўки унинг танасини гард-гард қилиб юборган, йўқ, гард эмас, дард тогига айлантирган эди. Ўз вужудини парча-парча қилиб узуб ташлаганидан танасининг боғида юзлаб лолалар очилди. У ярим кечагача шу хилда ўзини ўзи уриб йиглади. У тинимизсиз нола фарёд чекди, ўзига ўзи зулм этди ва азоб берди. Ниҳоят, аъзойи бадани бўшашиб, қўли толиб, ҳажр азоби уни ҳолатдан кетказиб — сулайтириб ташлади. Сўнг, талининиша мажоли тугаб, қимирламай қолди.

Аммо Дилороми шоҳнинг жонига ўт солиб, ёндиримоқда

¹ Қийир — кора дуд, тутум.

эди. У дард ичидя яна нола қилиб, ёрини эслар, рози дил айтар эди. Ёрининг қора соchlари бунинг бошига шундай қора кун солган эдики, унинг ҳар тукида бир олам ғам бор эди. У ҳарорат ва хаёл ичидя уйнинг у бошидан бу бошига ағанар, фалак чархига юз хил лаънатлар ёғдирап эди. Дилоромнинг қошини эслаб, унинг қадди шундай букилиб кетдики, ниҳоятда озғин ва ингичкалигидан худди янги чиққан ойни эслатар эди. Ҳа, Дилоромнинг пайваста ҳилол қошлари Баҳромни ҳилодек нозик ва хаста қилиб ташлади. У ёрининг кийик қўзларини кўз олдига келтиаркан, қўнглиниг даштида юзлаб жайронларнинг югуриб юрганини ҳис этар эди. У қийикдек гўзал ёрини ўйлайвериб жони қолмагани учун уни ҷархнинг Баҳроми Гўри деб аташди. Дилоромнинг қора киприкларини айтмайсизми, у киприклар Баҳром қўнглига юзлаб сихчаларни санчар эди. Уларнинг ҳар бири Баҳром қўқсими юз жойидан яралаган, оҳининг тутуни эса, юзини қорайтириб юборганди. Дилоромнинг жамолини ўйлаганда, Баҳром беихтиёр оҳ тортар, унинг нолишидан кўкда қуёш ҳам, ой ҳам ўртанарди. Бунинг кўзидан оққан гулгун ёшлиридан ою қуёш шафак ичидя ғарқ бўлди. Дилоромнинг юзидағи холини кўз олдига келтироммагани учун, йиғлайвериб, кўзининг қорачиги қолмади. Унинг пашибага ўҳшаган қора холи бунинг кўзини кўр қилган; кўқсига кириб олиб, қўнглиниг жароҳатини яна маддалатар эди. Лабларини соғинганидан жони чиққудек, кўзидан оққан кондан дашт-биёбон қипқизил лаълга бўялган эди. Лаългина эмас, ҳақик ва маржонлар ҳам, қўнгли ва жони ҳам ундан зарар топган эди. Бор-йўқлиги заррача билинмайдиган кичик оғзи киши кўзига мавхум — бир нуктадек акс этар эди. У йўқ бўлгани ҳолда, Баҳром, бор, деб ваҳима қилар эди-ю, лекин оғзи бор бўлса ҳам йўқлик ичидя гум бўлиб ётар эди. Дилоромнинг тишлари худди дурдонадек жилва сочмасми эди, ўшани эслаб Баҳром кўзларидан дурдек ёшларини оқизиб, мўлдир-мўлдир йиғлаб ўтирап эди. Такдир бунинг бошига шу каби дўлларни ёғдиригани учун, ёш ўрнига кўзидан ўлим селларини кўймоқда эди. У, Дилоромни эслаган сари нолиши ортар, фарёду физони фалакка чиқар эди. Унинг йиги-зорини ким эшитса, «оллок-оллоҳ, ўлиб, қайта тириляпти!» — дер эди. У, ёр юзидағи занахдон чукурчасини эслаганда, бутуни жон ипи тортишиб кетарди. Ахир, қўнгли изтиробга тўлиши натижасида бу ип таранглашар эди-да. Қадди-қомати ҳақида ўйлар экан, беихтиёр оҳ торганидан, умрининг ниҳоли курир эди. Унинг қаршисида бўстон сарвисини ҳам уннтар, сарв эмас, руҳ билан жонини ҳам эсдан чиқарар эди. Нозик белини хаёл билан кўз олдига келтирап экан, бу хаёл унинг жисмини

қилтириқдек заифлаштирап эди. Натижада, бадани қилтириқдек бежон бўлиб, қилтириқ эса бунинг кўзига ўзи чирмашиб тўлгонаётган илондек кўринарди. Ёрининг оқ баданини ўйларкан, қўнглиниг тоби қочиб, кўзидан кумушранг ёнини симобдек оқизар эди. Кумушдек кўз ёшини тўкар экан, барча оламга кумуш ёғилгандек бўлар эди. Ёр қўлидаги чанг созининг тузилишини тасаввур килганда, у чангнинг физони бунинг энкайиб қолган қаддини янада букар эди. Бу эгри чанг мунг билан нола чекканда, бунинг жони риштаси у чангнинг торидек инграб эди. Гоҳо ҳаваси қўзалиб, чанг сингари бир ажойиб наво қилар эди. Лекин бу билан ўз ҳолига оғзина бўлса ҳам тасалли топши у ёқда турсин, дард тоғир эди-ю, даво топмасди. Унинг бехоллиги ҳаддан зиёда ортиб борар, ишқининг дарди эса яна баттарроқ оғимоқда эди. Қўзлари ёш ўрнига қон тўкишдан тўхтамас, ўз ҳолига ўзининг ишончи йўқолиб бормоқда эди. У, ўз-ўзига дердиди:

«Ё раб, бу қандай ҳолат экан! Бу қандай туганмайдиган азоб-уқубат экан! Ўз қучим ва шиҷоатим билан аждаҳоларни чумолидек эзган мен эмасмидим? Энди ишқ аждаҳоси менга устун келиб, аждаҳоларни забун этган танамни чумолидек оғзиламоқда. Урушга ва жангга ташланганда, шерларни таслим килган паҳлавон мен эмасмидим? Дард билан ҳажр менга арслондек кучини кўрсатгач, сичқондек ғожиз ва ҷалажон бўлиб қолдим. Уруш сафини тузиб, Чин-Хитой қўшинини бутунлай сафдан чиқазган мен эмасмидим? Ишқ менга қарши уруш ва адоват эълон қилар экан, сабрим қўшинини тору мор қилиб ташлади. Менда ақл ҳам, дин ҳам бор эди; ғамга чидам, балога тамкину сабр ҳам бор эди. Ишқ бошимга не балолар солдики, бу сифатлар мендан саросар қочиб кетди. Оҳим ўтининг тутунини айтами, йўқса, бу тийра тунни айтами? Ким бу янглиғ узун кечани кўрибди, ким ғим кунидан ҳам қора кунни кўрибди? Ҳам қора, ҳам узун ғим дилбанд кун; қоралиқда маҳвашим сочига монанд кун. Бу тарафда мен у тарафда кўнглим узбеклигидек айтмайсизми. Мен гарчи қон ичидя бўлсан ҳам, кўнглим у билан бирга бўлса кошкийди. Бу коронги кеча мени мустар ва мажолат қилгани устига, зор кўнглимни вайрон ва паришон ташлади. Бу кеча менга тўрдек коронги. Шу кечанини ўрнига ўзримнинг сўнгги уйқусини ола қолсан нима қилар эди? Ҳарх — фалак мени қатл этиш учун вужудимга душманлик ташини урди, ахир, у мени тириклайн гўр ичига кўмди-ку. Ундан кўра, тиги билан бошимга уриб, бошимни танимдан табиб туширса яхши эмасмиди?

XVIII

Эй халқим ва қўшиним! Ҳаммангиз менинг бандам эдингиз, ҳам нима буюрсам, итоат билан ижро қиласардингиз. Ҳаммангизда нон-тузимнинг ҳаки бор, нон-тузгина эмас, бундан бўлак ҳам сизда юзларча ҳаким бор менинг. Хизматимни қилиб юрган пайтингизда ҳаммангиз жангжўлик ҳақида лофт урад, ўзингизни марду майдон қилиб кўрсатардингиз. Ўзи нима гап, қиличингиз ушолдими ёки ќўлингиз тош остида қолдими? Ахир, мен бечорани юз минг бало ичига ташлаб қўйманг, менинг ҳар нафас бир ўлимимни кўриб, томошабин бўлиб турманг! Тиф билан уриб, кўксимни ёринг, шиддат билан зарб уриб, ҳалок қилинг мени. Нотавон жонимни бу азоблардан қутқаринг, ҳеч қандай хижолат чекманг, ўз розилигим билан қонимни бағишладим; бир қоним эмас, бир жоним эмас, юз жоним бўлса бағишладим. Дўстлигиниз қаёнга кетди, эй ёронлар? Мусулмончилик қаёнга кетди, эй мусулмонлар? Ўлдириб, мени бир ёқлик қилинг, минг марта-дан тортаётганим ўлим азобидан қутқаринг, ахир!»

Баҳромнинг иши бу кеча то субҳ-содиқкача шу каби нола қилишдан, қонга беланган бадани билан тупрокқа ийқилиб-туришдан иборат бўлди. Тонг қуши сахар бўлганини билдириб қичқирганда, у ҳолдан тойиб ийқилиб, ҳушдан кетди. У шундай ўзини билмай ётар эдики, уни кўрган одам «жони йўқ», деб гумон қилар эди. Фалак шундай шафқатсизлик қилгач, эл орасига жуда қаттиқ ғала-ғовур тушиб кетди. Баҳромга жаҳондаги бутун шоҳлар мулозим бўлиб, уларнинг барчаси бунинг буйруғи билан хизмат қилар эдилар. Катта-кичик ҳамма беклар ҳам бошини яланг қилиб, ўз соқолини юлиб, мотам туваётгандек безовта ва бетоқат бўлиб қолдилар. Нихоят, улар каби йиги-сиги қилиб, вақтни ўтказишнинг фойдаси йўқлигини билдилар; бундан кўра, ишнинг чорасини кўриш керак, деган қарорга келдилар. Охири, ҳаммалари жам бўлиб, бунинг аҳволини мухокама қила бошлидилар ва оқибат-натижада: «Бунинг дарди, ҳарорати — ша-рорати фақат даволаш билангина пасайиши ва тузалиши мумкин», деган қарорга келдилар. Аммо табиб ва ҳукамо (олимлар): «Даштда буни даволашнинг иложи йўқ, бу ернинг шарт-шароити ва оби ҳавоси номақбул», дейишиди. Кўпчилик шу гапни маъқуллагач, шоҳни маҳофа — тахтиравонга ёт-қиздилар. Уни кўтариб, даштдан шаҳарга караб жўнадилар. Шоҳни ўз гулшанига олиб келиб, маҳофадан тушурдилар. Аммо шомгача ҳам унинг димогида ҳуш, юрагида ўт, жисмиде ҳеч қандай ҳаракат йўқ эди. Шунингдек, шоҳдан таҳт бўшагани билан, элнинг кўнгли ҳали ғам-ташишдан бўшамаган эди.

Баҳромнинг ўз париваси ҳажридан девона бўлгани ва ҳукамо (ҳаким ва табиблар) унинг ошуфталиқдан эзилган аҳволи ҳақида узоқ ўйлаб — маслаҳатлашиб, муолажа чорасини кўрганлари ва буларнинг кўпгина заҳматлари шарофатидан у оз-моз даво топиб — ўзига келгани ва савдои илигини даф этиши учун етти иҷлим шоҳи — салотинларининг етти гўзал қаср бино қўлганлари .

Шоҳ Баҳром шу куни таҳтга чикиб ўтириди-ю, аммо то оқшомгача ақлу ҳуши йўқ эди. Унинг жисми ўлик танасидек котиб қолган, таҳти эса, унга ҳудди сартахтадек туюлар эди. Дарҳақиқат, ҳар қандай таҳт эгаси ҳам оқибат-натижада сартахтага чиқмай иложи йўқ. Чунки унинг ҳам куни тун билан алмашади, тун коронгилиги, албатта, унинг юзига кора пардасини ёлади.

Шоҳнинг димогига мушк хидлатдилар, унинг муаттар ҳидини ислаш билан ҳуши жойига келди. Сўнг, кўзини очгач, бир нафас хомуш бўлиб ўтириди. Яна бир онда ёри эсига тушиб қолиб, етти гардунни нолаю зори билан тўлдирди. Яна шовқин-сурон кўтариб, оҳ-фарёдни кўқдан ҳам ошириб юборди. Унинг фифони чарх-фалак айвонигача кўтарилди, бу фифон юлдуз тўдлаларини ҳам безовта қилди. Унинг юрагидан чиқсан ноласи осмонга чиқиб, оҳининг ўқи юлдуз кўзини теша бошлиди. Бу кечадаги азоби, ғам-кулфат ўтида кабоб бўлиб ёниши ўтган кечадагидан юз марта ортиқ эди. Оҳининг ели ҷархини совурмокда, ўзи ҳижрон ўтида қовурилмокда эди. Тонг отгунча аҳволи шундай кечди, тонг ели ёстгач, яна жисми бехол бўлди. Яна то шомгача ўзига келмай— бехуш бўлиб ётди, ҳар нафасда вужуди ўлимга қараб борар эди. Бир неча кунгача аҳволи шу хилда оғирлашиб борди, алам ва изтироб унинг вужудидан тоб-тоқатини тамом олган эди. Ишқ — ҳалокатли, фироқ-шафқатсиз ва золим эмасми! Эзилавериб, шоҳнинг жисми ҳам, ақли ҳам ишдан чиқиб, саломатлиги путурдан кетди. Унинг табиати ҳам, мизожи ҳам айниб қолган, вужудининг жон или ҳам таранглиқдан узилиш даражасига етган эди. Девоналиқ унинг миясига ҳам, онгига ҳам халал бермокда, ақли-ҳуши ўрнини жиннилиқ эталламокда эди. Бир дам эси ўзида бўлса, ўн дам бехуд бўлиб, шима қилаётганини билмас, аъзойи баданида саломатлик йўқ, ақли ҳам шундай эди. Бора-бора унинг танасида куч ва тоб-тоқат қолмади, қилаётган жанжал ва тўполонлари ҳам йўқолди. Йиги-сиги қилишга куки етмас, товушини одам эшитмас

эди. Гоҳо, беихтиёр дод-фарёд қилиб қолса, бечоранинг жисми-зори озор топар эди. Сўзида маъною акл-идрок асари йўқ, оғзидан нима чиқаётганини ўзи билмас эди. Тепасида турган билим ва тажрибали кишилар, шоҳнинг тақдиридан умидсизланиб, йиғлай бошладилар. Улар бу балога бир чора топиш ниятида аркони давлатни бир жойга тўпладилар. Илм ва билимда моҳир бўлмиш сарой атрофидағи барча табиб ва ҳакимлар тўрт юз кишидан иборат бўлиб, ҳар бири акл-дониш ва табобат бобида мислсиз кишилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси бир жойга жамлангач, давлат бошлиқлари тубандаги сўзларни айтдилар:

«Эй илм-фан ҳукамолари, табобат оламининг пешволари! Бахтиёр шоҳимиз неча йиллардан бери ҳаммангизга яхшилик ва инъом-эҳсон килиб келмоқда. Ҳаммангиз ундан мамнун ва миннатдорсиз, унинг ҳимояти ва тарбияти соясида кўп неъмату бойликларга эга бўлдингиз. Шоҳ барчангизга ҳам шу каби навозишлар, иноятлар килиб келди. У шу умид билан сизга меҳрибончилик қиласи, ногаҳон бир кун фалак ўзининг жонига дарди бедавони солгудек бўлса, унинг мизожидаги ранж-машаққатни даф қилгайсиз, дард-касалига бирон даво топгайсиз. Маълумингиз, энди ўша ёмон кун етиб келди, қўлингиздан келганча бунга чора кўринг, даволанг. Шоҳ сизнинг ҳаммангизга шафқат, марҳамат қилган. Энди сиз ҳам қараб турмай, ўз хизматингизни кўрсатинг. Агар шоҳнинг душмани туғён ва исён қилгудек бўлса, биз жонимизни аямай, албатта, душманга қарши саф тузиб, у билан уришар, бошимизни ҳам, конимизни ҳам унинг йўлига нисор айлар эдик. У можарода қўлимиздан келганча, иқтидор-қурдатимиз етганча, ҳеч қандай баҳонасиз иштирок қилган бўлар эдик. Аммо ҳозир эса, бу бемор бўлиб қолди, бунинг иложини фақат сиз қила оласиз!»

Илм-ҳикмат, фан аҳлига қаратса шундай хитоб қилгач, улар ўйлаб кўриб, тубандагича жавоб бердилар:

«Сизлар нима деган бўлсангиз барчаси чин ва ҳақдир. Бунинг учун биз сизга таҳсинлар ўқиймиз, ташаккурлар айтамиз. Лекин ишқка мубтало бўлган кишилар хасталанса, уни даволаш ҳакимларнинг қўлидан келмайди. Ишқ ўти кимни ўз ҳарорати билан куйдирса, уни дори-дармон ва кофур (камфара) каби нарсалар билан тузатиб бўлмайди. Ишқ ўти ҳар қандай кўнгилга аланга солгудек бўлса, у фақат ёр васлидан баҳра олиши, унга тўйиши керак, холос. Борди-ю, агар, масалан, бирёвнинг табиатида хилт кўпайиб, ундан иллат пайдо бўлса, яъни моддий хасталик юз берса, уни даволаш биз табибларнинг ишимиздир, биз уни тиб илмига асослашган ҳолда муолажа қилиб, согломлаштирамиз.

Лекин шоҳнинг касали ишқнинг натижасидир, ишқ — ўт бўлса, бизнинг муолажамиз бамисоли ҳасдир. Ҳасни ўтга яқинлатгандан не фойда? Агар, ҳақиқатан унинг танасида табиий хасталик бўлса, биз саъй-ҳаракат қилиб, унга бошдан-оёқ чора кўрайлик. Қўлимиздан келганча жидду жаҳд билан тадбир топайлик. Тилагимиз, ёлғиз маъбудимиз — тангримизнинг ўзи унга раҳм қилиб, айнаган мизожини тузатгай; эс-хуши жойига келиб, тамом соғайиб — салимул-аъзо бўлиб кетгай!»

Хукамо шу хилдаги гапларни айтгач, шоҳни даволаш ишига киришдилар. Улар шоҳнинг дардига чора топмок учун кечакундуз бош котира бошладилар.

Юз кишидан иборат бир гуруҳ уламо ҳақига дуо қилиш билан туну кун тангрига ибодат айлаб ёлворишга, шоҳнинг сиҳатини яратганинг ўзидан тилашга, унга атаб назр-ниёзлар, хайр-садақа қилишга киришдилар. Яна юз киши эса, азайимхонлик қилиб ўқийдиган, сехр ва жоду каби найранглар билан шуғулланадиган бўлдилар; тумор ёзиб, киんな солиб, жинларни даф этишга киришдилар. Яна юз киши табобат китобларини қайта-қайта вараглаб, ўзларининг тиббий тажрибаларига ҳам амал қилиб, яна бунинг устига, беморнинг дардига ҳам ниҳоятда дикқат ва эътибор билан қараган ҳолда шоҳни даволай бошладилар. Яна юзта тажрибали киши мияга қувват берувчи уд каби тутатқиларни, умуман барча дори-дармонларни тайёрлашга ошиқар эдилар. Шу каби, ер юзида тенги бўлмаган, пок қалб, муборак табиатли тўрт юз одам икки йиллаб ўз уйқу ва оромларини тарқ қилган ҳолда шоҳни аввалгидек соғлом ҳолига келтириш учун чора-тадбир кўрдилар. Натижада шоҳ қисман бўлса ҳам сиҳат топди. Буларнинг жуда кўп тадбир ва таъсиrlари, ҳар хил усул билан уни ҷалғитишлари натижасида шоҳдаги жисмоний заифлик ва руҳий девоналик бирмунча камайди. Ҳар турли дори-дармон билан овқатланиш туфайли, кучкүввати ошиб, миясига ҳам акл нури кирди. Бемор шу даражада шифо топганидан сўнг, хукамо тубандаги фикрни ҳам изҳор қилдилар:

«Яна шундай бир иш керакки, бу иш аста-секин савдоийликни тамоман йўқотадиган бўлсин. Шулардан бири гўзал иморатлар бўлиб, ундаги санъатни томоша қилишнинг ҳам фойдаси зўр бўлади. У иморатнинг тарихини (лониҳасини) шундай бир уста ва моҳир муҳандис (инженер) тузсинки, у иморат ҳар доим ўзга бир шаклга кириб, киши хаёлини ўзига жалб этадиган бўлсин. Ҳар қандай кишининг асаби қўзғалиб, унда девоналик кучайиб кетса, шу иморатни томоша қилиш билан савдоийлиги барҳам топадиган бўлсин!»

Мана шу юқоридаги фикр ва маслаҳатлар асосида давлат бошлиқлари тезда ишга киришиб, нимаики асбоб керак бўлса, шунинг барчасини муҳайё қилишга киришдилар.

Етти иқлимнинг хон ва хоқонлари шоҳнинг касалланиб ётиб колганини билдилар. Фақат хон-хоқонлар эмас, шоҳга тобе бўлмиш ҳамма амиру султонлар ҳам унинг ҳолини сўраб, мулозамат қилиш пайига тушдилар. Улар шоҳнинг даргоҳига келиб, кеча-кундуз унга куллуқ қилишга тайёр эканликларини билдирилар. Баъзилар ўzlари келишининг имкониятига эга бўлмасалар, ўринларига бошқа бирорни, масалан, инисини ёки ўғлини бажону дил шоҳнинг хизмати учун юбордилар.

Хусусан, ер юзининг баланд мартабали еттида шоҳи Баҳромнинг иши учун имкони борича ҳаракат қилмоқда эдилар. Булар шоҳни даволаш бобида жонини ҳам аяmas, эртаю кеч унинг шифо топишини тилар эдилар. Буларнинг ҳар бири бир хизматни бажаришни истар, қўлларидан келса, шоҳнинг саломатлигини бир марта эмас, юз марта ошириб юборишга ҳозир ва нозир эдилар. Улар шоҳга қилган хизматларининг эл-юрт қулоғига етувидан, шу йўл билан шоҳ олдида ҳам, эл-улус орасида ҳам обрўлари ошувидан умидвор эдилар.

Бинобарин, иморат қилиш ҳақидаги маслаҳатлар бир тўхтамга келгач, шу етти катта шоҳ, ер ўпид, иморатларни қилишни ўз зиммаларига олдилар. Уларнинг ҳар қайсиси биттадан қаср бино қиласиган бўлди, у қасрлар ўз гўзаллиги билан ўша асрнинг бутун зеб-зийнатини акс эттириши, у замоннинг илм ва санъати қайси мақомда эканини ҳам намойиш қилиши лозим эди; улар туну кун саъй-ҳаракат қилиб, тезда бу иморатларни битириш тарафдудига тушдилар. Усталарнинг ҳар кунги қилган ишини шу бинони ўз зиммасига олган шоҳ келиб кўрар, сўнgra, Баҳромнинг рухсати билан, унинг хузурига кириб, қилинаётган иш ҳақида хисоб берар ва унга бажону дил миннатдорчилик изҳор қиласи эди. Тахтдан етти тарафга еттида шоҳ йўл бўлиб, бу йўллар орқали дунёнинг ҳар чеккасига борилар, аммо бу йўллар гоҳ очиқ ва гоҳ ёпиқ бўлар эди. Бундан ташқари, халойик қатнайдиган, эл-улус учун доим очиқ бўлган йўллар ҳам бор эди. У етти шоҳнинг ҳар бири ўз диёрига қараб борадиган йўл устига қаср бино қилди. Улар фалак сингари улуғвор етти қасрни куриб битирилар. Бу ерда килинган ишнинг салмоғи ва сифатини шу гўзал ва азамат биноларга қараб тасаввур этаверинг. Булар тайёр бўлгач, эл-улуснинг шодиёнаси осмони фалакка етди. Фалак бу биноларнинг гиштини, ер юзига етти биҳишт солинар экан, деб ою кундан

узиб туширди. Бу қасрларни куриш жараёнида, хусусан, иморатда катта бир ўзгариш бунёд этилаётганда шоҳ Баҳром келиб, уни шайдойиларча томоша қиласи эди.

XIX

Етти фалакдек етти қасрнинг тугагани ва рассом

*Моний ҳар қасрни ўзга бир ранг билан безаб —
нақшбандлик қилгани ва етти иқлим салотинининг
(шоҳларининг) қизларини у етти қасрда Баҳром
билан ақд-никоҳ қилганлари ва ҳафтанинг ҳар куни
Баҳром бир қасрда бир қиз билан суҳбат тутгани*

Қурилиш муҳандислари ҳаракат қилиб, ҳар қайсиси ўз қасрини тамом битказди. Лекин қасрлар охирига етгунча, кундан кунга қад кўтариб, кўркамлашиб бораётган иморатларни кўриб, Баҳромнинг касали тузала бошлаган эди. Ҳар доим бу ажаб бинолардаги янгиликларни кўриш билан Баҳромнинг жиннилик савдоси тарқала борди. Бу қасрларнинг ҳар бири ўз юксаклиги билан фалакка туташар, ўз баландлиги ва кенглиги билан фалакка монанд эди. Уларнинг фалак даражасидаги бинога айланишида Монийнинг хизмати катта эди. Ишқилиб, кўпчилик бирлашиб, ҳаракат қилиб, бу қасрларни битказиб тугатдилар. Ҳали Баҳромнинг касали тамом тузалмаган, ҳали унинг кўнглидан ишқнинг вассасаси тамом ариб кетмаган эди. Осмон қадар етти қаср битиб, тамом бўлгач, шоҳ у қурилишни томоша қилишдан бўшаб қолди. Бинобарин, ҳукамонинг қасрлар бино қилиш ҳақидаги мақсадлари хосил бўлгач, дедиларки: «Бу ишимиз энди ўз шифобахшилигини кўрсатади. Масалан, бир қанча наққошлар энди у қасрларни ўз санъатлари билан безайдилар. Яъни, улар санъаткорлик бобида юз турли хунар ишлатиб, бу қасрларга бўёқ ва пардоз берадилар. Ичини қандай нақш ва бўёклар билан безасалар, қасрларнинг ташқарисини ҳам шу тахлитда зийнатладилар».

Ниҳоят, улар Монийни чакириб айтдиларки:

«Эй, фан ва санъатнинг маҳоратли устаси! Бошлаб, мана шундай қасрларни куриш ҳақида маслаҳат бериб, шоҳнинг хурсандчилигига сабабчи бўлмиш киши сен эдинг. Энди унинг дарди ариб, салимул-аъзо бўлиб кетишига ҳам, таъбининг равшан тортишига ҳам сен сабабчи бўлгин. Қасрларни бўёқ бериб — зийнатлаш ишига кириш, бу етти қаср етти рангда бўлсин. Нақшини ҳам ўзинг истаганингча қил; сенинг кўнглинг қандай хоҳласа, шундай бўлсин. Сенга ундоқ қил,

бундоқ қил, деб ўргатиш тўғри эмас, ақли бор одам сенга бу гапни айтмайди».

Санъаткор Моний буларнинг ялиниб-ёлворишини кўргач, бармоқларини кўзига кўйиб:

«Сиз мен айтган нарсаларни олиб келинг, нима масолих ва асбоб-ускуна керак бўлса, ҳаммасини менга ҳозирлаб беринг», деди.

Буният талабини улар қабул этиб, ишларни бошқариш ва ташкил этиш учун югуриб кетдилар. Моний мамлакатда қанча наққош бўлса, ҳаммасини чакириб, барчасига ўзига мос иш топширди. У, мўйқалам санъаткорларни етти саркорга бўлди, уларнинг бир гурухи наққошлик билан шугулланса, иккинчи гурух заркорлик қилишлари керак эди. Ўзи эса, ишнинг тархи — лойиҳасини, режасини ва иш планларини тузар; гоҳо ҳар қайси гурӯҳнинг тепасига бориб, ишнинг қандай бораётганини назорат қилар эди.

Баҳром эса ҳар куни эрталабдан то шомгача айланиб, бир иморатни томоша қилар эди. У иморатларда ҳар нафасда бир қанча ўзгаришлар бўлаётганини кўриб қувонар, хаёлини бу ишлардан ололмас эди. Кўнгли ҳар томонга ҷалғитган сари, хаёли бўлинib, асабларидаги савдойилик аста-секин тарқар эди. Буният хаёлини иморат нақшлари ўзига торғтан сари, ўз бошидаги ишқ савдосини унутар эди.

Шу хилда унча кўп фурсат ўтмай, қасрларнинг зебзийнати ҳам битди. Қасрларнинг ҳар бири ўзга бир турфа ранг билан бўялган бўлиб, етти қасрнинг ранги етти хил эди. Шоҳнинг ақли ишқ ўти билан қизиётган бўлса ҳам, лекин аввалгичалик эмас, озроқ эди. Ҳакимлар яна анчагина тадбир-чоралар кўриб, кўп мулоҳаза ва фикрлар юритиб, дедиларки:

«Эмди қувватнинг батамом тикланиши учун, заифлигинг йўқолиб, ҳеч кўрмагандек бўлиб, сиҳат топиб кетишинг учун, қасрларнинг ҳамма кам-кўсти битказилгач, етти кошоннинг ҳар бирига биттадан — еттита хур каби гўзал қизни келтириш керак. Шоҳлардан кимнинг хурваш фарзанди бўлса, кимда шоҳ Баҳромга муносиб ва лойиқ қиз бўлса, шулардан еттитасини танлаб олиб, шоҳга никоҳламоқ ва қасрларда шоҳ билан бу гўзаллар орасида чолғу ва май базми бўлиб турмоги лозим».

Бинобарин, кимда шундай қиз борлигини суриштириб, дараклай бошладилар. Нихоят, барча мақсад кўнгилдагидек ҳосил бўлди; етти шоҳнинг етти пари-пайкар қизи борлиги, улар парда ичидаги бўлишларига қарамай, ақллари ҳар қандай парда орқасидаги сирни биладиган даражада доно

эканликлари аниқланди. Уларнинг ҳар бири ҳар қандай ақлни ҳам, жонни ҳам шоширадиган, ақлу жонгина эмас, бутун жаҳон кишиларини талвасага соладиган даражада гўзал эдилар. Улар осмон қўёшидек поклик пардасига ўралиб, шунга қарамай, худди осмондаги қўёшдек ҳаммаёққа нур сочиб тураг эдилар. Улар хусн чўккисида гўё ёргу юлдуздай, латифликда худди қутичада турган гавҳари покдек жилвалигар эдилар. Юлдуз бўлганда ҳам, гўё булат ичига яширингандар; гавҳар бўлганда ҳам, худди ҳеч ери синмаган гавҳардай эдилар. Уларнинг ҳар бирининг васфини тўла баён этишга киши ожизлик қиласи, баён у ёқда турсин, ҳар қандай нуктавор — ёзувчининг қалами ҳам ожизлик қиласи. Улар хуснда ойга ҳам, кунга ҳам teng бўлиб, ҳар бири шоҳга никоҳ қилиниб, у билан жуфтлашишга лойиқ эди. Шундай қилиб, етти иқлим ҳукмронларига, мутлақо ҳаёлларига келмаган сўзларни хатга ёзив, ниҳоятда яширин ва пинҳоний қилиб юборилди. Шоҳлар ҳам бунинг сирини фаҳмладилар ва ҳаммалари ер ўпидайтилар:

«Бу таклифни қабул қилишга ёки рад этишга бизнинг ҳаддимиз бор эканми? Шоҳимизнинг истаклари қандай бўлса, олам учун хусндири; барчамиз унинг истагига сўзсиз кўшиламиз. У киши зарраларни қўёш каби улуғлайди, катраларни денгиздан ҳам ошик кўради».

Бу ҳақдаги сўз шу билан тугагач, улар шоҳона расми таомил билан тўй қилиш ҳакида фармон олдилар. Тўй-томуша авжига чиққан пайтда эса, шоҳ Баҳром билан у гўзаллар никоҳланиб, эр-хотин бўлишиди. Шундан сўнг уларнинг ҳар бири ўз отаси тарафидан бино қилинган қасрга кириб жойландилар.

Вактшунос олимлар юлдузларга қараб, яхши соатни аниқлашга киришдилар. Токи бу соатда баҳтиёр шоҳ ҳарамага кириб, жононлар билан комини раво қилмоғи, ҳарам аҳлини муҳтарам қилмоғи дуруст бўлғай. Бинобарин, юлдузлар тонг-ла шанба куни шарофатли кун эканини кўрсатди. Шу куни шоҳ бошлиб қора қасрга кириб, мушкдек муаттар май ичса, кутлуг бўлур экан!

XX

Баҳромнинг шанба куни мушкфом — қора либослар кийиб, мушкин ранг гумбазга кириб, мушк ҳидли оҳу билан мушкдек қора май ичсанни ва бу машғулот билан ҳижрон ўтигининг дуди ҳора қилисан кунини тунга улагани

Қора тун тугаб, шанба тонги ўз юзига кофур ранги оқ кийгач, Баҳром, оҳу билан муаттар май ичиши учун

кора қасрга қараб йўл олди. У ерда лаблари жон бағишлийдиган, сунбуллари дилрабо, Чин гўзалларига ўхшаган хиндзод келин бор эди. У ой сингари гўзал, кечадек қора либосларга бурканган бўлиб, у хулла нозик-нафис кийимларга қадалган гавҳарлар худди юлдузлардек товланар эди. Унинг тахтиравони ва қўрпа-тўшаклари ҳам қора тусда бўлиб, бу Чин газоли мушк устида ўтирап эди. Бу уйни бутунлай қора — мушкин зулмат босган бўлиб, у маҳваш коронфилик ичидаги оби ҳаётни эслатар эди. Шоҳ ҳам шу каби қора хуллалар кийган ҳолда маҳвашнинг хузурига кириб келди ва бу Жамшиднинг вориси тахт устига чиқаркан, унинг ёнига қўёш юзли гўзал ҳам келиб ўтиреди. Шундан сўнг, мушк исли майлар қўйилиб, мушк-анбар каби хушбўй нарсалар тутатила бошланди. Базм то шом коронфилиги босгунча олам юзини анбар ҳидга буркаб турди.

Бу шанба эл учун ўйин-кулги куни эди-ю, аммо шоҳга бу кун қора шанба эди. Ҳукамонинг шоҳга фармони — ўпиш, кучицдан бошқа ишга ўтмаслик бўлиб, бу шартни маҳваш ҳам билар ва ўзини шоҳдан йирокроқ тутар, эҳтиёт қиласи эди. Шоҳ кундузи ўйин-кулги қилгани ҳолда, мумкин қадар бутун кечани уйку билан ўтказиши шарт эди. Аммо, аксинча, ғам шоми Баҳром кўнглига қайгу солиб, унинг кўзидан уйқусини қочирган эди. Бинобарин, маҳваш ўз пардасига кириб, кўздан ниҳон бўларкан, хижрон азоби шоҳ бечорага жаҳонни коронгу килиб юборди. У ўзининг тийра куни ва дилбарининг қора зулфи хаёли билан тўлғонар эди. Кўрдики, ғам шоми унга азоб берар, уйкусизлик эса уни хароб этар эди. Ниҳоят, шоҳ бундай хукм қилди:

«Бир-иккита хизматчи шу қасрга томон келадиган йўлга тез ва жаҳд-жадаллик билан бориб, бу йўлда қандай мусофири учраса, уни менинг байтул-аҳзанимга (ғамхона ўйимга) олиб келсинлар. У менга кўрган-кечиргандаридан ҳикоя айтиб, афсонавор саргузаштлар баён килсин! Шояд, шундан сўнг кўзимга уйку келиб, ором ва осойишталик то-парман» деди.

Шоҳнинг бу истагини эшитиш биланоқ мулоzимлар бориб бир жаҳонгашта одамин топдилар, у бутун жаҳонни неча мартадан айланиб чиқсан одам экан. Бутун умрини сайр-саёҳат билан ўтказиб келаётган бу одам шоҳ турган хонага келиши билан, унга ўтириш хукми берилди. Мусофири ер ўпгач, кўрсатилган жойга ўтиреди. Шоҳ эса, унга бирон қисса айтишни буюорди. Бу сайёр одам қисса айтиш ҳақидаги фармонни эшитаркан, шоҳга маъкул бўладиган бир

ҳикояни дилига туккан ҳолда: «Илоё ғам ва қайғудан озод бўлғайлар!» — деб шоҳ ҳақига дуо қилиш билан ўз қиссасини бошлаб юборди.

XXI

Азвалги иқлим ўйлидан келтирилган мусофирининг афсонаси

У нима дуони билса, ҳаммасини айтиб, шоҳ ҳақига яхши тилаклар тилагач, дедики, бир бор экан, бир йўқ экан, Хинд мамлакатида бир подшоҳ бор экан. Подшоҳ бўлганда ҳам шоҳлик ишларидан огоҳ экан. Шоҳ лашкарларининг чеки кўринмас, ҳазиналарининг ҳисоб-китоби билимас экан. Ҳиндининг эл-юрт — кишварларни забт этадиган тиф каби бу ўткир шохи хоҳласа Ҳитойни ва хоҳласа Кашмирни олиши мумкин экан. Баҳт қуши осмон қадар баландпарвоз бўлиб, пойтахти Сарандиб экан. Лақаби Хону оти Жасрат экан. Мулкининг фаровонлигидан бир қанча шоҳлар хайратда экан. Унинг ёлиз бир хужаста — баҳтиёр фарзанди бўлиб, у Жасратхон кўнглининг мадори-ю, бағрининг пайванди экан. Бола ҳамма илмларни билишда тенгсиз бўлгани каби, ҳуснда ҳам замонасининг нодири даврони экан. Отасининг кўнгли бу фарзанд билан шодлангани каби, ҳинд эли ҳам уни ўз кўзининг нуридик азиз кўрар экан. Бунинг одамийлиги ва одоб-аҳлоқи ҳаддан зиёд гўзал бўлгани каби, фахҳам-фаросати, акл-идроқи ҳам таърифдан ташқари экан. Барча илм ва фазилатда моҳир, юзлаб камолот эгалари бунга тенг келолмаслиги табиатидан зоҳир экан. Ҳамма бир тараф бўлса, бунинг ўзи бир тараф бўлгани ҳолда, ундан ҳеч кимсага озор етмас экан. У доим тоат-ибодат билан машғул бўлар, ҳалол-ҳаромдан парҳез қиласи, покликни ўзига бир кўрғондек билар экан. Унинг оти Фаррух бўлиб, хушрўй ва баҳтли-саодатли бу йигит олам элини ўзига бандада қиладиган даражада олижаноб хулқ-атворга эга экан. Отаси қирқ йил мобайнида эл-улусга ҳонлик ва султонлик килибди. У қарид, ёши саксонга бориб, кўнглида яшаш завқи қолмабди. Ўзининг тириклиги даврида, ҳали кўзи абадий юмилмасдан илгари, ўз чироги (фарзанди) билан уйини ёритмоқчи экан. У ўғлига мамлакат, тожу тахтини ҳам, Хинд моллари-ю, Ҳитой хирожларини ҳам топшириш билан фахрлангиси келар, лекин Фаррух буни хоҳламас, балки бу ишдан нафратланар экан. У факир-фуқаролик билан ҳаёт кечиргиси келар, ҳонлик ва салтанатни қабул қилмас экан. Фаррух шоҳлик ишини

хушламагани каби, уйланиш ва бола-чака қилишни ҳам ёқтири-
мас экан. Шоҳ кўзининг тириклигига шу икки ишини
юзага чиқаришин орзу қилас, шаҳзода эса, иккаласини
ҳам рад этар экан. Отаси бу масалада қанчалик жуст-
жўй қилганига қарамай, боласининг гапи факат буни ман
этишдан иборат экан.

Фаррух бир кечаси ибодат билан машғул экан, саодатга
бошловчи илк нур тарала бошлиганда у тоиг намозига
сажда қиласкан, кўзи уйкуга кетиб қолади. Шунда бир руҳо-
ний хаёл (түш) жилваланиб, парда ичидаги минг хил сурат
зоҳир бўлади. Жумладан, ўзини бир биёбонда қўрадики,
у ерда сен-саноқсиз ҳалқ бор эди. Уларнинг ҳаммаси
сафарга жўнаб кетаётган одамлар бўлиб, барчаси бир тараф-
га қараб борар эдилар. Ўша жойда катта бир туяга
юкланган тахтиравон бор эди. Тахтиравон қоп-қора парда
билан ўралган бўлиб, бу парда осмон гумбазига монанд
эди. У худди Чин ипоридай мушк иси сочар эди. Майин
шамол эсиб, тахтиравон устидан пардани кўтарди. Тахтира-
вонда эса худди парига ўхшаган бир гўзал ўтирас, у пари
эмас, йўқ, шарқ қуёши эди. Ўша қуёшининг шуъласи
унинг нотавон жисмини худди ҳашакни кўйдиргандек кўйди-
риб, бошдан-оёқ кул қилди. Фаррух бечора ўша тарафга
бехол, бемажол қаради, гўё тўлин ойни қора парда булатдек
яширди. Шу орада қулокка: «Бу ер Қуддусдир!»— деган
овоза эшилди. Фаррух сесканиб уйғониб кетди ва қайгу-
сининг зўридан кўзида ҳеч қандай уйку асорати қолмади.
Шу кундан бошлаб унинг безовталиги ҳар он ортиб,
кўнгли изтиробга тўлиб-тошди. Агар фойдали бир тадбир
топилмаса, ишқ зулми уни ҳалок қилашагига ҳам кўзи
етиб колди. Шундан сўнг у ҳамма нарсани йиғиштириб,
Қуддус даштига сафар килиш тарафдудига тушди. У бу йўлда
ё ўз муродига эришади, ё бўлмасам шу истаги йўлида
жонини тарк этади. Бошка иложи йўқ эли.

Тонг ели туннинг кора дудини ҳайдаб, кўк чодири анбар
хидли пардани кўтарди, кундуз ўзининг муборак юзини
очиши билан Фаррух отасининг тахтига томон йўл олди.
У, отасининг ҳузурида сажда қилиб, ерни ўз юзи билан
бир неча марта супургач, муддаосини тубандагича изхор
айлади:

«Менда дунёни айланиб, саёҳат қилиш ҳаваси уйғониб
колди, буни сира дилимдан чиқазолмаётиман. Бу ҳавас
аклини зойил қилиб қўйди, ҳавас кучлилик қиласа, кишида
акл ҳам қолмас экан. Бу сафарга бормай иложим йўқ, то
йўлга тушмагунимча қарорим ҳам йўқ. Мен Сиздан бу иш-
га отланишимга йўқ демаслигинизни ўтиниб сўрайман, агар

руҳсат берсангиз нур устига нур бўларди! Ижозат бермасан-
гиз, эй шоҳим, тўсатдан бош олиб кетиб қолиш фикри-
даман!»...

Шоҳ, Фаррухнинг хайрлашув илтижосини ёшитаркан,
шундай ўртаниб кетдики, тутуни бошига чиқди. Бағри худди
лола япроқларидек парча-парча бўлган ҳолда, деди:

«Эй юрак-бағримнинг пораси! Кетаман, деб бағримга
хажр ўқини отма! Нима десанг дегил-у, бу ишни ихтиёр
этма! Мен бугун борман-у, эрта йўқман; умрим ҳам, жоним
ҳам охирлаб қолган. Энди сен ҳам ҳижрон ҳалжари
билан кўнглимга урма, мен бари бир бугун-эрта ўламан,
энди сен ҳам ўлимимни тезлатма!»— деб, дард-алам билан
кўп фарёд-фон қилди-ю, аммо бу нолалар ишқ ўтида
ўртанаётган ўғлига таъсир этмади. Ниҳоят, ўғлиниң ҳарорати
ошиб, унга ғалати иситма туташаётганини сезди. Ота кўз
ёшлари унинг ўтини пасайтирмади, ўғли то истаган ерига
кетмагунча кўнгли қарор топмаслигини англади. Кўзининг
ёши тўғондан ҳам ошибб, умидсизланиши натижасида жони-
дан кўл ювди. Бинобарин, кўшин ва ганж-хазинасидан ярми-
ни ажратди. Ўғлига лойиқ шоҳона асбоб-ускуналар, яъни
нимаки гаройиб ва вожибу зарур бўлса ҳаммасини берди.
Ясан-тусан шу қадар кўхлик бўлдики, акл унинг қиёсими
топишга ожизлик қилди. Шундан сўнг, сафар қилишга руҳ-
сат этиб, ўғлини шодлантириди. Жон билан жисм (ота билан
ўғил) бир-бирларидан ажраб, хайр-маъзур қилдилар. Шу тари-
қа Жасрат руҳига бало ортириб, куйиб-ёнди. Фаррух эса
бутун аскарлари, асбоб-анжомлари ва кўч-кўрони билан кўз-
галаб, йўлга тушди. Мақсади эса туну кун юриш эди, зотан
ҳеч ерда ороми йўқ эди. Ўз манзилига етгунча бир қанча
шахарларни босиб ўтиши лозим эди.

У замонларда кимки ҳаж қилмоқчи бўлса, Каъба ўрнида
Қуддусни тавоғ¹ этиши лозим эди. Ҳаж қилиш вақти бўл-
ганлигидан юз минглаб одамлар тавоғ қилиш нияти билан
у томонга бормоқда эдилар. Фаррух ҳам у муборак ерга
бориб етди ва пок кўнгли билан у шаҳарни зиёрат қиласкан,
юз умид ва илтижо билан юзини тупроқка суртиб,
кўзларидан шамдек ёш тўқиб йиғлади. У, борликни яратган
холиқдан ўз ҳожатини раво қилишни, умидига етказишини ти-
лаб, йиғлар эди. Тушида кўрган дилоромини яна кўришини,
унинг висолига етишини орзу қилас эди. У бир неча кун-
дан бери шу аҳволда ҳаёт кечирар эди-ю, аммо ишида
ҳеч қандай ўзгариш кўринмас эди. Зиёратга келган ҳалқ

Тавоғ — ҳажда қаъбани айланиб чиқиши.

яна ўз юртига — қаёндан келган бўлса, ўша томонга қараб кета бошлади.

Фаррухнинг юраги бу кеча ғам билан азобланар экан, тушида бир одам унга шундай деди:

«Агар сен муродимга етай десанг, бу ерда овора бўлиб юрмай, тезда Ҳалаб шахрига қараб равона бўл!»

Ўйғонгач, бу тушни эслаб, сабру тоқати кетди ва ўрнидан тура солиб Ҳалабга қараб йўл олди. Ҳалаб шахрининг ҳалки бағоят кўп эди. Ҳалаб йўлида эса, сув ниҳоятда оз эди. Фаррух ўз лашкарларига ижозат бериб, юз хил тазарру билан уларни йўлга солиб, қайтариб юборишга муваффақ бўлди. Аскару сипоҳлар қайтиб кетгач, Фаррух билан бир-икки юз одам қолди. Уларнинг ўз шоҳларини ёлғиз ташлаб кетишлири жуда маҳол эди. Фаррух шу қолган одамларга яраша озиқ-овқат, керак яроғ билан йўлда давом этди. Булар Ҳалабга бораётган бўлса ҳам, ўз ватанига қайтиш ҳаваси ундан ҳам зўр эди. Шаҳзода улар билан ҳамроҳ-у, лекин ҳамроҳ зулфати дарду ғам эди.

Йўл юраркан, онда-сонда дам олиб, ниҳоят, Ҳалаб ерига яқин бордилар. Кўрдиларки, шаҳар тинимсиз, ҳаммаёқда ғала-ғовур, кўчалар ва майдонларда лиқ-лиқ одам. Аммо Фаррух ўз тушида кўрган қиссани эслар, кўзи эса, ҳар доим тахтиравонни ахтарар эди. Шу орада у бир туяниг устига ортилган маҳмил тахтиравонни кўрди, у шаҳарга томон шошиларди. Маҳмилнинг устидаги ёпиги худди тушида кўрганидек кора бўлгани учун Фаррухнинг жонига ўт солиб юборди. Шу орада қаттиқ бир шамол эсиб, маҳмил устидаги парданнинг бир тарафини кўтарса бўладими. Шунда гўё булат тарқаб, офтоб чиққандек, тушида кўрган күёши намоён бўлди. Излаган гўзалини топган лаҳзасида, яна хуршидни булат ёпгандек, унинг юзига парда ёпилди-кўйди. Кунни қора булат ниҳон килди, Фаррух кўзига ёруг жаҳон қоронги бўлди. Унинг кўзи нурсизланиб, кўз олди хиralашди, бир лаҳзада эс-хуши йўқолди. У ўзига келиб кўзини очганда, даштда ҳеч бир одам боласи қолмаган, ҳамма шаҳар ичига қараб сафар қилган, ҳамма ўй-уйига кириб кетган эди. Фаррух ва унинг бир неча ходимларидан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. Буни кўриб Фаррухнинг ҳоли оғирлашди, зеро, у ичайтган хижрон заҳри ниҳоятда аччиқ эди. Лекин нотавон жони қанчалик куймасин, иложи борича бу ташвишини ёнидаги ҳамроҳларидан пинҳон тутар эди. Ўз ишида бир расволик юз бермасин, деб зўр ирода билан ҳамма азиятларга бардош бермокда эди. Ҳамроҳлари эса, унинг ахволидаги ўзгаришларни кўриб, бир-бирлари билан гаплашардилар. Унинг ҳолидаги ўзгаришга нима сабаблигини билмай, ҳайрон бўлардилар. Уларнинг ҳам-

маси ҳафа ва иложсиз, қўниш учун манзил топдилар. Лекин шаҳзода жуда беҳол ва бетоқат, у ҳар нафасда ҳар хаёлга борар, нима килишини билмас эди. Сухбат вақтида ўз сўзини ҳам, ҳамроҳларининг гап-сўзларини ҳам фаҳм этмас, хаёли гоятда паришон эди.

Ниҳоят, тун ўзининг шоҳона саропардага ўхшаган қора пардасини ёди. Шаҳзоданинг ғамгин ва бетоқатлигини англаган ҳамроҳларининг ҳаммаси ҳафа эди. Одамларининг ғам ва қайғуга тушиб қолганини кўриб, шаҳзода ўзини уйкуга солди. Унинг уйкуга кетганини кўриб, улар ҳам ётиб ухлаш тарааддудига тушдилар. У ғамга ботган тўда одамлари кўз юмиш билан тез уйкуга кетдилар. Шаҳзода буларнинг маст уйкуга кирганини кўриб, сал хотиржам бўлди, аммо ичидан ёнаётган ишқ ўтида қовурилар эди. Ниҳоят, у аста ўрнидан туриб, кўлига қалам ва қофоз олиб ҳамроҳларига тубандагича нома ёзди:

«Олам ҳодисотлар билан лиммо-лим тўла, бу ҳодисалардан ҳеч бир одам боласи холи эмас. Ҳақ кимнинг пешонасига нима ёзган бўлса, уни кўрмай иложи йўқ. Менинг тақдиримга ишқ-муҳаббат ва оворагарчилик ёзилган экан, буни фурбатда, сарсон ва саргардончилик билан кўрмай иложим борми? Менинг бошимга шундай қаттиқ кун тушдики, буни баён қилишга сўз тополмайман, тилим лол. Бошимга шундай қаттиқ кун тушган экан, буни мен тақдирнинг зарурати деб биламан, бунга тан беришга мажбурман. Сиз эса бу фурбатда юрманигиз, зинҳор-базинҳор изимдан таъқиб этмангиз. Мени қидирганингиз билан бу ерлардан тополмайсиз ҳам. Сиз билан биз саломат бўлсак, факат ватанимизда топишажакмиз. Агар мени бу борадаги ранж-машаққатлар жондан тўйғазса, ўлмасам, албатта, ватанга қайтиб боргумдир. Агар ўлсам, азият берганим учун гуноҳларимни кечиринг, мени эсингиздан чиқариб, унутиб юборинг. Бу диёрларда овора бўлиб юрмай, ватанингизга қайтинг! Вассалому вал-икром, раҳмат!»

Фаррух юкоридаги мазмун ёзилган қоғозни, яъни, дард-хасратлар саҳифасини ўтирган ўрнига кўйиб, эгнидаги шоҳона либосларни ечиб, шом каби қора либосларни кийиб, ўрнидан кўзғалиб, оҳиста уйдан чиқди-да, жадаллик билан йўлга равона бўлди. У шаҳар ичига кириб, кўчама-кўча кеза бошлади, телба янглиғ ҳар томонга югурди. Окибат чарчаб, бир ҳаммомнинг ўтхонасини топди-да, ўз устига ўша ерда ётган қора палосни ёпди. Гарчи, у ўтхонанинг кули устида ётган бўлса ҳам, жони гўё дўзах ўтида ёнар эди. Унинг бошига бу ахволни бераҳм ишқ солган эди, аммо бу ишқ охирла унинг бошига яна қандай кунларни солажаги помаълум эди.

Ниҳоят, тонг кўраси дамини ишга солиб, оламни меҳр-куёш

ўти билан ёритди. Шу пайт Фаррухнинг одамлари уйғониб, шоша-пиша шаҳзода турган жойга қарадилар. Аммо уни ўз жойида тополмай, ҳаммалари алам билан дод-вой солиб, ҳар томонга қараб ахтариб кетдилар. Икки кечакундуз югуришларига қарамай, ундан бирор нишон ва хабар тополмадилар ва фироқи ўтида жонларидан тўйдилар. Охирда, баногоҳ, ёзib қолдирган хатини топиб, унинг нима иш қылганини фаҳмадилар ва бу дард ниҳоятда бедаво эканини англаб, шаҳзоданинг муникул аҳволига мотам тутиб, йиғладилар. Унинг ғурбатдаги аҳволи қанчалик оғир бўлиши ҳақида ҳар ким ҳар хил фикр юритиб, гарибона йиги-сиги қилдилар. Аммо бундай ҳаракатлардан ҳеч фойда йўқ эди, ниҳоят, ҳасрат-нацомат билан ўз ватанларига томон йўл олдилар.

Энди бечора шаҳзодадан сўрасангиз, анча фурсатлар ўтишига қарамай, одамларидан дарак бўлмади. Демак, улар Фаррухни тополмай, йиғлай-йиғлай ўз ватанларига жўнаб кетганлар. Шу қарорга келгач, шаҳзоданинг кўнгли бузилиб, ғам ўтида ҳасдек куя бошлиди. У, шоҳликдаги гадоликка тушган, юз хил балоларга мубтало бўлган эди. Ғариблик-бекаслик уни ҳар нафасда эзар ва ўзининг оғир аҳволига ҳеч қандай чора тополмас эди. Унинг бечора жони юз туман гамга ботган бўлиб, бошқа ҳамманинг ғами бир томон бўлса, бунинг ғами бир томон эди. Бу шунчалик кўп ранж-машақкатга гирифтор бўлдики, юрагидан чиқкан ох ўти кўкни куйдиргудек эди. Аммо шунча кулфат, машаққатнинг боиси бўлган иш маҳфий эди, йўқ, маҳфийгина эмас, ном-нишонсиз эди. Бунинг устига, на у шаҳарнинг чек-чегараси кўринар ва на маҳаллаларининг сон-саноги бор эди. Бу азим шаҳарни бирор юз йил кезгани билан унинг ҳаммаёғини кўриб улгурломас эди. У шаҳардаги уй-жойлар сахро қумидан ҳам кўп ва ҳалқи эса, бунга бир неча баравар келар эди.

Нотавон Фаррух аинчадан бери шу шаҳарда саргардон юрди, на бир қултум сув иди ва на бир луқма таом еди. Ахир, киши таом ейишдан лаззатланмайдиган бўлгач, таом ўрнига заҳар нўш килиши табиий эмасми? Ахир, кимнингки жонида ишқнинг алам ва озори бўлса, тани ғурбат ўтида ёнади-ку. Бунинг устига-устак, ҳажр ҳам унга азоб бериб тургач, унинг ҳоли аҳволи қандайлигини бир тасаввур қилинг. Унинг шунчалик ғам-кулфати борлиги устига, шоҳликни тарқ этганилигини айтмайсизми. Унинг хаста жонини шу каби юзларча ғам эзар эди. Бир одамнинг бошига шунчалик ҳам кулфат тушадими? Во ажабо!..

Ниҳоят, Фаррух ўзининг мушкул аҳволи ҳақида ўз-ўзига шундай деди:

«Бу ёлғизлик ва ожизлик билан ишим битармикин? Ҳа,

майли, бирорта ҳамдамим бўлмаса, тангрим бор-ку! Қандай бўлса ҳам оёққа турайин, ётиб ўлгунча, ҳаракат қиласин!»— деб ўрнидан туриб, шаҳар ичига қараб йўл олди. Аммо қаён тўғри келса, ўша ёққа қараб телбаларча югуради. Бир-икки кун шу хилда югуриб-елгач, охири кучдан қолиб бутуни вужуди ҳаракатдан тўхтади. Зеро, ишқ унинг иштаҳасини бўғиб, ейиш-ичишини унутган; куч-кувати-ю, овқати ҳам ишқ ва ғам бўлиб қолган эди. Ҳар қандай жисм озиқ-овқатдан қувват олмагач, сувдан ажралган балиқнинг ўзи бўлиб қолиши табиий. У ғурбатда ҳеч кимсасиз, ёлғиз ўзи юрар, ҳамроҳи ишқ ва дард эди, холос. Икки-уч кун шу хилда ночорлик ва нотавонлик билан кезаркан, охири унда ақлу хуш ҳам, сабру тоқат ҳам, ейиш-ичиши ғами ҳам — ҳеч нарса қолмади, ҳаммаси битди.

Кўрдики, балоларнинг ҳадди-хисоби йўқ, ниҳоятда дарди бедавога учраганини сезди. Билдики, унинг тани зорида ҳаракат килиш учун мажол қолмаган. Охири бир бузук вайронага кириб, ўзини ташлади. Ўша ерда бошига бир тошни қўйиб ётаркан: «Менда бош бўлмаса кошкийди!»— деган гап ҳаёлидан ўтди. У тани зорини тупроққа ташлаган ҳолда, бошига баҳтсизлик палосини ёпди. Бундай ҳаёт жонига теккай эди, у кўнглида ўлимга рози бўлди.

Халаб шаҳрида бир бадавлат хожа бор бўлиб, унинг бутуни расму одати меҳмоннавозликдан иборат эди. Унинг ҳалқ орасида обрў-эътибори беҳад бўлгани сингари, мол-давлатининг ҳам сон-саноги йўқ эди. Бир катта меҳмонхонаси бўлиб, унда қанча ошина-օғайни бўлса, шунча бегоналар ҳам меҳмон бўлар эдилар. Ўзи ниҳоятда раҳмдил, табиатан саҳий одам эди. Оти Ахий бўлиб, бутун шаҳар эли ичиди маълум ва машҳур эди. У гоҳ-гоҳ отга миниб, катта-кичик ҳар хил кўчаларда сайр қилиб кезар, боши берк кўчаларга ҳам кирад, вайроналарни ҳам ахтарар эди. Қаерда гариб, мазлум, беморхаста, ноумид ва муҳтоҷ кишиларни топса, ўшандай бечоралар билан бир нафас ҳамдам бўлар, ундайларнинг мажруҳ кўнглига малҳам кўяр эди. Ким бирор нарсага муҳтоҷ бўлса, унга керакли нарсани берар эди. Шу жихатдан бутун шаҳар ҳалқи ундан миннатдор бўлиб, унинг қарами ҳаммани ўзига мафтун қилган эди.

Мана шу хайр-саҳоватли Ахий шаҳар атрофини сайр қилиб юрган пайтида, Фаррух шу бузук вайронага кириб, юзини баҳтсизлик тупроғига қўйган эди. Хожа ҳаробага яқин келаркан, нотавон Фаррухга кўзи тушди. Шунда давлатманд Ахий ўнга яқин бориб отдан тушди ва отини қулларига берди ва Фаррухнинг тепасига келиб, сўради:

«Эй, мархум, кимсан? Ахволингни менга баёни қил!»—

деди. Бечора Фаррух юзини очиб, унга салом берди ва ўтириб, кўп эҳтиром билдири ва:

«Эй, жамолидан баҳт ёғилиб турган одам, менинг аҳволими ни сўрайман, деб йўлингдан қолма! Тағин кўнглимдаги ғамларнинг асорати сенга ҳам юқиб қолмагай, юрагимда ёнаётган ўтнинг учқунлари сенинг жонингга ҳам туташмай!»— деди.

Хожа у юзи маҳваш йигитни кўриб, бу каби мунгли сұханини эшитаркан, бунинг юзи уни бекарору, сўзи кўзларини ёшлантириб юборди. У ҳеч қачон бундай гўзал юзли одамни кўрмаган, бу каби ширин мақолни эшифтмаган эди. Шу мулоқотдан сўнг, у, Фаррухнинг азиз бир сиймо ва шарофатли бир гавҳар эканини англади. Бинобарин, бир қанча эъзоз-икром билан уни ўз отига миндири ва авайлаб, уринтиrmай уйига олиб борди. Ниҳоят, у азиз меҳмонни отдан тушириб, ўз айвонини унинг юзи билан ёритди. Унга аввал таом билан шарбат тортди, меҳмон иштаҳа билан у неъматлардан тотинди. Равшан фикрли Ахий иложи борича мезбонлик расм-русларини олижаноблик билан адо этди. Сўнгра унга ётиги билан ҳар хил саволлар берди. У шундай жавоблар қайтардики, Ахий гунг одамлардек бошқа саволга сўз тополмай қолди. Унинг гавҳардек мазмундор жавоблари савол берувчини ўзга савол беришдан хижолат қилиб қўйган эди.

Ахий бир холи ҳужрани ясатиб, кечалари яхши ором олмоғи учун, гариб меҳмонга тақдим этди. Меҳмон кечалари шу ҳужрада ёлғиз ўзи ётарди-ю, аммо унинг мунис улфатлари ғам-андуҳ ва ғурбат эди. У ишқнинг аламидан ҳазин-ҳазин нола чекар, заъфарон юзларига кўз ёшларини тинмай тўкар эди. Кундузи эса, яна меҳмонхонада хомуш бўлиб ўтиргани-ўтирган эди. Унинг юзини кўрган сари Ахийнинг кўзлари равшанланар, сўзларини тинглар, тинглаган сари Фаррухнинг дурфишон сўзларидан баҳри дили очилар эди. Ахий унга янги гуно-гун либослар кийгизмоқчи бўлар, аммо меҳмон эса, ўз устидаги жулдур қора палосини ташламас эди. Унинг ақлу идроки ниҳоятда зўр бўлгани туфайли мезбон «уни кий, буни кий», деб меҳмонни ортиқ мажбур қилмас эди. У ерда неча кун турган бўлса, шунинг ҳаммасида, кечаларини ўша хилват ҳужрада ўтказди. Хожа ўзининг бир нечта мулоzимларини унга хизмат килсин учун ёнига қўйган эди. Бинобарин, бир кечаси, ногаҳон, у хизматчилар меҳмоннинг яширин оху нола чекиб йиғлаётганидан боҳабар бўлиб қолдилар. Ва бу аҳволни улар ўз хожаларига арз қилдилар. Хожа ҳам барча ҳалқ ухлаб ётган чоғда, пинҳоний келиб, аста-секин туйнуқдан у хилватхонага кулок солди. Шунда унинг ранжи машақкати ҳаддан зиёда эканини, унинг вужудига киши таажжубланарли дара-

жада бир ўт туташганини фаҳмлади. Унинг ҳар бир охи жончиқар даражада ўртантриувчи бўлиб, ўзининг ўтлиғ охи билан уйни қиздирмоқда эди. У ўз аҳволига тинимсиз йиғлар, лекин эл эшишиб қолишидан ташвишланиб, бағоят паст овоз билан ич-ичидан нолиш қилар эди.

Хожа ҳам ғам ва аламни кўп кўрган, ишқ деган золимнинг адолосизлигидан ситамлар чеккан одам эди. Шу жиҳатдан меҳмоннинг дарди, оху ноласи унинг кўнглини бузуб юборди. У, кўзлафи ёшга тўлган ҳолда, меҳмоннинг сўзини англамоқ учун кўп кулок солди. Фаррух гоҳ севимли дилбари ҳакида сўзласа, гоҳо ўзининг аскарлари ва мамлакати ҳакида нукта сурар эди. Ахий унинг таври суратини кўриб, оқилу доно ва шоҳона одам деб фаҳмлган эди. Энди билдики, бу шоҳ экан, салтанатнинг баланд мақомида моҳ экан. Лекин бир дард уни ишдан чиқариб, ғурбатзада, асир ва зор қилиб қўйибди. Мана шу қарорга келгач, Ахий кулок солишини ташлаб, ўрнидан турди. Бу ишнинг чорасини кўриш тарааддудига тушди. Ва ўз-ўзига деди:

«Бу дард унинг пинҳоний сиридир, сирни англаш имконият хорижидадир. Кимки ишқ дардига мубтало бўлган экан, у ўз ғамини бирорга айтиши мумкин эмас. Лекин унга май ичириб маст қилинса, мастилик билан у ўз сирини айтиши мумкин».

Бинобарин, субҳ ўзининг оқ кийимини кийиб, бошига нуроний салласини ўрагач, Хожа меҳмонхонага қадам ранжийда қиларкан, Хожанинг кетидан меҳмон ҳам кирди. У тушлик таом вақтида меҳмон билан сұхбатлашиб ўтирас эди. Ейиш учун тортилган ноз-неъматлар эса, гоятда лазиз ва ранг-баранг эди. Қуёш заволга майл қилиб, бота бошлагач, ҳаво ҳам анча совиб, мўттадил бўлган пайтда Хожа зиёфатга май ҳам ҳозирлашни буюрди; бу орада рубобу нағма ва найларнинг жонфизо овози ҳам эшитила бошлади. Базм шундай гўзал бир тусга кирдики, бу ҳолат ичувчи кишиларнинг сабр-тоқатини тоқ қилган эди. Хожа ўрнидан тура солиб, кўрака (май идиши) олдига бориб, энгашган ҳолда бир қадаҳ майни силқорди. Яна май тўла жомни қўлида олиб келиб, тавозе билан шахзодага тутди. Меҳмон Хожадан ниҳоятда мамнун ва миннатдор эди. Бинобарин, ўйқ, деб уни хафа ва маҳзун этмади. У иззатхурмат билан қадаҳни олиб, майин нўш қиларкан, ичиши биланоқ кайфи ошиб қолди. Базмнинг бир соқийси майни даврада айлантиргач, иккинчи соқий қадаҳни сұна бошлади. Шу хилда май бир неча марта пайдар-пай ичилди. Майнинг кайфи эса, базмдагиларнинг бошини қиздириб, маст қилиб қўйди. Ҳам созанда-хонандалар авж қила бошладилар, шу куйхонишилар орасида сұхбатлар ҳам қизиди. Устма-уст ичавериши натижасида кулги-қаҳқаҳа садолари кўкка чиқиб, бутун базм

аҳли мастлик билан ўзларини унуптиб, қий-чув қилар эдилар. Май базм аҳлининг ихтиёрини қўлидан олган, ҳамма мастласти, сўзлар бефарқ ва пойма-пой эди.

Фурсатдан фойдаланиб, Хожа бир холироқ жойда шаҳзода билан ёлғиз улфатчилик қилар эди: сухбатда Ахий ундан ўзининг хижолатда эканини сўзласа, шаҳзода худди унинг бандасидек ерга бош қўйиб, Ахийга сажда қилар эди. Нихоят, бода аклдан пардани кўтариб, шаҳзода маст — беихтиёр бўлиб қолди. Ёдига мамлакат ва хонадонлари тушиб, иложи ва имкони йўқ орзулар хаёлига келиб, қўзларини ёшларга тўлдирган ҳолда ўз бошидан ўтганинг сўзлай кетди. Хожа мумкин қадар майни кам ичар; ўзини маст бўлиб қолишдан бағоят сақлар эди. У ҳар бир сўзни ҳар томонлами ўйлаб, юз хил андиша ва мулоимлик билан гапирав эди. Ўз саволига бўлган жавобларнинг мазмунини кузатар, қўпроқ Фаррухни сўзлатишга уринар эди. У нихоят меҳмоннинг асл-насабидан тортиббурбатзадалигининг сабаби-ю, мамлакат-кишваригача — ҳаммасини суриштириб билиб олди. Мартабасининг улуғлигини, ганж ва хазинасининг бекиёслигини ҳам, Жасратхондек отасини ҳам билди. Тушда кўрган ишкани ҳам фаҳмлади. Ҳатто маъшуқининг кимлиги ҳам Ахийга қисман маълум бўлиб қолди. Яъни, унинг маъшуқаси, шак-шубҳасиз, Ҳалаб шахрида, шу жиҳатдан Фаррух шундай машакқатларга тушиб юрган. Нихоят, Ахий унинг тушда кўрган маъшуқасининг нишоналари-ю, афт-англорларини суриштира бошлади. У нотавон-бечора бирма-бир айттиб берди. Буни эшитаркан, Хожанинг жисмига тўлғоғу кўнглига хаддан зиёда изтироб тушди. Фаррух шундай нишонларни баён қилди, бу белгилар фақат Хожанинг иффатли хотинигагина хос эди. Натижада, Фаррухни ўртантирган кимса Хожа шабистонининг машъали бўлиб чиқди. Бинобарин, дарёдил Ахий бу шайдо дилнинг хасталигига сабаб бўлган кимсани аниқ ва қатъий билгач, муруват юзасидан фикр юритиб, олижаноблик билан ўз-ўзига тубандаги мулоҳазани айтди:

«Мен бу каби гариб ва ошиқни, ишқ бобида бу даражадаги содик қишини кўрган эмасман. Шундай гарибликни ихтиёр қилган, дунёда нимаики нарсаси бўлса, ҳаммасидан воз кечган, ишки туфайли жаҳон кўзига қўринмаган ва ўзининг ўлимига ҳам рози бўлган, ҳеч ким кўрмаган машакқатларга чидалан бу одам, шак-шубҳасиз, ҳажр азобида ўлиши мумкин. Мен унинг ғамига қолмаслик учун дардига чора ахтаришим шарт. Бордию шу аҳволда ўлса, бу муруватдан эмас. Муруватли қишилар бундай пайтда бепарвонликка йўл қўймайдилар. Эр қиши бундай пайтда бепарво қараб турмаслиги керак! Ёки маҳрам бўладиган бошқа хотин менга топилмай-

дими?» Мана шу мулоҳазалардан сўнг, муруватли ва доно Хожа лутф-карам юзасидан, меҳмонга тубандагиларни айтди:

«Гам ема, эй барно мусофири! Сендаги бу гам жонингнинг офати бўлса ҳам, бунинг иложини қилиш менинг учун хаддан зиёда осондир. Сени шу даражада нотавон қилган, хонумонларингдан айрган бу дард, сенинг жонинг офати бўлган тушдаги кимса бизнинг қариндошимиздир, яъни менинг жигаримдир. Ишонгинки, мен сени мурод-максадингга етказаман. Аммо мен нима десам, шундок қилишинг шарти билан!»

Бу, хаста кўзлардан шодлик ёшини оқизган ҳолда, бирдан Ахийнинг оёғига бош суртиб деди:

«Сенинг айтганингни қилмаслик қандай гап? Сўзингни эшитиб туриб, уни рад қиласанми? Агар сен дардимга дармон қиладиган бўлсанг, ҳар қандай фармонингни бажаришга розиман!..»

Буларнинг сухбати шу ерга етганда тун ярим бўлган эди, бинобарин, икки маст ухлашиб қолишиди. Нихоят, хўрот тонг отганини билдирувчи нидо билан қичқирди, шу орада кун ҳам янги келин каби жилваланиб кўринди. Икки озода инсон уйғонаркан, шаҳзода Хожа сари юз ўғириб:

«Агар берган ваъдангни унумтмай, айтган сўзларингдан четга чиқмайдиган бўлсанг, мендан ҳам нима нарсани талаб қилсанг, уни сўzsиз ва ҳеч қандай узрсиз бажараман!» — деди.

Шундан сўнг, тани ҳижрон чиркларидан арисин, деб Хожа уни ҳаммомга юборди. Шаҳзода ҳаммомдан чиққунча бир қанча шоҳона кийимлар тайёрлаб қўйилганди. У ўзининг қора палосини ташлаб, янги шоҳона либосларни кийиб, ойдек бўлиб олди. Яна унга бир арғумоқ от ҳам миндирилди. Шундай қилиб у ўз хонасига ясан-тусан билан борди. Унинг ҳозирги тушган уйи уй эмас, зарнигор қаср эди. Шаҳзода шу қасрда туриши керак эди.

Хожа шаҳзодани юз хил наво билан у ерга қўйиб, ўзи ҳарамхона ичига кирди. Буни кўриб гулчехра ёри юз хил умид ва ниёз билан, ниёзгина эмас, ноз-истиғно билан қаршилади. Ахий ҳам, у ҳам ўтириди. Хожа сўзни узоқдан бошлаб келиб айтди:

«Тангри ниманини тақдир қилган бўлса, ҳеч бир одам уни ўзгартира олмайди. Сен билан биз, худо қанча ёзган бўлса, бир-бirimizning васл давронимизни шунча сурдик. Васл айёмларида, яъни иккаламиз биргаликда кечирган дамларимизда доим шод ва қайғудан озод эдик, бунга шукурлар бўлсин. Энди эса бир-бirimizдан ажрайдиган чоғимиз келди, бунга ҳам тан бермоғимиз вожибдир. Тангри сен билан менинг тақдиримга нимани ёзган бўлса, унга кўнмайман, дейишга ихтиёrimиз борми? Албатта ўйқ. Сен умр бўйин менинг ўлфа-

тим эдинг, ёрим ва кечалари ҳамхобим эдинг: Сендан нима кўрган бўлсам, ҳаммасидан хурсанд ва розиман, менгина эмас, балки худо ҳам розидир...»

Хожа бу гапларни гапирав экан, сарвқад гўзални таажжуб ва ҳайрат лол қилиб қўйди. Хожа гапни шу ерга етказга, ўз гулчехра ёрини талоқ қилди. Буни эшитган гулрух қичқириб, фарёд чекиб юборди: «Нима сабабдан бундай зулм қилдинг? Мендан нима ёмонлик кўрдингки, бунчалик ситам айлаб, баҳтимни то абад қора қилмасанг?!»— деди.

Бу шикоятларни эшитгач, Ахий унга бирмунча тасалли берадиган гапларни айтди. Мехрибонликлар кўргазди ва миннатдорликлар изҳор этди. Беадад мол ва пуллар ҳам берди,

«Мана шунча мол-дунёларни олдинг, рози бўлгин. Энди сени бошқа бир кишига никоҳлайман, мени афв этгайсан! У, осмон ойи сингари баланд мартабали одам бўлиб, дунёниг энг улуғ ва мўтабар шоҳидир».

Ахий Фаррухнинг ҳуснини кўкларга қўтариб мақтади. Охида, кўнмагач, тир ўқталиб ҳам уни кўркитиб қўрди. Ишқилиб, сарв гулчехранинг ҳовурини пасайтириб, ўз таклифига қўндириш учун қўлидан нима келса, ҳаммасини қилиб қўрди. Маҳвашга ҳаёт нимани таклиф этган бўлса, ўша бўлди-ю, у бечора рози бўлишдан ўзга чора тополмади.

Ниҳоят, Ахий ўрнидан туриб, ишни охирига етказиши, буларнинг тўйи учун керак яроғларни ҳозирлаш пайига тушиб кетди. У, ганж ва ҳазиналарнинг қулфини очиб, тайёргарлик учун анчагина маблағ ажратди. Ҳамма иш шоҳонасига муҳайё бўлгач, сарв билан гулни ҳамхона қилиб, бир-бирига қўшди. Буларни аҳд қилиб бир-бирига боғлаш учун, бир салоҳиятли муносиб одам топиб, ўша замоннинг расм-русми билан никоҳлаб қўйди.

Ахий бу икки кавкабни (юлдузни) сафарга жўнатиш учун йўл ярогини ҳам тайёрлатиб қўйган эди. Турк, рум ва хабашлардан иборат юз адад кул йўлда буларга хизмат қилиб бориши керак эди. Қаичадан-қанча яхши ҳачир ва туяларга атлас ва шоҳи матолар ортилди. Уй билан қаср боргоҳу ётоқхоналар орасига солинадиган бир қанча гилам ва пойандозлар, гулчехранинг ўтириб кетиши учун ниҳоятда зийнатланган маҳофа ҳам тайёрланиб, туяга чиройли қилиб ортиб қўйилди.

Ахий буларнинг ҳаммасини ва хизматкорларни Фаррухга тақдим этди. Ўзи ҳам улар билан бир манзил ҳамроҳ бўлди. Карvon бундан ажраб кетиш олдидан, мижжасидан қон ёшлиарини тўка-тўка меҳмони билан хайрлашар экан:

«Диёр ва қишварингга эсон-омон етиб, мамлакату тожтахtingга ўзинг эга бўл!»— деб дуо қилди. Ва ундан ёдгорлик бўлиб қолсин учун Фаррухнинг қора палосини тилаб олди.

Шундан сўнг, озода Ахий йиғлай-йиғлай орқага қайтди, шахзода ҳам кўзидан ёшини тўка-тўка ўйлга равона бўлди. Лекин Ахийнинг холи анча ёмон эди. Унинг қилган ишларидан Фаррух лол ва ҳайрон эди. Паривашга яқинлашай деса, юқоридағи каби ғам ва изтироблар унга тўсқинлик қилар эди. Ниҳоят, ҳажр ўтининг алансаси пасайгач, Фаррух висол уйига киришга қарор қилди. У гулрухга яқинлашаркан, унинг гулнор юзини кўз ёшлари ювиб ётганини кўрди. У ўз юзини тирноқ билан яралаган, гўё насрин баргини лолазорга айлантирган эди. Гулига шундай азоб етганини кўриб, унинг булбули зори бўлмиш Фаррух ҳайратда колди.

У: «Эй пари-пайкар маҳваш! Сенга мұяссар бўлмиш баҳт ўзга кимсага мададкор бўлиб, акду никоҳ билан тўй қилса, у юз хил шодлик ва сурурга гарк бўлгай. Сен эса, аксинча, ғам ва андуҳга мубтало кўринурсан, бу менга ажиб ғалати тумолмоқда. Бунинг сабаб ва ҳикмати нимада? Шуни баён қилсанг!»— деди. Шунда маҳваш айтди:

«Эй, эл-улуснинг яктоси! Ўзинг айт-чи: кишини никоҳ кушдил қиласдими ёки талоқ?!»

Шунда Фаррух деди:

«Эй париваш ҳур, шундай очик сўзлагинки, мен гапингнинг мазмунига тушунай. Сўзингдаги «талоқ» иборасининг маъноси нима? Бир-бirimizning vaslimizga етганимизда орамизга ҳажр-фироқ аралашувининг маъноси нима?»

Маҳваш кўзларидан ёшларини равон қилгани ҳолда, шоҳга бошидан ўтган саргузаштларни баён айлади. Фаррух гулчехранинг сўзини англагач, шундай ғамнок бўлди, ўзини ҳалок қилишига сал қолди. У бу ҳолатдан ўзини йўқотадиган дараҷада ўзгариб, Ахийнинг қилган ишидан ҳайратда колди. Ва маҳвашга айтди:

«Эй гўзал хислатли малика! Сенинг суратинг тимсолини ақл тасаввур қилолмайди. Мен сенинг ишқингда шундай азоблар чекдимки, кўхна фалак ҳеч зотнинг бошида бундай оғир кун бўлганини эслолмаса керак»,— деб бу ҳам ўз саргузаштини бошдан-оёқ бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Ва яна айтди: «Агар ўз дардимга даво топсан ҳам сенга бу каби зулмни раво кўрмайман. Ҳеч ким қилмаган беҳисоб лутфкарам қиласман», деб Ахий сен билан бизни хароб этибди-ку. Совға-саломларининг эвазини қайтариш имконияти бизда ҳам йўқ эмас, аммо бу ишининг ўрнини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Агар унда шу даража мурувват бор экан, бизда ҳам одамийлик йўқ эмас. Шукрлар бўлсинки, худонинг марҳамати билан, нафснинг зулм эшигини очмадик. Сен ҳам энди мендан ташвишланма, хотиринг жам бўлсинки, бундан сўнг икки жаҳонда сен менга сингилсан!»— деб унинг ёнидан

мамнуният билан турди. Маҳвашнинг эса кўнгли ёришиб, ҳурсандлигидан худди дунёга янгитдан келгандек бўлди. У, ҳарамхонада, зотан бунинг синглиси сифатида эди-ю, лекин эл орасида бошқа тушунча бор эди.

Улар кечакундаз демай йўл босар, ҳали қадамлари ҳинди кишварига етганча йўқ эди. Бу вақтда Жасрат шоҳ вафот этган бўлиб, у ўлими олдидан Фаррухни ўз ўрнига валиахд қилиб қолдирган эди. Халқ Фаррухнинг эсон-омон қайтганини эшишиб: «Бахт-икболимиз қайтиб келди», дедилар ва бутун аҳоли унинг истиқболига чиқиб, қарши олдилар. Фаррух буни кўриб, тангрига шукрлар қилди. Хлқ бунинг йўлига жонларини фидо айлашга ҳам тайёр эди. Фаррухнинг кўриб, мамлакат ҳалқининг кўзи равшанлашиб кетди, зеро у отаси таҳтига қойим-мақом бўлиши керак эди.

Бахтиёр шоҳ гўзал гулрух зерикмасин учун, саъй-ҳаракат айлаб, тубандаги ишларни қилди: гулрухнинг ўз диёрида қандай қаср ва боғлари, тоқ-равоқлари, дахлиз ва хужралари бўлса, буларнинг ҳаммаси ипидан игнасигача, ҳатто боғбўстондаги ариқ-ховузларигача Фаррух шоҳнинг эсида эди. Бинобарин, мухандисваш (архитектор) шоҳ гулрухнинг худди Ҳалабдаги иморатлари ва боғ-роғларидек дилкушо қурилишларнинг тарҳ-лойиҳасини тушиб: «Юзта моҳир уста ўз хунарларини ишга солсинлар, яъни улар янги қаср билан янги боғ-роғ бунёд қилсинлар!» — деди. Бу — гўзал маҳваш учун эди. Фалак даражали улуғ шоҳ нимани фармон қилган бўлса, оз фурсатда барчаси қуриб битказилди. Уларга турли бўёқлар ва бошқа қимматбаҳо жавоҳирлар билан зебу зийнат берилди, ҳамма турдаги сайқал ва пардозлардан чиқазилди. Уларни кўрганда кишилар, гўё Ҳалаб шахри Ҳиндистонга қўчирилибди, деб ўйларди. Шундан сўнг, «Зухра юзли моҳ ўз манзилига қўчирилсин!» — деган фармон бўлди. Маҳваш у уйни кўздан кечирапкан, ўзини Ҳалабда — ўз уйида яшаётгандек ҳис қилди. У, шоҳга худди сингилдек якин ва азиз бўлгани ҳолда, яна юз суманбар канизга малика ҳам эди. У беҳисоб нозиъматлар ичиди, буларнинг сон-саногига ақл етмас эди. Саҳни шоҳнинг ишлари Ҳиндистонда шундай бўлди.

Эди Ҳалабда Ахий нима қилаётганини билайлик. Ахий гулрухдан умидини узиб, шоҳ Фаррух билан видолашиб, уйига қайтаркан, ўз буржидан айрилган икки баҳт ахтарининг толе юлдузига шикаст етган эди: шу йили Ахийнинг экинлари оғатга учрагани каби, барча савдо ишларидан ҳам зарар кўрди. Ҳар қандай чора-тадбир қилишга қарамай, иши олдинга босмади, ҳаётida кутилмаган баҳтсиз ходисалар юз берди. Душманлари Ахийнинг иши шу хилда орқага кетганини кў-

риб, шаҳар шоҳига бу ҳақда тубандагича ноҳақ шикоят килдилар:

«Ахий, мамлакатни ҳароб қилиш ниятида, бошқа бир шоҳга мол-дунёларини жўнатиб, ўзи ҳам ўша душман билан тил бириқтирибди» дедилар.

Шу и淨во билан золим шоҳ газабланиб, Ахийни банди зиндан айлади. Унинг қанча мол-дунёси бўлса, ҳаммасини давлат фойдасига олиш билан бирга, ўзини ўлдириш ҳақида фармон берди. Зинданбон саҳоватли Ахийнинг тұхматга йўлиқсанини билиб, раҳми келиб, уни банддан озод қилиб, қочириб юборди. Қочқин Ахий тагин одамлар таниб, тутилиб қолмайин, деб баъзи эҳтиёт чораларини кўрди, яъни ўзининг шакли шамойилини ўзгартириди. Кейин, яланғоч бўлиб олиб, ҳаммом гўлахида гулхан ёқиб, кулларга булғаниб ўзини девоналишка солиб ётди. Охирда шоҳ Фаррухнинг қора палосини топиб, у ёпингандек, бу ҳам ўшанга ўраниб олди. Шунга қарамай, ўз мамлакатида хотиржам яшәлмади ва ниҳоят, Фаррух диерига қараб сафар қилишга мажбур бўлди.

У то Сарандиб таҳтига бориб етгунча қанчадан-қанча тогу даштларни кечиб ўтди. Йўл мاشаққатидан жони азобланар, ҳар онда бир оғатга дучор бўлиш хавфи бор эди. Ахийнинг оҳ ўқи фалак қўргонини йикқудек эди. Шу хилда юра-юра, бир бузук қўргонни топиб кириб ётди. Шу ерда хаста ва асирана ўйкуга толди. Бу жой йўл бошидаги бир вайронга бўлиб, шоҳ Фаррухнинг ғурбатда ғарип бўлиб ётган жойи эди.

Ахий шу ерда ётаркан, Фаррух шоҳнинг ғурбатда чеккан кулфатларини эслади.

Шоҳ ғурбатда мусофиричиликдан қайтиб келиб- мамлакат таҳтига ўтиргач, ўзининг ғарибликда кечирган кулфат-машакқатларини эслаб, Ахийнинг ғарипарварлигини ўзига шиору ҳам у каби саҳоватпешаликни ўзига касб қилиб олган эди. Шунингдек, худди Ахийга ўҳшаб, бир улуг меҳмонхона ясад, бутун ғарип-гураболарни шу ерда бοқадиган бўлди. Гоҳо эса, сайрга чиқиб, шаҳарнинг атроф-теварагини айланар, мусофири-мужовирларни кўrsa, олиб келиб меҳмон қиласар эди. Ниҳоят, келиб-келиб энди Ахий ҳам Фаррухнинг ҳолига тушган эди. Шу аснода, бахтиёр шоҳ Фаррух ҳам шаҳарни сайр қилишга чиккан бўлиб, ўша бузук вайронага назар соларкан, ерда ётган ғарибни кўрди ва бандогоҳ, ўзининг шундай вайронада кечган аҳволи ёдига тушди. Шунда унинг дилида:

«Бу машакқат насиб бўлмиш ғарип ким экан?» — деган савол туғилди. Ва шу онда ўзининг қора палосини таниб қолди. Бу палос тагида бир нотавон-бечора ётар эди. Шу онда унга қараб: Тур, эй баҳти қаро ғарип!» — деди. Ахий уйгониб, бошини кўтарди. У шоҳни, шоҳ эса уни таниб қолди. Шу

лахзада шоҳ отидан ўзини ташлаб, беихтиёр оҳ тортди. Шоҳ отдан тушган онда Ахий ўрнидан туриб, уни қучди, шоҳ эса, бунинг оёғига ўзини ташлади. Кейин бир-бирларини кучишиб, зор-зор йиғлашдилар, бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашдилар. Кишини ажаблантирадиган бу аҳволни кўриб, шоҳнинг ёнидаги сипоҳу мулоғимлари ҳайратда қолдилар. Иккиси бир-бирлари билан дийдор кўришганлари учун, тангрига шукур бажо келтирганлари ҳолда, шоҳ уни ўз қасрига ва боғларига томон олиб келди. Аввал Ахий иззат-икром билан шоҳни ҳаммомга юбортирган бўлса, энди гўзал юзли шоҳнинг таклифи билан Ахий ҳаммомга йўл олди. Ҳаммомда яхши ювениб, Ахийнинг тани гард-губордан покизаланди. Ҳаммомдан чиққанда Ҳожанинг табъи равон ва қайфи чоғ эди. Унга бошдан-оёқ шоҳона хильъатлар тайёрлаб кўйилган эди, озода Ахий у сармоларни кийиб олди. Қимматли тўнлар ва бебаҳо жавоҳирлар билан безанган бир қанча ҳодимлар Ахийнинг хизматида эдилар. Ахий кутилмаган бу ҳолатни кўриб, тушимми-ўнгимми, деб лол ва ҳайрону табъи хаёли ҳар дам паришон эди. Уни шу алфозда шоҳ қошига олиб қолдилар. Шоҳ ҳам меҳмон келиши билан унинг шарафига катта зиёфат берди.

Шу хилда, бир неча кун ўйин-кулги қилдилар, кўнгил нимани истаса, ҳамма нарса кутилгандан ортиқ даражада мавжуд ва муҳайё эди. Ҳажр ўтининг азобини пасайтириш учун маиштпараст шоҳ базмни қиздирмоқда эди. У тахтга чиқиб, катта-кичик ўртасида Ҳожага ҳаддан зиёда эҳтиром кўрсатди. У давлат бошлиқларини олдига чақириб, уларга Ҳожанинг достонини баён айлади. Шоҳ турбатдалиги вактида Ахий унга нима яхшиликлар қилган бўлса, ҳаммасини бирма-бир ҳикоя килиб берди. Улар замон шоҳининг Ҳожа ҳакидаги гапини эшигаркан, ҳаммаси ниҳоятда ҳурмат билан ўринларидан туриб, Ахийга оғаринлар ўқидилар, унинг оёғи изини ўпдилар. Шоҳ айтдики:

«Гарчи ўзим шоҳ бўлсан ҳам Ҳожага қайси йўл билан миннатдорчилик билдиришга, унинг яхшилигини не тариқа қайтаришга ҳайронман. Лекин менинг бир тувишган синглим бор. У қиз ҳали пок-бокира ва иффат пардасидадир. Ўша синглимни мана шу йигит билан ҳеч кимдан яширмай, ҳалқ ўртасида очик тўй қилсан, дейман. Ахир, бу ўзининг севимли жуфтти ҳалолини мен учун талоқ килиб, уни менга никоҳлаб берган ва ўзи эса якка қолган эди. Бахт гули очилиб, синглим, бу жўмард одамнинг жуфтти ҳалолига айланса, қандай яхши!»

Шоҳ ўз қаломини шу ерга етказаркан, унинг тилагини барча одамлар маъқулладилар.

Шундан сўнг, шоҳ ажойиб бир тўй қилдики, кўхна дунё ҳеч қачон бундай тантанавор тўй маросимини эслолмас эди.

Ахийнинг иззатини бажо келтириш учун шоҳ Фарруҳ дунёда ҳеч ким қўлмаган ишларни қилди: бутун молу давлатини ҳам, ҳатто мамлакатини ҳам Ахийнинг ихтиёрига берди. Ахийнинг унга қилган фавқулодда муруватини, унинг бегараз ва бениҳоя дўстлигини эсларкан, жонини ҳам аягиси келмас эди. Булар худди Мусо билан Ҳорундек ака-ука бўлиб кетишиди, аммо давлатда эса, Қорундан ҳам бой эдилар.

Ниҳоят, Фарруҳ буларнинг никоҳ хутбасини ўқиши ҳакида фармон берди ва синглисини Ҳожага никоҳлади. Шундан сўнг, моҳи руҳсор яшириниб ўтирган хонага Ахийни бошлаб олиб бордилар, Ҳожа эски йўлакдан ўтиб, янги солинган осмон-ўпар қасрга йўл олди. У қасрнинг қаерига боқмасин, унга танишдек туюлар, бу манзара уни ҳайратга солар эди. Охирда у сарвқомат гўзал ўтирган ҳужрага яқинлашди. Ҳожа у ўзининг останасига қадам кўйиши билан уни бошлаб борган одамлар орқага чекиндилар. Шу ерда бир-биридан жудо бўлмиш икки маҳжур юзма-юз бўларкан, иккаласи ҳам бир-бирларига ҳайрат билан тикилиб қолдилар. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам беихтиёр қичқириб йиқилдилар ва ҳушдан кетдилар. Булар ўзига келгач, кўзларидан ёш равон қилиб, яна йиқилар ва ўзларини унутар эдилар. Ниҳоят, ҳажр изтироби сўниб, булар бир оз ўпкаларини босиб, таскин топгач, мискин Ҳожа у шўхдан сўради:

«Эй гўзалим, баён айла, бу қандай ҳолат? Мен ҳайрат устига ҳайратдаман, ўз кўзимга ишонмаяпман. Ўзинг ҳам аҳволимга бир назар сол, ҳайрат ўлдирадиган бўлди. Ахир, бир чора қил, жонгинам!» — деди. Шунда гулруҳ лаъли лабининг кулфини очиб, гулқанддек ширин ва ёқимли гапларни гапирди. Ҳожадан айрилганидан бери бошига нима келган бўлса, ҳаммасини ипидан игнасигача айтиб берди. Шоҳнинг иффатли, диёнатли ва муруватлигини, покизалик бобида мисли йўқлигини, ниҳоятда зўр иродага эга эканлигини — ҳаммасини-ҳаммасини Ахийга баён айлади-ю, яна ҳушини йўқотди. Булар неча кунлаб ўзларига келмас, гоҳ ҳуд бўлса, гоҳ бехуд эдилар. Оқибат, бора-бора ҳушлари ҳам ўзларига келиб, тинчландилар ва ниҳоят, сиймбадан сарв Ҳожанинг аввалги мунисига айланди. Бу ер худди Ҳожанинг ўз ўйи-ю, ўз гуландоми билан аввалгидек ҳузур-ҳаловат кўрмоқда, гўё булар Ҳалабда яшамоқда эдилар.

Лекин Ахий, энди доим зарбафт тўнлар кийган ҳолда, шоҳ ёнида ўтирап эди. Ўйга киргандан эса, сафардаги либоси бўлмиш қора палосини қўймас эди. Ҳожанинг тили доим тангрига шукур қилиш билан банд бўлиб, қора шолга ўралган ҳолда тоат-ибодат қилар эди. «Шу палосга ўралиб ётиб, шоҳона ипак тўнларга эришдим, уни ташласам ва унутсам —

дуруст бўлмас...»— дер эди Хожа. Ахир, бошига тушган қора куи унинг каддини ерга буқканда, ёрнинг тонгдек висолини кўриш бахти унга мусассар бўлди-ку. Ахир, қора кун бошига тушиб, ранж-машакката қолганда, хароб бўлмиш тийра кўнглига тайб оламидан нур кирди-ку. Ахир, шу қора шол ичидаги худди зулматда ётгандек ётган пайтида у Хизр каби оби ҳаёт сипкорди-ку. Ахир, шоҳ уни шундай қиёфада қўргани учун, қизиқиб, ҳолидан хабар олди. Чунки шоҳ ҳам шу қора палосни кийган эди.

Шу-шу бўлди-ю, қора тўн кийиш ҳалқа ҳам расм бўлиб кетди. Қора ранг элнинг бошига тож бўлди, ким шу рангда кийинса, муборак бўлди.

Висол субҳидан умидвор одам ҳижрон шомида абадий колмагай!

Бу ҳикоя қилинган афсона шоҳни хушҳол қилиб юборди ва у:

«Эй донишманд нуктагўй, сен кимсан, қайси диёрдансан ва кимнинг насли насабидансан? Айт!»— деди.

Ривоят қилувчи ровий:

«Ватаним Ҳиндистондир. Ахийнинг яқин авлоди бўлурман. Бу ерга кўнгил истаги ва нафс балоси олиб келди, шоҳга хизмат қилиш ниятидурман», деди.

Шоҳ уни факирлик ва муҳтоҷлиқдан ҳалос айлаб, саройда ўзига яқин дўст ва улфат қилиб олди.

Бу ҳикоялар Баҳромни шодлантирганидан, у роҳат ва фароғат билан уйқуга кетди.

XXII

*Якшанба куни Баҳромнинг қуёшдек зарбафт либос
кайиб, зарнигор гумбазга азм қилиб, сариг
хуллалиғ (либослик) ҳур билан айш-ишрат базми
тузуб, олтин соғарда (қадаҳда) сап-сариг май
ичгани ва ёки қуёшининг сариг гули очилған чоғдан офтоб
ранги ўчеунича унга бир йил туялгани*

Якшанба куни, қуёш ўз байрогини кўтариши билан кўк гумбази зарбафт ҳулла кийди. Кўк келини зарҳал либосга бурканиб, худди гулруҳ маҳвашнинг ўзи бўлди. Баҳром ҳам меҳр — қуёшдек бошдан-оёқ ўзини олтин ичидаги гарқ қилди. У, қуёш каби ҳадсиз-хисобсиз зар сарфлагани учун ҳозирги сариг гумбазли қаср буйёд этилди. Унда рум чехрали нигор, худди қуёш сингари, олтин ранг либослар ичидаги жилваланиб турарди. Зар жом ичидаги сап-сариг май — бода гўё олов ичидаги оловга ўхшаб жилваланарди. Унинг ҳар тарафидан

аланга кўтарилганда, гумбаз гўё шуълага гарқ бўлганда эди. Шоҳ у шуъланинг ичидаги худди самандарга ўхшар, йўқ, самандар эмас, меҳр-анварга, яъни нур сочиб турган қуёшга ўхшарди. Унинг қўлидаги сап-сариг май худди ботаётган офтобни эслатарди. Нихоят, кеч кириб, кундуз сариг тўнини қора қилди, кун олтин рангини сиёҳга бўяди. Рум затли моҳ, қуёш пардага кирганда ой ўзини кўрсатгани каби, юзини кўрсатди. Баҳром шоҳ заррин тахтга ётди-ю, аммо худди баҳт сингари уйғок эди. Нихоят, у яна ҳукм қилиб:

«Бу йўлдан қайси мусоғир ўтса, чақириб олиб келинг. У билган афсонасини айтиб берсин!»— деди.

Йўлга чиқиб кутилганда, дунёни бошдан-оёқ кезган бир сайдёх ўйлиқди. Уни тезда шоҳнинг ҳузурига олиб келдилар. Афсона айтувчи мусоғир Баҳромнинг амри фармонига кўра дилпазир дуо билан сўз бошлаб, ёқимли бир ҳикояни айтишга киришди.

XXIII

Иккинчи иқлим йўлидан келтирилган мусоғир ҳикояти

У, ўз ҳикоясини ҳеч қийналмай ва тараддуғиззиз бошлаб деди:

«Жамшиднинг замонида Румда бир моҳир заргар бор эди, у ўз ҳунари билан эл орасида қуёшдек машҳур эди. Унинг дами субҳдек ел уфургани каби, кўраси эса осмон гумбазидек катта бўлиб, ҳар гал қуёш нонидек олтин ёмбисини эритиб, зеб-зийнат асблоблари тайёрларди. У Рум шоҳи саройининг зарари бўлиб, устахонаси ҳам шу саройда эди. Шаҳарда олтин-жавоҳирларнинг сарасини саракка, пучагини пучакка ажратадиган ҳам, шоҳ қошида эса, ҳазинадор ҳам шу заргар эди. Қанчадан-қанча конлардан чиқсан ҳамма олтин-кумуш шунинг қўлига қелиб тушарди. Ўз ҳунари билан ҳамманинг мақтовига сазовор бўлмиш бу бадменинг оти Зайд Захҳоб эди. У муҳандис-инженер олим ҳам, олтин сараловчи ҳам, муҳтоҷлардан сийм-зарин аямовчи саҳоваткор ҳам эди. У, иккинчидан, туну кун шоҳнинг ҳамсұҳбат дўсти ва пойтахтнинг машҳур ҳакими эди. Унинг бошидан то оёғигача пок ҳунар эгаси эди-ю, аммо айби шуки, у кўп бебок (бегам) одам эди. Унинг бутун куни, ою йили айш-ишрат билан ўтар, ҳатто шоҳнинг мол-давлати ҳам буининг ўз молидек экан. Бу бедиёнат, киши амонатига бефарқлик билан қарап, ҳатто вақти келса, шоҳ молига ҳам хиёнат қилишдан тоймасди. У зўр ҳунарманд бўлгани сабабли, шоҳ унга ғоят ҳурмат ва ишонч билан қаради. Шоҳ, ҳунари туфайли, уни доим мақтар,

бинобарин, ҳеч ким унинг айбини шоҳга айтишга журъат қилолмасди. Баъзан унинг айблари билиниб қолганда ҳам, шоҳ аҳамият бермасди. Ахир эътибор берганда ҳам, у ўша онда ўз айёрги ва санъаткорлиги билан ажойиб хунарлар кўрсатиб, шоҳнинг ихтиёрини қўлдан олиб қўярди. У усталик билан шундай хийла-найранг ва фириб ишлатар эдики, шоҳга гўё усиз яшаш қийинде туюларди.

Чунончи, у бир куни шоҳга бундай деди: «Модомики оламгир шоҳимиз таҳтда ўтирас экан, ўзи дунё шоҳларининг ягонаси бўлгач, таҳти ҳам ўзига муносиб бўлмоғи лозимдир. Ўзга шоҳларнинг таҳти ёғоч — таҳтадан ясалган, аммо баҳтиёр шоҳимиз учун бу лойик эмас. Бизнинг шоҳимиз олтиндан қилинган таҳт устида ўтиришлари керак, зоро, олтин устида ўтирган кишининг кўзи равшан бўлади. Хазиналаримизда эса, ҳадсиз-ҳисобсиз олтин бор, унга ҳар куни яна канчадан-канча қўшилмоқда. Олтиннинг хазинада бекор ётишидан фойда йўқ, аммо ундан таҳт ясалса, бунинг фойдаси беҳисоб бўлади. Шундай қилинганда, бу, шоҳимиз учун ўзгача хуси бағишлайди, иккинчидан, бойлик ҳам кўз ўнгларида муҳайё туради...» — деди.

Шоҳ бу нуктаси учун заргарга таҳсин ўқиб:

«Эй, барча фанларни биладиган олим! Бу фикрни яхши ўйлабсан, бу фойдали ишни тезроқ бошли!» — деди.

Бу фармонни эшитиши биланоқ, шоҳга қараб у: «Бундай гўзал таҳтни бунёд қилиш учун икки минг ботмон оғирлигига олтин керак бўлади», деди.

Шоҳ шу онда: «Айтганини олсин. Таҳтни битириш учун жаҳд билан ишласин!» — деб фармон қилди.

Жаҳон файласуфи канча талаб қилган бўлса, шунча олтинни олиб, ўз корхонасида ишга тушиб кетди. Ў, туну кун тинмай, саъй-ҳаракат қилиб ишларди. Шу ишлаганча бир йил деганда бутун таҳтни бошдан-оёқ битири, тамомлади. У таҳтнинг тузилиши саккиз қиррали бўлиб, шоҳнинг ўтирадиган жойи ер юзидек кенг эди. Таҳтнинг бурчакларида саккизта минораси бўлиб, буларнинг тўрттаси баланду, тўрттаси паст эди. Паст минораларда тўртта гапиришга ўргатилган тўти ва баланд минораларда эса тўртта товус турарди. Таҳтнинг атрофи лаъгавҳарлар билан безатилган, олтин зинаси ҳам саккиз пояли эди. Заргар таҳтни шундай санъат билан ишлаган эдики, агар Жамшид мартабали шоҳ бу таҳтга чиқадиган бўлса, пиллапоялари унинг қадам кўйиши учун пасайиб, бир-бири устига ётарди. Шоҳ шу саккиз поянинг ҳаммасини босиб ўтиб, ўз таҳтига ўтиргач, у зиналар яна баланд қўтарилади. Шоҳ ўз таҳтига чиқиб ўтиргач эса, тўртта тўти бирдан ёқимли овоз билан сайраб:

«Шоҳ мурод мақсадига етсин, унинг бу таҳти абадий бўлсин!» — дер эдилар. Шунингдек, тўртта товус ҳам ҳар биттаси битта баланд минора устида туриб, қанот-қўйрукларини қоқиб, шоҳнинг боши устида худди баҳт қуши ҳумодек соя солиб турар эдилар. Таҳтнинг оёклари ўрнига саккизга устун ўрнатилган бўлиб, гўё таҳт ўз остида саккиз қабат осмонни бекитиб тургандек эди. Шоҳ қай тарафга қараб ўтириши истаса, озгина ишорат билан у таҳт ўша тарафга қараб айланар эди. Бунинг айланиши учун ҳеч кимнинг овора бўлиши шарт эмас эди. Мана шу дунёнинг «таҳтиравон»и деса бўлади. Бу каби осмондек гўзал ва музайян таҳтни ҳеч бир таҳт эгаси кўрган эмас. У бутунлай оройиш топиб, пардозандоздан чиқарилиб, шоҳ ўтириши учун тайёrlab қўйилди. Шундан сўнг заргар янги олтин таҳт шарафига базм тузиб, шоҳга ўз сехрини намойиш қилди. Ниҳоят, шоҳ таҳт устига чиқиб ўтиргач, заргарга бағоят кўп эҳсонлар берди ва унга таҳсиллар айтди, унинг мартабасини яна баландроқ қилиб, энг азиз кишидек ўзига яқин тутди.

Бу саройда заргардан бошқа ҳам бир қанча санъаткор ва ўткир фикрли олимлар бор эди. Улар яхши билардиларки, заргар томонидан қилинган бу фалаксифат таҳт устки кўринишда кўёшга ўхшаса ҳам аслида ой эди. Яъни, бу таҳтнинг вазни заргар қанча олтин олган бўлса, шунига тенг эди-ю, усти олтин билан қопланган, аммо ичи кумуш эди.

Фикр шуким, шунча санъат ва билим билан бунёд этилган бу гўзал таҳтни, агар заргар тарафидан қилинган хиёнатдан шоҳни воқиғ қилинмаса, бузиш мумкин эмасдир. Бинобарин, юқоридаги олим ва ҳунармандларнинг ҳаммаси йиғилиб, бир қарорга келгач, шоҳ олдида у ердаги хиёнатни фош этишга қарор қилдилар. Бу сирнинг очилишидан Зайд Захҳоб ғоят ваҳимада бўлса ҳам, аммо шоҳнинг унга ишончи зўрлигини билар эди. Ниҳоят, унинг бу хиёнатини очиш учун тубандагича тадбир кўрилди, яъни улар иккита гапирадиган тўти топиб, иккаласини ҳам сўзлашга ўргатадиган бўлдилар. Тўтилардан бири: «Таҳт рўқашдур» (усти ялтироқ, ичи қалтироқ), деса, иккинчиси: «Мусанифи гашдур» (кашфиётчиси қаллобдир), дейиши керак эди. Шу муносабат билан иккита мавзун — келишган ва осмондек зангори тўти топдилар. Уларнинг иккалови фасих — ёқимли тил билан Зайднинг шармандасини чиқазиши керак эди. Ҳалиги олимлар олтин таҳтни муҳофаза қиладиган мутасаддий билан яқиндан дўстлашиб, унга қанчадан-канча пора бериб, таҳт эгаси бўлмиш шоҳ то эрта тоңгда ўз таҳтига чиқиб ўтиргунча, иккита дуогўй тўти ўрнига, секингина иккита сир очувчи тўтини алмаштириб қўйишга рози қилдилар. Ана шу келишувга мувофиқ, улар ҳеч қандай

хавф-хатарсиз, ҳалиги иккита тўтини пора олган кишига тақдим этдилар. У ҳам юқоридаги маслаҳатга рози бўлгани туфайли тўтиларни алмаштириб кўйди. Эртасига орта билан шоҳ тахтга чиқсан онда икки тўти фалакка жар солиб, шоҳга юқоридаги икки гапни бекам-кўст айтдилар. Кутимаган бу гапни эшишиб, шоҳ ҳайратидан лол бўлиб, бу гаройиб гаплар тагида қандай сир борлиги ҳақида ўйлаб қолди ва тубандаги фикрга келди: «Бу тўтиларни бундай гапларни айтишга ўргатган одам Зайднинг нима иш қилганидан хабардор, аммо у Зайддан кўркиб, унинг айбини кушнинг тилидан айттираётган бўлса керак. У агар Зайддан кўркса, биз қўрқмаймиз, бу гапни таҳқиқ қилиб аниқлаш биз учун қийин эмас», деди. Шундан сўнг, уста чакириб, тахтнинг бир почаси — оёғини эговлатиб кўрган эди, қалбакилиги, яъни усти олтину ичи кумушлиги маълум бўлди-қолди. Зайд шу хиёнати туфайли ўзининг шоҳ олдидаги ишончини йўқотди ва оқибат-натижада бу хиёнаткорининг барча мол-мулки давлат фойдасига олиниб, ўзини чоҳга ташлаб, зинданбанд қилинди. У чоҳнинг оғзи тору туби кенг, яъни оғзи бир туйнукдек бўлса ҳам туби бир уйдек эди. Зинданни шундай ясаган эдиларки, унга гуноҳкор кишиларни ҳибс қиласалар, чоҳнинг ичидан ҳеч қачон ҳеч ерга қочиб кутулиш мумкин эмас эди; у зиндан қонғиликда ҳудди фироқ кечасига ўҳшар; бандиликда эса, ҳудди ҳажр домига илингандек эди. У ерда Зайд учун белгиланган кундалик овқат — иккита кулча ва бир обдаста сувдан иборат эди. Қаллоб заргар қалбаки иши билан ўзига шундай ёмон кунни сотиб олди.

Зайд доим ёнида бир ҳанжар билан бир эговни яширинча асрар юрар эди. Ҳанжарини кўйлак ичига яширган бўлиб, эгов ҳам шунинг ичидаги пинҳон эди. У ўз-ўзига: «Зинданда боғланниб ётиш оғир, бу ғам-гуссаҳона ҳаёт учун хавфли ва ҳалокатлидир. Бинобарин, қанчалик меҳнат-машакқат ва афодалик чекиб бўлса ҳам, бу чоҳдан чиқиб қочиш тадбирини қилмоқ керак», дер эди. Шу хаёл билан у ҳар кунги нон билан сувини олганда, нонини бир чеккага кўйган ҳолда, ҳанжари билан тупроқни ковлаб, сувни ичмай, ўша тупроққа қориб лойқилар эди. Максади шу лойлардан бирин-сирин зинапоя ясаб, чоҳнинг оғзига чиқиш эди. Эгов билан кишиларни кесиб, оёкларини банддан ҳолос қилган эди-ю, аммо сув ичмагани ун ортиқча нон ёёлмас, ноннинг ҳиди билан кифояланар эди. Ва лекин ташналил ғолиб келиб, ҳар куни сув учун афғони-зортортар эди. Томоги қақраб, сувга интизор бўлиб турганда, сув келиши билан кўзини чирт юмиб, яна лой қориб ғишил қуярди. У овқат ва сувсизликдан кундан-кунга ҳолатдан кетиб боришига қарамай, зинапояни ҳар куни баландлатиб борарди. Неча

ойлаб шу каби машакқат чекиши натижасида зинапоя зиндан туйнугининг оғзига етди. Зиндан оғзига оғир бир тош бостирилган эди. Санъаткор уста зинанинг бошига чиқиб, ҳанжарининг учи билан ҳалиги тошни бир ёнидан тешди. Ниҳоят, срдан лаҳим қазища хунарманд бўлмиш бу уста бир канча меҳнат-машакқат билан тошни ҳам ҳанжари билан тешиб, шу чоҳдан чиқиб қочди. Шоҳ билса, буни тутиб ўлдириши аниқ эди, шунинг учун ҳеч қаерда тўхтамай, жадаллик билан фарангистонга, яъни Европага қараб жўнаб қолди.

Эртасига зинданбонлар унинг кочганини билиб қолдилар ва буни шоҳга ҳам арз этдилар. Шоҳ унинг зиндандан қандай тадбир билан кочганини фаҳмлаб, қанчадан-канча макру фириб билимига ҳам эга эканлигини англаб, ҳайратидан баромкларини тишлаб қолди.

Энди, бу тарафда Зайдга келсак, у жонини кутқариш учун, ернинг танобини тортиб, тинмай йўл босарди. У йўлда кўп машакқатлар чекди, ҳар қадамда қоқилди-сурилди, ниҳоятда кўп қийинчиликлар билан бир амаллаб Фаранг тупроғига етиб олди. У, факат, шу иқлимга киргандан сўнггина хавф-хатардан кутулиб, озгина нафасини ростлаб, хотиржам юра бошлади. Шунда ҳам яна анча кун, бир неча маҳфил ва манзилларни кечиб, охирда Кустантания шаҳрига етиб борди. Ҳа, у шу ерга етгачгина юришдан тўхтади.

У шаҳарнинг ташқарисида бир дайр бутхона бор эди. Йўл Зайдни ниҳоятда қоқиб, ҳолдан тойғизган эди. У шу дайр ичига кириб, дам ола бошлади. У дайрдаги биноларнинг боши ва охири кўринимас, гўё бу дайр ўз кенглиги билан кўхна дунёга ўҳшар эди. Унинг тўрида бир кенг кошона бор эди. У кошона эмас, бутхона эди. Бутхонанинг усти ва атроф-тевараги бошдан-оёқ заркор бўлиб, олтин ва ложувард (тўқ зангори) тусда нақш-лигорм берилган эди. Деворларининг айланма қуий кисмига яшм ва самог каби яшил, оқ тошлар копланган бўлиб, ерига яхлит оқ мармар тўшалган эди. Бутхонанинг ичидаги жуда кўп ток ва токчалар бўлиб, уларнинг ичи ҳам турли сир ва қимматбаҳо моддалар билан бўялган, зеб-зийнат берилган эди. Бундан ташқари, ҳар токча ичидаги олтиндан ясалган бут бўлиб, ҳар куни одамлар бу бутларга чўқинар эдилар. Кишиларнинг ихлос ва эътиқоди бутларга ғоят баланд бўлгани туфайли, уларни кўпгина қийматли инжу тошлар билан безаб ташлаган эдилар. Бу бутхонанинг иккита фалакдек пўлат дарвозаси бўлиб, буларнинг ранги, айланниб туриши ва очилиб-ёпилиши ҳудди фалакка монанд эди. У дарвозаларга солинган қулфлар олтиндан ва бутхонага раҳбарлик, қилувчи раҳбонлар уни ҳудди дарвозабонлардек эҳтиёт билан сақлар эдилар. У дарвозалар кунига икки маҳал — эрталаб

ва шомда, яъни халкнинг бутга чўқинадиган пайтидагина очилар эди. Эл-улус бутга сигиниб тарқагач, тезлик билан раҳбонлар яна эшикларни кулфлаб олар эдилар. Ҳалиги санъаткор файласуф Зайд бу жойларни паргордек (циркульдек) бошдан-оёқ айланниб кўргач: «Бу ерда шунча текин олтин бор экан, мен шоҳга колдирган олтинимни шу ерда чиқазиб оламан!»— деган қарорга келди. Шундай сўнг, у дарров ўзини бутпастлар қиёфасига киритиб, дайрнинг ичига кириб ўтириди. Ва бутпастларнинг қандай одат ва расм-руслари бўлса, тез орада ҳаммасини ўрганиб, қойил қиласидиган бўлиб олди. У кеча-кундуз дайрдан чиқмай ибодат қиласар, бутхонани ҳар доим зиёрат қилиш билан банд эди. У ҳар бир санамга ихлос билан чўқинар, уларга худди бандалардек сажда қиласар эди. У шундай макру хийлалар ишлатдик, дайр — бутхона кишилари унга шайдойлардек ихлос қўйдилар. Кўпчилик бутпастлар уни устоз деб ушлаб, пир деб кўл бериб, унинг кўрсатмаси ва йўл-йўриғи асосида ибодат қиласидиган бўлдилар. У баланд мақомли маккор чўқинишдан тортиб, то дайрнинг иктиёрини ўз қўлига олиш даражасигача бориб етди. Бутхонанинг қалити ҳам, бут ясовидан тортиб бутпастгача ҳаммасининг умид ва ишончи шунинг қўлига ўтиб қолди. Ишни шу мақомга етказиб олгач, у секин-аста бутпастликка қарши юриш қила бошлади.

У устомон кечаси эл-юрт уйкуга толган пайтида ҳар томонни кезиб, ниманидир ахтарар эди. Ниҳоят, у денгизнинг соҳилидаги тоғликлар орасидан бир гор топди. Кейин, қочиб келаётган пайтда унга ҳамроҳлик қилган бир-иккита ахли дин ўртоқлаи бор эди. Улар бунга давлат ёру мартаbatisи баланд пайтида мулоzим эдилар. Улар Зайд ранжу меҳнатга тушганда ҳам ходимлик қилдилар. Лекин у бутпастлик йўлини тутгандан сўнг, юракларига дарду алам тушиб, бу риёкор бетавфиқдан юз ўғиришга мажбур бўлган эдилар. Мана энди бу маккор ўша икки кишини қидириб топиб, шодлик билан қилган ишларию тузган режаларини шуларга арзи ҳол айлади. Буни эшишиб, уларнинг иккови ҳам хурсандлик изҳор этди, Зайд эса, бу икковини гор билан таништириди. Улар бу айёрга ниҳоятда ишонардилар. Шунинг учун унинг маслаҳати билан горда ўтиришга розилик билдиридилар. У айтдики: «Заргарлик учун қандай асбоб керак бўлса, ҳаракат қилиб, мана шуларни топиб келтиринг. Ниманини тайёрлассангиз, ҳеч кимга билдиримай, яширинча мана шу горга олиб келиб кўяверинг».

Шундай қилиб, улар керакли нарсани тайёрлайвердилар, ҳожа эса ҳар кечаси уларнинг олдига келиб кетар эди. У, элнинг олдидаги тонгдан оқшомгача «сувмнот» ва «лот» каби

бутларга чўқингани чўқингану, аммо одамларнинг кўзига уйку келиши билан, у дайрдан секингина чиқиб, горга бориб, элдан яширинча дастгоҳларини ишга солар эди. У бу ерда бутхонадаги бутларга ўхшатиб, темирдан бут ясар, аммо одамларнинг кўзига тилла кўринисин учун унинг устига юпқагина қилиб олтин коплар эди. Бу моҳир санъаткор, ҳар хил рангда шишишалар тайёрлаб, бутхонадаги қимматли жавоҳирларни ҳам шу шишишаларга алмаштириб олди. Бу, шишишаларнинг ҳар бир нарчасини бир-бирига шундай жисплаштирилар эдики, мутлақо у шишишаларни бебаҳо жавоҳирлардан фарқ қилиб бўлмас эди. Ўт-кир муҳандис бу қалбаки бутлари тайёр бўлгач, бири ўрнига бирини алмаштириб қўяр эди. У, қалбакисини ҳам, аслини ҳам элдан яширган холда дайрдан горга, гордан дайрга олиб келиб, жойлар эди. У бу пайтда бутхона эшикларини жуда хушёрлик билан — ҳеч кимга сездирмай очиб-ёпар эди. Қайси бир бутга унинг ўхшашини ясар экан, ҳар қандай одамга ёқадиган, ҳеч ким шубҳаланмайдиган қилиб ясар эди. Ўйдаги бутларни бемаҳалда тайёрлар ва бутхонада ҳам ҳеч ким билмайдиган пайтда уни асл бут билан алмаштирилар эди. Асл бутни юқоридаги иккита ходим олиб келар, заргар эса зарнигор бутхонада қолар эди. Улар кетгач, очилган эшикни оҳистагина беркитиб, махфий ишини бошдан-оёқ эҳтиётлик билан бажарап эди.

Заргар бир қанча муддатгача ҳеч кимга сездирмай шу ишни давом эттириди. Ниҳоят, кофирларнинг илоҳидан (бутидан) битта илоҳ ҳам қолмади. Ло илоҳа иллаллоҳ (оллоҳ битта — оллоҳдан бошқа оллоҳ йўқ). Ҳатто, олтин лаган ва иукул олтиндан бўлган қандиллар ҳам ҳаммаси темирга алмаштирилди. Охирида алмаштирилмаган на бир бут ва на лагантогора қолмагач, ҳожа ватанига қайтиш орзусини бутпастларга арз этди. У, бу ниятини изҳор қилганда, ҳамма кофирлар бағоят хафа бўлдилар. Улар бунга илтижо билан мурожаат қилиб:

«Сен бу бутхонага қатновчи кишиларнинг пири муршидисан, кофирлар ичида ҳаромдан ва ёмонликдан парҳез қилувчи — тақвадорсан ва дунё ишларидан қайтиб, факат тангрига ибодат қилувчи — зоҳидсан. Шундай зот бўла туриб, нечун хижрат қилиш ниятига тушдинг? Тангрилардан (бутлардан) кўнглингни қандай уздинг?!»— деб зорланишиди. Шунда у айтди:

«Йўқ, кўнгилни узиш мумкин эмас, ҳажр баҳона бўла оладими? Менинг сафарим шу тангриларнинг амри билан бўлмокда. Лот номли бутнинг башорат беришига қараганда, оламнинг ҳаёти тугаган эмиш. Онам қўлида кўп дунёлар бўлиб, унинг мендан ўзга ворису меросхўри йўқдир. Модомики шун-

дай экан, тез орада мен бориб, у нақдина — маблағларни қўлга олишим, яна Лот ва Манотларнинг олдиға қайтиб келишим керак. Онамдан қолган дунёдан қанчаси қўлимга кирса, ҳаммасини шу дайрга назр килиб, бутхонанинг харжига сарфлаш ниятидаман. Менинг муроду максадим мол-неъмат эмас, мана шу дайрда ибодат билан умр ўтказишнинг ўзи мен учун улуг неъматdir. Бу ердан узоклашиб, ҳажрда юрган пайтларимда гам-ғуссага тўламан, қайда бўлсан, шу дайр хаёли билан юраман».

Коғир ахли бунинг кетиши сабабидан қаноат ҳосил қилганилари ҳолда, бусиз ўксиниб қолаётганиларини изҳор айлаб, ҳаммалари оёғига бошларини қўйиб сажда килдилар ва сар-басар ғамнок бўлиб айтдиларки:

«Сенинг динимизга бўлган ақида ва эътиқодинг бениҳоя пок. Дининг куфрдан шарафлар топсин, сен ғоятда бенуқсон ва ҳалол коғирсан. Бу эл сенинг айрилик ва фурқатингдан ғамбодадир. Хайр, соғ боргину яна саломат келгин. Лекин сен бу дайрда неча муддат истикомат қилган бўлсанг, одамлар онгига куфрни шунчалик кўп сингдирдинг, раҳмат! Энди эса, ўз диёргинга кетиши орзусига тушиб қолдинг. Биз ҳам қараб турмаймиз: сенга йўл яроги, совға-саломлар ҳадя эта-миз», дейишди.

«Ҳожат эмас!»— деб қаттиқ қаршилик кўрсатди Зайд. Аммо улар ўз таклифларида туриб олгач, ноилож рози бўлди. Шундан сўнг, дайрга катта-кичик кўпгина бутпарастлар йиғилишиб, барчаси ўзаро ҳисса чиқаришиди. Улар жаҳду ғайрат билан ҳаракат қилиб, кўпгина молу дунё жам айладилар. У маблағларнинг ҳаммасини ҳурмат билан ҳожага тақдим этдилар, ҳожа ҳам миннатдорчилик билан уларни қабул қилиб олди. Гарчи шу куни жўнаб кетиши учун барча имконият ва ҳозирликлар бўлишига қарамай, булар тарафидан тайёрланган совға-салом ва мукофотлар баҳонаси билан тўхтаб қолди. Бу маблағларни ҳам форда бутлаб кўйилган молларга қўшиб, ҳаммасини битта қилиб жамлади. Кейин молларнинг ҳаммасини роса эҳтиётлик билан пухталаб тугдирди, ҳеч идиш бўш қолдирилмади. Сўнгра у тоғ этагида бўлмиш денгиз соҳилига келиб ўрнашди. Унинг юки шу қадар кўп ва оғир эдики, у, бир кемани ўзига алоҳида кира қилиб олишга мажбур бўлди. Сўнг, форда беркитиб кўйилган ҳамма ашёларни ҳам, сув-ёқасига келтириб кўйилмиш юкларни ҳам битта қолдирмай, барчаси кемага жойланди. Шундай қилиб, ҳожа ҳамма ишни битириб хотиржам бўлгач, дўст-ёрлар билан хайр-хўш килди. Жамики одамлар фурқат ўтида ёниб, бу билан кучишиб, зор-зор йиғлаб қолдилар. Ҳожа ўз асхоб — сұхбатдошларини ғам-алам ичра қолдирган ҳолда, кемага қараб йўл оларкан, охирида айтдики:

«Бир рукъя — хат ёзганман, уни дайрнинг ичига бекитиб қўйган эдим. У мазмундор иншони қидирсангиз, Лот бути ёнидан топасиз. У жуда фойдали мактуб бўлиб, сизнинг дайрдаги ҳаётингизга оидdir, уни албатта ўқингиз. Хайр, алвидо!..»— деди.

Шундан сўнг, кемани ҳайдаб кетди, у содда — оққўнгил одамлар эса, дайрга қараб жўнадилар. Дайрга боргач, улар бошқа ишни қўйиб, унинг руқъасини ахтариб топдилар ва уни жондек азиз тутиб, кўзларига суртдилар. Ниҳоят, у хатни ўқиркан, буларни фирок ўтида ёндириб кетган ҳалиги афсунгарнинг дайрда қандай хиёнатлар қилганини бошдан-оёқ билдилар. Бу афсона уларнинг бошини шундай қотириб қўйдики, худди хумор қилиб турганда наша еган бангидек гаранг бўлиб қолдилар. Ҳақиқатан, ҳатдаги гапни амалда текшириб кўрганларида, нима деб ёзган бўлса, ҳаммаси тўғри бўлиб чиқди. Шундан сўнг, ахли қуффор гўё тўфон тушгандек бўлиб, эс-хушини йўқотиб қўйди.

Энди, денгизда сузib кетаётган ҳийлагардан эшитсангиз. У бир неча кунлаб денгизни елдек кезди. Унинг елкани ғоятда бақувват бўлиб, у шамолдек суръат билан борар эди. Шу хилда юриб, ёзда сувга тушган одам кузда Рум соҳилига етиб борди.

Бу пайтда Рум шоҳи бир дардга йўлиқкан бўлиб, бу дард унинг бутун вужудини азоблар эди. Бир пайтда шу касалдан унинг тоби айнаганда, ҳозирги файласуф ҳаким даволаган эди. Аммо бу табиб қочиб йўқолгац, шоҳнинг дарди яна қўзғалган бўлиб, ҳеч бир тинчлик бермас, умри доим азобуқубатда эди. Ҳар қандай дори-дармон килинишига қарамай, ҳеч ким шоҳнинг касалини даволай олмас эди. Шу касали туфайли шоҳ заргарни зинданбанд қилиб, қочириб юборганидан доим пушаймон эди. У ўз нотавон жисмининг куидан-кунга ҳолатдан кетаётганини кўриб, кўпинча у доно ҳакимни эслар эди.

Ниҳоят, ҳаким денгиз сафаридан соҳилга чиққач, ёнидаги дўстларига ўзи қилган ғаройиб ишининг қиссасини баён айлади. Унинг умр бўйи қилган ишлари ажойиб эди-ю, аммо буниси ҳаммасидан ғаройиброқ эди. У, ўзи билан келтирган ҳамма ашёларини бирга келган дўстларига ташлаб, маҳфий суратда, эҳтиёт билан шаҳар ичига кирди. У, зиндандан чиққанда узуб ташлаган кишанини яна оёғига солиб олди. Секин келиб, ўша ўзи чиқиб қочган зинданига яна тушди. Буни зиндан қоровули билиб, югуриб бориб шоҳга хабар айлади. Шоҳ бу ҳодисани эшитиши билан гўё қайтадан тирилган ўлиқдек жонланиб кетди. Лекин танасида ҳеч қандай куч-кувват ўйқ эди. Бино-барии:

«Тезда у ҳакимни ҳузуримга олиб келинг!» — деди. Ва шу билан бирга, унга кўп инъом-эҳсонлару ўзига хос бебаҳо хильят ва саруполар жўнатди. Бундай лутф-марҳаматлардан ташқари, ўзи минадиган отни ҳам жўнатди. Ҳожага бу совғасаломларни келтирганиларида, у зиндондан ташқарига чиқмай, шоҳга тубандагича шарт қўйди:

«Мен шоҳнинг ғазабига гирифтор бўлган одамман, зиндонда ниҳоясиз азоб-укубат кўрдим. Аммо мен унга қандай хиёнат қилганимни билмайман. Шуни менга билдирсин, агар хиёнат қилган бўлсан, бирига ўн баравар қилиб қайтаришга розиман ва қодирман. Бу — менинг биринчи шартим. Иккинчиши шуки, шоҳ ҳар йили икки марта қўшин тортиб, Рум мамлакатига бостириб бориши ва у ердаги европаликлар билан жанг-жиҳод қилиб, уларнинг бутларини синдириб, диний ишларини барбод қилиши шарт. Ҳанузгача уларга қарши тифортилмаган. Агар шоҳ шу шартга кўнса, мен уларнинг бутларини синдириб, бутлардаги бутун олтинларини шоҳ ҳазинасига келтириб қўшишга ваъда бераман. У бутларга қадалмиш бутун инжуларни ҳам ажратиб олиб, шоҳ бошидан нисор қилиб сочаман. Бундан ташқари, шоҳнинг яна не муддаолари бўлса, бажо келтираман ва қанчалик бедаво дардга гирифтор бўлсалар, даволайман. Яна бир шартим шуки, мен билан оламгир шоҳ ораларини ифво билан бузиб, ноҳақ банди зиндон этилишимга сабабчи бўлмиш душманларимиз оёғига киshan солиб, ҳаммасини ҳузуримга келтириб, чоҳга ташлатсалар, мени янада комрон ва хурсанд қилган бўлур эдилар. Ниҳоят, шундан сўнг, ўзимнинг аввалги амалимни берсалар, мен шоҳнинг ёнларига яна қайтиб борур эдим. Агар менинг шу тилакларим юзага чикмайдиган бўлса, ҷоҳнинг қаъридан ҳеч қачон чикмагайман, зиндонда абадий қолғайман!»

Зайд юкоридаги гапларни бирма-бир айтиб тугатгач, шоҳга бориб баён қилдилар. Шоҳ Зайд устидан шикоят қилмиш ўз амирларининг кўлгина бошқа жиноятларини билар ва жуда ғазбланиб юрар эди. Бусиз ҳам уларни боғлаб, маҳбус этиб, чоҳу зиндонга солиши ниятида эди. Лекин касалланиб, унинг бутун вужуди азобга қолгач, уларни жазолаш зарурлигини унумиш эди. Энди, Зайднинг бу киссасини эшитаркан, шоҳга етарли баҳона ҳам топилиб, шу ондаёқ уларнинг ҳаммасини ҳибсга олиб, чоҳ — зиндон тагига ташлаш ҳақида фармон берди. Шундан сўнг, ҳожа зиндонни уларга топшириб, ўзи ташқарига чиқди. У ҳеч қандай қаршиликсиз оёқ-қўлларидаги кишанларни ташлаб, шоҳ юборган ранго-ранг либосларни кийди ва отланиб шоҳ қасрига қараб юрди ва иззат-эҳтиром билан унинг даргохи — остонасини ўпди. Шоҳнинг қабулхонасига қадам босгач эса, гўё тупроқ сингари ўзини ерга ташла-

ди. Шоҳ унинг вужудини ердан кўтариб, бағрига босгани ҳолда, ўз тахтига чиқазди ва қучоклаб-ўпиб, ундан ҳол-аҳвол сўради. Ниҳоят, ўзининг бутун ихтиёрини унинг қўлига топшириди. У ҳам расм-одат бўйича шоҳнинг қўлини ўпган бўлди. Ва томирини ушлаб кўриб, унинг касалини аниклади. Шоҳнинг дардини даф этишга киришиб, тўрт-беш кундаёқ муолажа қилиб, уни тузатди. Шоҳнинг кайфияти яхшиланиб, танасида ҳеч қандай оғриқ-санчиқ қолмагач, Зайд ўзи билан бирга олиб келган олтин-жавоҳирларни унинг олдига тўкиб қўйди. Уларни кўриб, шоҳ бехуд бўлиб ўзини йўқотаёзди. Бунчалик дунёни қайдан топганлигига унинг ақли шошиб қолган эди. Бинобарин, шоҳ: «Бу бенихоя ажойиб ишнинг қиссасини баён қил!» — деди. Шундан сўнг, моҳир муҳандис, бунинг сирларини бошдан-оёқ шоҳга очиб ташлади. Унинг сўзлари шоҳнинг кўнглини аста-секин ўзига жазб этди. Ҳаким қилган ишларини ипидан игнасигача арз қилиб бўлгач, келтирган бойликларининг ҳаммасини шоҳнинг ҳазинасига тақдим қилди. Шундан сўнг, шоҳ ҳам қойил қолиб, унга кўп инъом-эҳсонлар берди (уни шарҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ).

Шоҳнинг ҳукми билан олтин бутларнинг ҳаммасини бузиб, парчалаб ташладилар. Коруннинг бойлигича келадиган бу ҳазинанинг ҳаммасини дин аҳлларига бўлиб бердилар. Ва шоҳнинг ҳукми билан диндорларнинг устидаги ҳар хил тўнлар факат олтинранг тўн билан алмаштирилди. Ҳамма зарбафт тўн киядиган, зарбафтдек товланиб, хурсанд бўлиб юрадиган бўлди. Олтин уларни шундай қувонтириб юборган эдик, улар худди кулиб турган заъфарга ўҳшардилар.

Орадан бирмунча фурсат ўтгач, шоҳнинг топшириги билан зиндондаги кишилар ҳам озод қилинди. Уларнинг юзи ҳам худди олтин каби сарғайиб кетганини халқ кўрди. Ранглари қаҳрабодек сарғайиб, хунуқлашиб кетган эдилар.

Ишқ кимнинг рангини сомонга айлантиrsa, унинг оҳи кўнгилга тезроқ таъсир этади. Субҳ заъфарон тусга кирмагунча, фалак унга кун юзини кўрсатмайди.

Шоҳ Баҳром бу мусофириларни ҳикоясини охиригача эшитгач, шодланиб сўради:

«Эй, ширинсухан мусофири, сен бу саҳифаларни шарҳлаб бердинг, энди ўзингнинг кимлигинг ҳақида ҳам гапириб бер, барча ҳол-аҳволингдан бизни хабардор айла, зеро, сенинг муборак нафасинг бизга зўр таъсир кўрсатди», деди.

У айтиди: «Ватаним Рум мамлакатида бўлиб, табиблик ва ҳакимлик илми менинг қасб-хунаримдир. Мен сизга тарихини гапирганим муҳандис (инженер) эса боболаримнинг авлодидир.

Бу томонларга қадам ранжида қилишдан мақсадим, сенга

бир камина-камтарин хизматчи бўлиш эди. Шукр лиллоҳки, нимани орзу қилган бўлсам, сояи давлатингда муродимга етдим».

Шоҳ Баҳром унинг бу таманносини эшитаркан, орзусини қондириб, уни ҳам ўзига надим — дўст қилиб олди.

Мусофириңинг бу ёқимли гаплари — айтган муждалари шоҳни роҳатлантириб, кўзини уйқуга элтган эди. Бинобарин, у шундай уйқуга кетдики, тонг отиб, то қуёш чиқмагунча уйқудан кўзини очмади.

XXIV

Душанба куни Баҳромнинг наъбаҳор монанд кўк кийим билан яшил саройга юз қўйгани ва сабза ранг ҳулла (либос) кийган сарвқомат билан зумуррад ранг жомда ҳаёт сувини ичгани ва у, тириклик чашмаси шарофатидан Хизр каби авадий ҳаёт касб этгани

Душанба куни зангори осмон ўз кўзгусини зангдан аритди. Гардун (само) ўз юзини юз хил рангу бўёқ билан субҳнинг зумуррад чодирига буркади. Мехр — қуёш ўзининг оламтоб чашмаси билан кўк сабзазорини сероб айлади. Шоҳнинг кийган хильяти ҳамрайхоний ранг, йўқ, тўғрисини айтсан, сарви бўстоний рангда эди. У шу қиёфа билан сабзавор устига қараб юриб, яшил айвонга ташриф буюрди. Шу пайт, сабза ранг сарвқомат жилва билан кўринди. Унинг хильяти эса, ҳаво ранг эди. Унинг ўзи сабзага, табассуми эса, шакарга ўхшаш ширин эди, ахир, сабза ширин экан, ёқимли бўлмайдими? Кишини мафтун этувчи бу гўзал нигор, шу онда шоҳга шиша ранг жомда май тутди. Баҳром дам-бадам бунинг кўлидан зумуррад ранг согардаги майни олиб, зумуррад осмон тун кўшунининг тутунидан корайгунча ичди. Шу пайт шоҳнинг кўнглини оғир хаёл босиб, кўзи уйқусираб қолди. Бундай пайтда хизматкорлар худди дуд сингари югуриб бориб, кўчадан биёбонларни сайр қилиб юрган йўловчини шоҳ қошига бошлаб келишга одатланган эдилар ва олиб келдилар ҳам. Шунда шоҳ:

«У ҳозир парда орқасида ўтириб, ўз афсонасини айтишга бошласин!» — деди. Шу хукмни эшитиш билан доно мусофири ҳикоя айтишга киришди.

У сўзини шоҳ ҳақига ҳамд-сано ва мадҳ-дуолар билан бошлади.

XXV

Учинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофириңинг айтган афсонаси

У ўз дуосини осмони фалакдан ҳам ошириб фотиҳа қилгач, сўз айтишга киришди:

«Бундан бир қанча муддат илгари Мисрда бир бой — гани хожа бўлиб, унинг эшиги гўё муҳтож кишиларнинг ўз жойи каби экан. Унинг мол-дунёси миср шоҳиникидан кам бўлмагани ҳолда, жамоли ҳам Мисрда ўтган Юсуф пайғамбар монанд экан. Бу бола ўз молини отасининг ихтиёрига берган бўлиб, отасининг бор-йўғи ҳам шуники экан. Жаҳондаги кишиларнинг илми унга маълум бўлгани каби, илм-фазл ахлари унинг билимдонлигига қойил эканлар. Бу юлдузи кутлуг одамнинг оти Саъд бўлиб, отасининг умиди фақат шунинг омон-эсонлигига экан. У каттакон бир меҳмонхонани ясатиб қўйган, қариндош-уруггина эмас, ёт-бегоналар ҳам унинг доимий меҳмони эканлар. Бу меҳмонхонага ким ҳоҳласа кирап, ҳар қандай мусофири ҳам бу ерга келса муродига етиб хурсанд бўлиб кетар экан. У келган меҳмонлардан меҳрибончилик билан ҳол-ахвол сўрас, қўлидан келганча уларга ҳурмат-иззат кўрсатар экан. У, меҳмонларнинг ҳурматини шу каби тавозе ва бенихоя лутфу эҳсон билан бажо айлагач, улардан кўргани билганини сўрас, касби-кори нима-ю, дунёда не умид ва не мақсад билан юрганини суриштирас экан. Шундан сўнг, уларнинг бутун сирри-асори, ҳамма бебаҳо фикрларини ўрганиб олар экан. Мана шу ишни одат килгани туфайли, у, кўп илм ва ажойиб билимларни ҳосил қилган экан. Буларни ўзига касб этиш билан бирга, сеҳр, найранг ва кимё илмларини ҳам яхши ўрганиб олган экан.

Бир кун, қазоро, насибаси сочилган туфайли, икки ғариф-мусофири бу тарафга келиб қолди. Уларнинг иккаласининг эгнидаги кийимлар ҳам бошдан-оёқ яшил ранг эди. Саъд уларни ниҳоятда иззат-икром билан зиёфат килди. Ахир унинг ўз табиати бўлиб, меҳмонга кўлдан келганча ҳурмат кўрсатиш касби — одати эди-да. Саъд уларга шунчалик одамгарчилик кўрсатдики, буларнинг иккиси ҳам бунинг одамийлиги олдида кулга айланиб қолдилар. Бунинг илтифот ва гўзал ҳулқини

кўрган яшил тўйли икки киши лол ва ҳайрон бўлиб қолиб, унга бир оғиз сўз айттолмади. Бу, уларнинг шу ерда бир кун қолиб, ҳамсұхбат бўлиб, дам олишларини илтимос қилди. Шу орада уларни шундай зиёфат қилдики, ҳеч қандай базмнинг бундан зиёда бўлиши мумкин эмас эди. Май — бода уларнинг димоғини бағоят чор қилмиш эди. Мастилик туфайли, бутун шарм-ҳаёп пардалари кўтарилиб кетмиш эди. Саъд уларнинг кўнглини ҳаддан зиёда кўтариш билан, ҳар иккисини бехуд ва беихтиёр килиб қўйган эди. Лутф-эъзоз ичида кўп гапларни суриштириш билан бирга, уларнинг кишвари ҳақида ҳам савол-жавоблар юритди. Яъни: «Сизнинг мамлакатингиз қаерда? Хусусан, кўк либос кийишингизнинг боиси недур?»— деди. Улар: «Кишваримиз жуда дилкаш бўлиб, у ҳам Шахрисабз ва ҳам Каши номи билан юритилади», дейишиди. «Бу шаҳар худди Хизр¹ каби кўм-кўк бўлиб, суви ҳам сабзадек кўк ва ойнадек тиниқдир. Еримиз яшил гиёҳлару кўм-кўк дараҳтларга буркангани учун, шаҳримизнинг номи Шахрисабз бўлганига ажабланманг».

Ундан кейин Саъд: «Умрингизда ҳар қандай ажойиб ва гаройиб нарса кўрган бўлсангиз, гапириб беринг», деди.

Шунда у яшил тўйли икки мусофирининг бири айтдики: «У жаннат монанд сабзавор диёр томонда төғ орасида бир кишвар бор, у кишвар халқини Китвар деб атайдилар. Унда бир олий бутхона бўлиб, баландлиги осмонни эслатади. Тоқи кўкка чўзилиб кетган бу бутхонанинг ичи ҳам, таши ҳам тошдан ясалган. Бу бинонинг ичкариси ташқариси бошдан-оёқ табиат манзаралари ва жоноворларнинг тасвири билан зийнатланган. Кимки шу ерга манзил қилиб ўтирадиган бўлса, тубандагича бир гаройиб воқеа юз беради, яъни у одамга тангри дунёда нимани насиб-рўзи қилган ва унинг ҳаётида қандай воқеалар юз берадиган бўлса, кечаси у бутхонага кириб, ётиб ухласа, шу кечаси шак-шубҳасиз иккита ажойиб вужудли суратни туш кўради. У суратлар унинг олдига келиб, уларнинг ҳар бири киши юзига кўзини тиккани ҳолда, ҳар биттаси биттадан гап айтади ва шундан сўнг, келган жойига қайтиб кетади. Улардан биттасининг гапи яхшилик ҳақида бўлиб, буни эшитган одам у яхшиликни албатта кўради: фаровон ҳаёт кечиради, кўп бойликларга эга бўлади ва нознеъматлар ичида баҳтиёрлик билан даврон суради. Иккинчисининг гапи ранж-машаққат ҳақида бўлиб, буни эшитган одамнинг толе юлдузи сувга уриб кетади. Мана шу икки гапни икки суратда эшитган одам шу ондаёқ — тўсатдан уйқудан уйғонади. Шундан сўнг, бу кимса яхши ишлар қилиш учун

Хизр — ҳаёт рамзи.

ҳаракат этгани ҳолда, ҳар қандай ёмонлиқдан қочадиган бўлади».

Аввалги мусофири ўз сўзини шу мазмунда тугатгач, иккичи сайёҳ ушбу гапларни айтди:

«Шу бутхона ичида бир қария одам бўлиб, унинг қалбизамири кун каби равшандир. Кимки у дайр (бутхона)да юқоридаги каби тушни кўраркан, ҳам хушнуд бўлади ва ҳам кайғуга тўлади. У, ўз тушида кўрган истагига эришмаганини ва ёки бошига тушган машаққатга чора тополмаганини у пир (қария)га билдиrsa, ўша онда уни муродига етказиши тадбирини кўради. Бунинг учун у одам, аввало, тушида кўрган икки ишга ўзи қизиқиши ва ҳамда ўша доно пирнинг ҳузурига бориб, унга ўзининг ҳол-ахволини баён қилиши шарт. У пир қандай йўл-йўриқ кўрсатса, ўшанга амал қилган одамгина муродига етади».

Бинобарин, Саъд бу афсоналарни эшлиши билан шундай орзуга тушиб, ўз ҳушини йўқотди. Алқисса, ҳушига келгач, гоҳ умидвор ва гоҳ ноумид ҳолда то шомгача сайёҳлар билан сұхбатлашиб ўтириди. Шу орзу ҳаёли билан бутун кечани савдоилардек ўтказаркан, сафарга чиқиб кетишига жазм қилди. Дайрнинг ҳаёли бунинг кўнглини шундай забт этган эдики, у ерда кўриладиган тушни ўйлай бериб, уйқуси ўчиб кетган эди. Субҳидамда кўк ранг осмон ерни қуёш нури билан оппоқ қилиб ёритгунча у мижжа қоқмай ўтириб чиқди. Дайрда кўриладиган тушнинг ҳаваси бунинг қарорини ҳам, ихтиёрини ҳам қўлидан тамом олиб қўйган эди.

Саъд шу ҳаёл ва умид билан отасининг олдига бориб, мурод-мақсадини арз айлади. Ҳожа ўғлини бу муддадан қайтариш учун кўпгина чора-тадбирлар кўрса ҳам, бунинг уддасидан чиқмади. Ҳеч қандай илож тополмагач, таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади. Кишининг сафар ўтини сув билан ўчириб бўлмагани каби, ҳожа ҳам ўғлини бу йўлдан манъ этиш мумкин эмас, деган қарорга келди. Гарчи, унинг ғамида йиглав, оҳ-воҳ қилган бўлса ҳам, охирда уни тангрига топширишга мажбур бўлди. Ниҳоят, ўғлининг олдига қанчадан-қанча молдунёларни тўкиб: «Шу моллардан кўнглинг қанчасини хоҳласа, ол», деди.

Шундан сўнг, озода Саъд сафар тарааддудини кўриш ҳақида фармон берди. Сафарнинг асбоб-анжомлари тайёр бўлгунча ишчи-хизматчилар ўн кун ҳаракат қилдилар. Бу тайёрланган нарсалар ниҳоятда қимматли ва шоҳона бўлиб, оддий кишилар бунга қодир бўлолмас эди. Қатор-қатор нор туяларга минг-минглаб олтин-кумуш ортилди. Олтин камар боғлаган кулларнинг ўзидан тўрут юзта бўлиб, уларнинг камари бошдан-оёқ дур ва лаъл-жавоҳирлар билан безатилган эди. Одам-

нинг хаёли нималарга етса ёки гумон-орзу қилса, ҳаммаси бу моллар ичида бор эди. Бу гапларда ҳеч қандай ваҳима-муболага йўқ, ҳамма нарса бор ва кутгандан ҳам зиёда эди.

Шундан сўнг, Саъд ғоятда иззат-икром билан у иккита кўк кийимли одамни ўзига йўлдош қилгани ҳолда, икки қўзидан икки дарёдек ёш оқизиб, отаси билан видолашди. Отаси ўғлидан ажрагани учун ўзининг ўлишига рози бўлиб қолди, ўғли ҳам мотамзадалардек йиглай-йиглай йўлга тушди. У шундай суръат билан йўл босар эдики, икки бекатда зўрға бир дам олар эди. Иккита зумуррад пўш йўл бошловчи эса, унинг назарида бир раҳнамо фариштага ўхшар эди.

Буларнинг иккиси ҳам бунинг сафарида худди рост йўл кўрсатувчи Хизрдек борар эдилар. Бир қанча муддат биёбонларни тай қилиб юргач, ниҳоят, истаган диёлларига қадамлари етди. У икки ҳамсафар буларни тўппа-тўғри ўша дайрга бошлаб борди. Улар шу ерга тушиб, дам олдилар, озгина тамадди қилиб, шарбат ичиб, қоринларини қаптайтирилар.

Сўнгра, бутхонани айланиб, у ердаги одамларга лутғ ва дилжўлик билан иззат-хурмат кўрсатдилар. Саъд эса, дайрнинг ҳамма тарафини томоша қилиш учун шошилар эди. Бинобарин, у ўрнидан туриб, ўзининг икки ҳамроҳи ва йўл бошловчиси билан дайрнинг ичига қараб юрди. У сайр қиларкан, ҳар тарафга назар солар ва у ердаги ажойиб-ғаройиб нарсаларни кўриб, ҳайратланар эди. Ниҳоят, дайри осмон ўз меҳр-куёшини ўшурганда, тун ҳам осмондек бемехр — қуёшсиз бўлиб қолди. Шу пайт, яъни оқшом, Саъд дайр ичига кириши билан дайр кишилари унинг хузурига келиб, бу ниятдан қайтиш ҳақида панд-насиҳатлар қилдилар, бу ишга ружуъ қилмиш одамлардан жуда кўпчилиги шикастларга йўлиқани, зарар кўргани ҳақида гапирдилар. Лекин, Саъдни ҳавас деган нарса мағлуб қилиб қўйган эди, бинобарин, унинг кўнглига ҳеч қандай насиҳат кор қилмади. У ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, дайрга кириб бир бурчакда ухлаш учун ётди. Шундан сўнг, бутхона ходими, худди Хайбар кўргони эшигини беркитгандай, тездан дайр эшигини тақа-так бекитиб қўйди. Дайрнинг ташқарисида эса Саъднинг одамлари унинг бу қилган ишидан ношод ва ташвишда эдилар.

Кейин, унинг юрагида шундай бир ваҳима пайдо бўлдики, чиқай деса, иложини тополмай қолди. У бутун афсус-надомат билан хаёл сурар эди-ю, аммо, эди надоматлардан фойда йўқ эди. Унинг кўзига ҳеч уйку келмасди. Ахир, ухламаган одамнинг туш кўриши мумкинми эди? Хусусан, тонгга яқин унинг кўркув — ваҳимаси кучайиб кетди, ҳар нафасда уни юз хил вассваса босар эди. Шу хилда бутун туни бўйи оғзидан уйку сўзи тушмай ётиб, ниҳоят, субҳидамдагина кўзини уйку

олтди. Ухлагач, бу олий дайр унинг тушига ҳам кирди, гўё у бу бутхонанинг ҳар томонини айланиб, сайр-тomoша қилиб юрган эмиш. Тушида иккита кўк рангли, дилкаш қушнинг суратини ҳам кўрди. У суратлар ҳаракатга келиб, сайраб — наво чекдилар ва қанот қокиб дайрдан учиб кетдилар. Кейин қушлар яна учиб келиб, унинг боши атрофида айланиб, охирда иккаласи унинг икки елкасига кўндила. Унинг бири ёқимли бир овоз билан сайраб, худди фаришта сингари шуидай башорат берди: «Сенга бир пари насиб бўлар эмиш, унинг юзи эса, худди Шарқ қуёшидек нурағишон ва гўзал эмиш».

Иккинчи қуш эса, бийм — даҳшат билан ниш солиб, ўз мақсадини бундай адо этди: «Бир кун сен дев қўлига асир тушасан ва у сенинг ёқ-қўлларингга кишан солиб занжир-банд қилиб қўяди!» — деди.

Саъд бу ғаройиб гаплардан ҳайратланиб, ваҳимага тушган ҳолда, сесканиб ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. У беихтиёр дод-вой солиб, ҳар тарафга боқар экан, бу оташпастлар бутхонасининг тонг нури билан ёришганини кўрди. Шундан сўнг, ўрнидан тура солиб эшикка томон чопди, шу орада ибодатхона бошлиги — баражман ҳам келиб, эшикни очди. Бу ошуфта хаёл савдои эшикдан ташқарига чиқаркан, кўрган тушини. эслаб, шайдои бўлиб қолди. У эртадан-кечгача бекарор бўлиб, доим зор-фигон чекар эди. Бунинг аяничи ахволини кўрган қавми — хайли ҳам изтиробга тушиб, ҳаммаси ич-ичидан куя бошлади. Бинобарин, улар иккиси ишбилармон киши олдига бориб:

«Сизлардан бирингизнинг сўзингиз жуда тўғри чиқди, яъни бу сарсончиликда юриб, ғарип телба бўлиб қолди. Бир тадбир кўрмасангиз бўлмайди, илтимос қиламиш, ёрдам беринг!» — дейишиди.

Буидан бошқа яна иккинчи ишбилармон, ақлда баркамол одам ҳам бўлиб, у иккинчи фикрни баён қилган эди. У Саъдининг олдига келиб, маҳфий роз билан илтимос ва илтижо айлади: «Мен сенга неча марта айтдимки, бу дардингга ўша иккинчи мўйсафид — устоз чора топади, деб. Тур ўрнингдан, ўша пирнинг олдига борайлик, шояд ушибу дарду ғаминг ўша кишининг шарофати билан йўқ бўлиб ариб кетса!»

Саъд буларга ҳамроҳ бўлди, уни ҳамма сирдан огоҳ шу икки билармон киши бошлаб кетдилар. Булар тоғ бағрига, корони бир горга томон олиб борар эдилар.

Ниҳоят, ўша горни топиб, кўрқув-эҳтирос орасида, иккита раҳшунос билан горнинг ичига кирдилар. Горнинг ичида бир айвон бор бўлиб, уни тоғ қазувчи — кўхконларинг тешаси билан қазилган экан. Ахтарилган чол гор ичида халқдан чекиниб, бир бурчакда мункайиб ўтирас эди. Унинг азиз

жисмининг жавоҳири шу коронғи кон ичида кичик бир оламни макон тутиб ўтирад эди. Унинг вужуди, паришон сочи остида, худди тун коронғусида жаҳон кўринмай қолгандек, бекиниб қолган. Кўнгли ичидаги илми пинҳонийси эса, худди кон ичидаги жавоҳир каби яшириниб ётар эди. Бутун вужуди, шукухи ва табиатидан илм-хикмат ёғилиб турар ва дунёга келганига ҳам етти юз йил бўлмиш эди. Унинг бу дунёдан умиди бўлмагани ва дунёга ҳеч қандай ҳирс қўймагани каби, хавфи ҳам йўқ бўлиб, отини ҳалойик Файлақус ҳаким деб атар эди. Бу пири аъзамни кўргач, ҳамма қўлини кўксига қовуштириб, ҳайратдан қотиб қолди. Бу барча нарсадан воқиф бўлмиш равshan фикрли ҳаким вужудини ёпиб турган соchlарини кўтариб, юзини очди. Шунда, унинг юзининг нури, қўёш нури дунёни ёритганидек, бутун ўйни ёритиб юборди. У олижаноб мезбонларга хос хаёлот билан меҳмонларга илтифот кўрсатди. Ундаги шукух — салобат ва тамкинни кўриб, меҳмонлар ҳурмат юзасидан бошларини тупрокка кўйиб, унга сажда қилдилар. Пир Саъдга айтди:

«Эй баҳтиёр-саодатманд одам, бу шафқатсиз замондан сенга ҳеч қандай газанду шикаст етмасин! Зеро, мен сенинг жамолингни кўриш билан, ҳол-ахволинг нечуклигини бошдан-оёқ фахмладим. Бошингдан кечмиш — саргузаштларингни мўйбамўй сен хикоя қилиб берасанми ёки сен хоҳламасанг, ипидан игнасигача мен айтиб бера қолами?»— деди.

Замоннинг дардманди бўлмиш Саъд ер ўпид айтди: «Хикматли гапларни Лукмони ҳакимлар яхши айтади, илтимос қиласан, Сиз айтинг!»

Шунда, у доно табассум билан бошини қуий солиб, дилкушо бир тақаллумга тил очди: бошлаб, унинг ёшлик даврларини, у замонда қилган баъзи ишларидан нишонаю мисоллар келтириш билан, афсонавор ҳикоя айлади. Шаҳари, мамлакати қаерлиги, ота-онаси кимлиги ва буларнинг меҳмондўстлиги ҳақида гапириди. Илм-фанинг эгаллаш, ҳунар ўрганишдан тортиб, эл-улуснинг ҳолидан шафқат билан хабар олишларигача, саргашта бўлиб юрган гариф-мусоғирларга мол-дунё ҳадя қилиш билан улардан кўп ажойиб қиссалар эшитгани борми, ҳаммасини баён қилиб берди. Кейин, мана бу икки қиссанинг асири бўлиб қолгани ва бунинг машаққатидан кутулиш иложини тополмай, ўз кишвари ва диёrlаридан кечиб, бу тарафларга келиб, гарифлик азобини чекаётганини тасвирлади. Ундан сўнг, дайр ичида ухлаб, туш кўраркан, унга икки қуш нималар деганини ҳам оқизмай-томизмай баён этди. Мана шу зайлда ҳамма воқеаларни худди кўрган кишидек бошдан-оёқ гапиргач, улар ҳайратдан ўз хушларини йўқотиши даражасига бориб етдилар. Пир бедил Саъдга кўп тасалли бериб айтди:

«Сен менинг дийдоримни кўриш орзусида эдинг. Мана энди тушингнинг таъбирини ҳам айтиб бераман, мурод-мақсадинга етказиш тадбирини ҳам кўрсатаман. Лекин бу ишда шундай бир ҳолат борки, уни сенга айтишим ниҳоятда зарурдир. Масалан, сенга мендан қанча фойда етаркан, сен туфайли менинг ҳам мақсадларим ҳосил бўлади.

Мен ўша дайрнинг пешво — раҳбари эдим, яъни мен у бутхонанинг домла-имоми бўлиб, у ердаги ахли хикмат меинга иктидо қиласар эдилар. Мен доим ўша ерда ухлаб ётиш орзусида юрар эдим. Аммо, ниятимга эса, илм-хикмат ва ҳаёт фалсафаси монелик қиласар, бинобарин, шу ҳаёда ҳаёл суришдан нарига ўтолмас эдим. Оқибат натижада ҳавасим устун келди, аклим эса, бу борада ўзини тадбиркор қилиб кўрсатди. Шу куни кечгача изтироб ва ҳаяжон ичида яшадим, кеч кириб коронгу шуурсиз-беихтиёр у дайрга кирдим ва бир бурчакка ётиб, кўзимни чирт юмиб, зўрма-зўракилик билан ўзимни уйқуга солдим. Уйқуни орзу қилишим билан, уйку кўзимни ўз домига илнитириб, гирдобига тортиб кетди. Илоҳи, кириб ухловчиларнинг барчаси учун у дайр ҳайрли бўлсин. У ерда менинг тушимга шундай нарсалар кирдики, аввало, юз минг хил сурат жилваланиб, миямдан ақлни олиб қочди. Сўнгра, яна иккита қуш сурат нарса учиб келиб (сен ҳам тушингда шунга ўхаш нарсани кўрган экансан), ҳушинаволик ва ёқимли овоз билан сайрай бошлади ва охирида иккаласи тилга кириб гапиракан, бири: «Эй, бу дайрда ухлаш ҳавасига гирифтор бўлмиш одам, билиб қўйким, икки оғингнга бандзанжир тушади ва хушнудлигинг, ҳузур-ҳаловатингнинг шамъи сўнади, ватанинг коронги гўрга айланғусидир!»— деди.

Иккинчи қуш айтди: «Жуда ҳам ташвишланма, сенинг бошингда баҳт-саодат юлдузи ҳам порлайди. Вужудингда иккита қанот пайдо бўлиб учасан ва иажот водисига бориб етасан. Кимгаки қанот пайдо бўлгудек бўлса, шод-хуррамлик билан парвоз қилиш унинг учун ажабланарли эмас»

Шундан сўнг, бу икки қушнинг айтган сўзларидан сескашиб, кўзларимдан уйку ўчиб, уйғониб кетдим. Кўнглимда шундай изтироб пайдо бўлдик, бу савдо менинг ҳароб қилиб ташлади. Ваҳима ҳаёлмии олиб қочгач, бу тушга татбир берадиган бир муаббира га мухтоҷ эдим. Бир мужда стиб, илҳом хушхабар бериб, бу тушни таъбиrlай олмасмикинман, деб ўйлаб, миямда роса тасавур қилиб кўрдим, илжи бўлмади, ақлим ҳеч нарсага бориб етмади. Шу каби бу тушга бирон кимса таъбиrl беролмас, ахтарганим билан бундай баркамол муаббирни ҳеч ердан тополмас эдим. Бу ташвиш натижасида жисмим

заифлашиб, аъзойи баданим ҳолдан кетди, мاشаққат жонимдан тўйгазди. Кўнглим доим изтиробда бўлгани каби, тану жоним муттасил азобда эди. «Бало хавфидан балонинг ўзи яхшироқ»,— деган зарбулмасал қандай яхши айтилган экан-а! Жонимни кам ва машаққат эзар, хавф-хатар ҳар онда мени ўлдирап эди. Давроннинг ранжидаи иш шу даражага етдики, жонимдан қўлимни ювиб, қўлтиғимга уриб қўйдим. Менинг мушкулимнинг ўлимдан бошқа тадбири йўқ, деган хуносага келган эдим. Шу орада бир Хизрга ўхшаш мўйсафид келиб қолди. Бу одамнинг дарвешларга хос хиркаси-кйими ҳам кўк, қўлидаги асоси ҳам кўк бўлиб, гўё у Хизр пайғамбарнинг ўзгинаси эди. У одам менга: «Эй, ваҳимадан ўзини ўйқотган бечорә, қайғурма, жонингга хавф-хатар ўқини урма! Тушингни мен йўйай, лекин мен билан шундай шарт қилгинки, қандай таъбир қилсам, сен шуни хеч бир эътиrozсиз қабул қилгайсан, акс ҳолда ўзингни овора ва машаққатга қўйгайсан!», деди.

Мен унинг қархисида таъзим билан ер ўпиб: «Додимга ет! Кейин қандай хукм этсанг, этавер, розимаи, ҳамма шартларингни жоним билан қабул қиласман, не десанг, ундан бўйин товламасликка вайда бераман!»,— дедим.

Шунда у дедики: «Жомаспнома» деган китобнинг ракамларини кўздан кечириб, ундаги аҳком — хуносаларнинг мағзини бошдан-оёқ бирма-бир чакиб кўрсанг, унда шундай қиссалар борки, тушингнинг таъбири нима бўлишини ўшандан биласан-кўясан. Менинг шарт ва илтижойим шулардан иборат. Яхшилаб ўқиб ол, бошқа гапим йўқ. Лекин шарт шуки, бошқа хеч қандай илм билан шуғулланмай, фақат туш таъбири ҳакидаги илмниги таҳсил қилгайсан. Сен у фанинг эгаллаш учун ҳаракат қиласан, биз эса, бу бобда сенга муваффақият ва ривож тилаб турамиз. Кимки бу дайр ичида тунашни орзу қиласа, туш кўриб, шу каби бекарор бўлади. Ишонгники, сен мизожинг дардини даволай оласан, бу ғамларингнинг давосини ўзинг топасан».

Шу гапларни айтиб тамомлагач, пир гойиб бўлди. Мен унинг оёқ изи ўрнига кўзларимни суркадим ва кўз ёшларими тўқдим. Сўнгра «Жомаспнома»ни ахтариб топдим. У китобни очишими биланоқ, ҳалиги ўз аҳволимга тааллуқли жойига кўзим тушди. Унда шундай дейилган экан:

«Фалон замонда, бир кишининг мақсади илм-фанинг эгаллаш бўлгани ҳолда, дайр ичига кириб, ухлаб, туш кўрсаю ўз бошини дарду ғуссага қўйса, бунинг чораси баланд тоққа чекиб, қоронғи гор ичида истиқомат қилмоқдир. Истиқомат қилганда ҳам юз йилгача у фордан ташқарига чиқмай риёзат чекади. Шундай тадбир қилган чоқдагина, бандга тушиб форда

ётиш ҳакидаги тушнинг таъбири юзага чиккан бўлади, яъни, юз йил ўтиши билан најот топиб, жонига ҳаётдан мужда ва хушхабар етади. Шундан сўнг, унинг қоронғи шоми минбаъд тугаб, кўзини бир саодат юлдузи ёритади. Яъни шу лаҳзада, ишига дайр ичида банд тушган бошқа бир саодатманл одам пайдо бўлади. Бунинг исми шарифи Саъд ва жамоли қутлуг бўлиб, Саъди акбар (Юпитер) осмонда унинг жамолига банда бўлади. Шу сайёра унинг қоронғи ғорига нур сочиб, унга кўрган тушнинг таъбири нима эканини билдиради. Узлатта чекиниб форда ётган ҳаким унга таъбирини баён этгач, Саъд йўлга чикиб, тезда ўз муддаосининг ҳосил бўлишига киришади. Шундан сўнг, тушига таъбир берувчи муаббирнинг ишига тушган банд ҳам ечилиб, у ҳам ўз муродига етади ва кўп ишлардан воқиғ бўлиб, кўхна фалакнинг мушкуларини ҳал қиласиган ва қашф этадиган бўлади. У ўз фикри билан осмони фалакни кезувчи, ҷархининг боғ-бўстонида сайлтомоша қилувчи бўлади. У ўз тафаккури билан осмонга қўли стадиган ва уни ерга паст қиласиган бўлади. У, гор ичида риёзат чекиб, нафсининг бутун истакларини барбод бергани учун, бутун жисмоний талаблари йўқолиб, руҳоний бир зотга айланади. Ҳикмат аҳллари нима мақсадда бўлмасинлар, замон ҳодисалари уларга монелик қиласди. Лекин, бунга эса, пурзиё машъял — Қўёшдан тортиб, фалакда бўлмиш ҳамма нарсанинг сири ўз фикри билан счиладиган бўлади.

Тушнинг сўнгти қисмининг таъбири эса, пирнинг хабар беришига қараганда, тубандагичадир: ҷархфалак авжигача парвоз қилишига сабаб бўлмиш восита, унинг тушда кўрган ўз эғнидаги икки қаноти бўлади».

Мен бу гапларни обдон идрок этгач, Хизр айтган сўз ёдимга келди. Мен тушга таъбир бериш илмини эгаллаш учун кўп ранж-машаққат чекдим, ниҳоят, ҳақ бу билим хазинасини менга насиб ва рўзи айлади. Юз йилдирки бу гор ичида узлатнишин бўлиб, ҳалқдан ажралган ҳолда риёзат чекиб, эл-улуснинг мушкулини осон қилмоқдаман. Кимки бу дайрга кириб ётган бўлса, у ерда кўрган тушнинг балосига қолди. Мана шундай саргашталарнинг ҳаммаси оқибат-натижада, келиб аҳволини менга арз қилди, мен уларнинг мушкулини осон айладим.

Менинг кўзим сенинг юзингни кўришга умидвору жоним ҳар нафасда сенга мунтазир эди. Мен агар қачон сенинг висолингга эришсам, жамолингни кўришим билан кўзим ёришиб кетишига ишонар эдим. Шукурлар бўлсинки, юз йил шу мурод-мақсад билан яшаб, бугун сенинг ташрифи кудуминг билан шу ниятимга етдим. Менинг бошимдан ўтган

вокеалар шулардир. Энди мен сенинг тушингни баён қилишга киришгайман:

Тушингда бир қүш келиб, гаройиб наво чекиб: «Сенга бир пари насиб бўлади», деди. У сабзпўш шоҳнинг қизи бўлиб, унинг оёғининг изи қуёш нуридек кўзни ёритувчидир. Унинг пойтахти Шахрисабзда бўлиб, сипоҳ-аскарлари эса ер юзини қоплаб ётган сабзалардек беҳисобдир. Унинг бир париваш фарзанди бўлиб, парилар унинг ҳуснини кўрганда паришон ва бесаранжом бўлиб қоладилар. Унинг юзини кўрганда париларгина эмас, жаниат хурлари ҳам унга камтарин бир канизак бўлишини орзу қиласидар. Унинг юзига пардоз берувчи — фалак машшотасидир, ҳуснининг кўзгуси эса, фалакдаги қуёшшидир. Балки унинг ҳусни қуёшнинг бир улуши бўлиб, қуёш кўзгусига ҳам ҳеч қандай муҳтоҷлиги йўқдир. Ҳуснининг васфини айтишга тил сўзлашдан ожиз, юзини таърифлашда эса, ақл тили лолдир. Лаъли лаби ҳаётбахш зулоддир. Баданидаги лиbosлари Хизр каби кўм-кўк райхонийдир. Юзи парда ичидага шундай жилваланиб турадики, гўё майса устида беҳишт гули очилиб тургандек. Шоҳнинг роҳат-фароғатининг сабабчиши ҳам — у, фароғатгина эмас, кўрар кўзи ҳам — шу. Йўқ, у, шоҳнинг баландликда осмон тимсолидаги олий қалъасидир. У қалъа гўё бир буюк чўкки устида тургандек бўлиб, унинг минораси кўк қалъаси билан баҳслашаётгандек.

Шоҳ бу кўргон ичидаги бир қаср ясаган бўлиб, у гўзалофатнинг маскани шу қаср ичидадир. Қасрнинг атрофида учта ҳисор — кўргон бўлиб, уларнинг миноралари осмони фалакка томон чўзилиб кетган. Ҳар ҳисорда биттадан буюк дарбанд — дарваза бор, улар ҳам баландликда фалакка туташгандай. Лекин бу дарбандлар ҳеч қачон очилмас, атрофлари тамоман ўраб ташланган бўлиб, дарвозага яқинлашиш учун йўл ҳам йўқдир. Биринчи дарбанд орасида бир кўргон бор, унда Қатрон отлиқ девсифат бир занги посбон туради. У шундай зўрки, қаршисида филнинг чумоличалик кудрати йўқдир. Ҳусусан, жанг вақтида у бир каро балога ўхшар, вужудидаги ҳар бир томири аждаҳога айлангандек бўртиб кетади. Бу занги шу қалъанинг посбони бўлиб, осмон посбонидек баҳайбатдир. Яна бундан бошқа иккинчи дарбандда бир табаррук ҳаким бўлиб, у киши доим китоб кўриб ўтирадилар. Бу ҳаким ҳар қандай илм-ҳикматдан хабардор олимдир. Ҳусусан, унинг жамолидан диндору тақводорлик (пархизкорлик) илми зоҳир ва намоёндидир. Шу зот иккинчи қалъадаги ҳамма нарсанинг ва барча ашъёларнинг мутасаддиси ҳамда нигоҳбон — назоратчисидир. Булардан ўтгач, яна бир дарбанд келади, унда бир кампир бўлиб, у ўзининг афсунгарлиги билан хурсанддир. У бутун умр бўйи макр-хийла ишлатишнигина машқ қилган. Маккор-

тиқда кўхна ҷархунга шогирд бўлишдан ожиздир. У кампир ҳам қаср атрофини айланиб, у тарафга ногаҳон бир ел эсмас-тиги учун кўриқчилик қиласи. У қаср устидан бирон қүш ўтмоқчи бўлса, ҳаётидан ажрайди, чивин учса, қаноти куяди. Бу кўргон ичига шундай сехр ўти ёқилганки, у ўт алангасидан тошлар эриб, ҷашма сингари оқади.

Аслида, шоҳнинг тош юрак қизи бирон эркак билан жуфтлашишни хоҳламай, доим хаёл сурар эди. Бинобарин, у қиз шоҳдан бир мустаҳкам кўргон қуриши илтимос айлаб, ҳаммадан ажралган ҳолда, шу кўргонда яшайдиган бўлди. Унинг ҳусни бутун даҳр — дунёга ғовға солган бўлиб, кўп кишиларнинг бошига бу гўзалнинг савдоси тушган эди. Кимки бунинг васлига етишини орзу айлаб, шу ҳақда гапиришин истаса, у шоҳ ёки шаҳзода ва ёҳуд ҳар қандай ишда тенги йўқ одам бўлишидан қатъий назар, гулчехра унга шундай шарт қўяр эдикни, бу шарт у бечоранинг меҳрини яна алангалишиб юборар эди. Ёки ногаҳон унинг ҳисор — кўргонига яқинлашиб, тўй ва ақд — никоҳ ҳақида гап очса, у малика макр, адоват режасини тузар, ошик бечора эса, бунинг учта ҳисорини ҳеч бир тадбир билан ололмас эди. Масалан, борди-ю, биринчи кўргонга етиб келса, Қатронга қарши курашуви, унинг кўл-оёкларини бошдан-оёқ банд килиши, шундан сўнггина унинг дарвозасини очиб кириши шарт эди. Сўнгра, иккинчи кўргонга йўл оладиган бўлса, у ердаги ҳакимнинг саволига жавоб қайтара билиши лозим эди. У нимани сўраса, шунинг ҳаммасига аниқ ва равшан жавоб берсагина у ердаги мушкул осон бўлиб, иккинчи кўргонни ҳам фатҳ этиб олиши эҳтимол эди. Ундан сўнг, учинчи қалъага томон от қўйиши лозим эдикни, бу дарбандда ҳалиги афсунгар маккора кампир бор эди. Унинг сехру найрангларини илм-ҳикматнинг қудрати билангини ботил килиб — йўққа чиқазиш мумкин эди. Сехрни ботил килиб — бузуб ташлагач, учинчи қалъани эгалласа бўлар эди. Мана шу учта ҳисорни фатҳ этиб, унга ўзининг ғалаба байрогини тиккан одамгина у қаср ичидаги гўзал маликани ўзиники килиб олиши мумкин эди. Аксинча, қайси бир кўргонда енгилиб — асир бўлиб қолса, тошюрак маликанинг амри билан, уни ҳеч бир аямай қатъ этар эдилар. Бераҳмлик ва хунрезлик тифини унинг бўйнига тортиб, ўша онда ҳалок килиб ташлардилар. Қонга беланган таниасини итга ташлаган ҳолда, бошини қаср кунгирасига илиб қўяр эдилар. Бу етмагандек, у марҳумнинг моли мулкини талаб, қариндош-уруғларини ўздиридан кувлаб чиқазар эдилар. Кунора шу хилда бир бечорани умри ва жонидан маҳрум этар эдилар. Қаср кунгираларининг устида қанчадаи-қанча бошлар худди тошдек уюлиб ётарди.

Лекин сен ҳеч бир қайғурма, отингни ваҳима даштига қараб сурма. Зеро, ҳақ у гўзал оғатни сенга насиб айламиш, ёр висолига етишинг учун ҳам фурсат етмишдир. Мен нимани таълим берсан, ҳеч қандай хавф-хатарсиз сен уни амалга оширмоғинг даркордир», деди ва яна: «Буларни ёдингдан чиқазма», деган гапларни ҳам кўшиб қўйди. Сўнгра, ёнида бир хосиятли муҳра (тошча) бор экан, шуни олиб, унинг қўлига берди. Ниҳоят, яна бир парча қофозга хат ёзиб, уни ҳам Саъдга тақдим айлаб дедики:

«Тур ўринингдан, энди тезда йўлга туш, ушбу иккита Хизр сифат ҳамроҳинг раҳбарлигидаги Шахрисабзга томон йўл олинглар, ўша диёрга бориб етгунча ҳеч ерда дам олманглар. У ерга яқинлашганингиздан сўнг у икки кўк кийим кийганлар, икки фариштадек, шоҳнинг олдига бориб, сенинг бошингдан кечган бутун ахволни ишидан-игнасигача унга арз-баён қиласнлар. Шоҳ сенинг муддаойингни бошдан-оёқ тушунгач, бошлиб, Қатрон билан олишиб, жанг қилишни буюради. У билан кураш пайтида, ҳозир қўлингга ёзиб бермиш дуоимни, зинҳор-базинҳор тинмай тақрорлаб тургин, муҳрани эса оғзингга солиб тупуригингни тинмай хасм тарафига қараб тупуриб тургин. Бу ёзувдаги дуолар сенинг шавкатингни оширгани ҳолда, душманинг вужудидан қуввату тоб-тоқатни тортиб олади. Муҳралик оғзингдан чиқиб, душман томон саҷраган тупук эса, хасмингнинг ўйқусини келтириб элитиб қўяди. Шу зангини мағлуб қиласнг; «мурод-мақсадим юзага чиқди»— деб қувонавер. Ахир, ўша девсар занги мағлуб бўлиши билан биринчи қўргонни фатҳ этиб қўлга киритган бўласан. Кейин, иккинчи бекик қўргон сари қадам боссанг, у ерда Исо-Масиҳо нафасли табаррук камолот эгасига рўбарў бўласан. Аввал, у сенга малика ҳақида ва унга мубтало бўлиб, ҳароб ва ҳалок бўлган бечоралар ҳақида хикоя қилиб, сени бу йўлдан қайтишга ундейди. Шу пайтда сен ҳалиги мен ёзиб берган мактубни унга тақдим эт. Шу хатни ўқигач, у сени эъзозлаб, мен каби меҳрибончилик билан йўл-йўриқ қўрсатади. Сен шунга хурсанд бўлгинки, у ақл эгаси менинг шогирдим ва фарзандимдир. Хатни ўқигач, у менга шафқат ва марҳамат юзасидан, у афсунгар кампирини ҳам даф қилиш чорасини топади. Унинг сехр жодуларини ботил ва бартараф этгач, сенинг барча мурод-мақсадларинг ҳосил бўлғусидир».

Шу гапларни бошдан-оёқ гапириб бўлгач, Саъдни бағрига босиб кучиб, манглайдан ўпди ва шодлик билан яна тубандаги сўзни айтди: «Кувон, бизни хурсанд ва обод қилдинг, сен ҳам обод бўл. Энди, эрта кунни кеч қиласн, ўринингдан туриб, йўлга туш. Йўл юрганда ҳам бирон жойда тўхтамай, жадал йўл бос!»— деб Саъд билан хайрбод айлади, бу қолиб,

у шодлик ва қувонч билан йўлга тушиб кетди. Саъд тун-кун демай водийларни босар, икки Хизр сифат зот эса, унга йўлбошчилик қилиб борар эдилар. Шу юрганча булар ҳеч ерда тавакқуф қиласн, Каш-Шахрисабзнинг чегарасигача бориб етдиларки, унинг тупроғи ҳам худди кўк осмон сингири ҳаворанг эди.

Саъд, у икки раҳбарга, ўзининг келгани ҳақидаги киссани мамлакат шоҳига бориб арз ва эълон қилинни буюорди. Ўзи эса, у ерда қолиб, юкларини ечди ва сабзазор устига жой солиб ўтириб, дам олди. У икки киши шоҳ ҳузурига бориб, гап очишлари билан, шоҳнинг ҳурмат ва эътиборига муяссар бўлдилар. Саъднинг кимлиги, ҳол-аҳвони ва қиссанини шоҳга баён айладилар. Унинг фазл-камолотини ҳам бекамкўст тавсифлаб бердилар, қисқаси, шоҳни ҳамма нарса ва воқеалардан хабардор айладилар.

Шоҳ бу икки кишини ҳам яхши танир эди, бошқача қилиб айтганда, булар шоҳнинг ходими ва якин дўст — маҳрамлари эди. Буларнинг сидқидилдан гапиривчи ростгўй одам эканликларини ҳам шоҳ билар, бинобарин, уларнинг бутун гап-сўзларига шубҳасиз ишонди ва қаноат ҳосил қилди. Саъдни кўрмасданоқ шоҳ унга мушфик ва меҳрибон бўлиб қолди, чунки бу икки киши ниҳоятда садоқатли ва шоҳ ҳузурида баланд эътиборга эга одамлар эди. Шундан сўнг, ўз хизматкорларига:

«У томонга бориб, эртага меҳмонни бошлаб олиб кетингиз!»— деб фармон берди.

Эртасига меҳмонни олиб келдилар, уни келтириш билан шоҳни хотиржам қиласнлар. Шоҳ Саъднинг севимли дийдорини кўриб, ўз кўнглида унга нисбатан меҳр ва муҳаббат хис этди. Булар бир-бирларини эъзозлаб кўришиши, сўнгра, Саъд ер ўпид, яна унга ҳурмат изхор айлади. Ундан кейин, меҳмон олдига шоҳона таомлар тортилиб, ҳамма ундан еб-ичиб лаззатланди ва қаноат ҳосил қилди.

Юкоридаги иккита одам Саъднинг муддаоси нималигидан шоҳни хабардор қилган эди. Бинобарин, шоҳ Саъдга қараб:

«Бориб дам олгил, ҷарчаган экансан, йўл ҳордигини чиқазгил. Бугун яхшилаб дам олгач, тонг-ла қўргонга қараб юриш қил»,— деди. Саъд ер ўпид, у ердан чиқди ва ўз истиқоматгоҳига бориб, хурсандчилик базмига майл этди. У, моҳ ҷеҳра санамнинг ҳаёли билан, кўнгли истаганча май ичди. То кечанинг бир-икки кисми ўтгунча ишқ ва бода унинг юрагини қиздирап эди. Бошини май, кўнғалини маҳбуб висоли айлантиргани ҳолда, ёр қўйини истар эди. Базм аҳларининг ҳаммаси маст бўлиб қолди, уларнинг барчаси бирин-кетин ўйқуга толди.

Саъд май таъсири билан уйдан чиқди, кўнгли эса, дилдор висолида эди. У, беихтиёр ёрининг тарафига қараб йўл олди,

мастона ҳолатда у турган кўргонга томон борар эди. Саъдининг бу хилда юришидан унинг одамлари ғофил ва бехабар бўлиб, у шу коронғу кечада маст ва беҳуш кезар эди. У, йиқила-сурила, кўргон атрофларини айланар, ошиқона оҳнолалар чекар, кўнгли ҳар нафасда кўргонга киришни истар эди.

Мана шу пайтда хунхор занги қоп-қора тумандай тоғ орасидан чиқиб келди. У қалъя деворини айланиб кўргонни кўриклар, ҳеч қандай қўркув ва хавф-хатар нималигини билмас эди. Тўсатдан унинг қулоғига бир товуш эшитилиб, газабидан бошига тутун чиқиб кетди. У тезда ўз қўлига қонтўкар ханжарини олган ҳолда, товуш эшитилган тарафга қараб юргорди. Шунда у ҳеч қандай эс-хуши йўқ, нолаю фигондан ўзга нарсани билмайдиган маст кишига йўлиқди. Аввал уни ўлдирмоқчи бўлган бўлса ҳам сўнгра, пинҳоний бир хаёл билан: «бу кеча уни боғлаб қўйин, тонг-ла олам ёригач, маъракайи майдонга олиб чиқиб, кўпчилик ўртасида у билан кор-зор килайин, бутун ҳалқ ва катта-кичик ўртасида уни беомон зарб билан ўлдирайн. Бу ҳолни кўриб, бутун ғанимларнинг кўнглига ваҳима тушсин, менинг голиб чиққанимни кўриб, душманларим хавф-хатарда қолсин»,— деган хаёл билан хурсанд бўлиб, Саъдининг оёғига кишин солиб, занжирбанд қилиб ташлади. Қалъанинг ташқарисида бир гор бўлиб, у худи қора гўр оғзини эслатар эди. Оёқ-қўли боғланган Саъдини, золим занги мана шу гор тубига ташлаб, горнинг оғзига бир оғир тошли бостириб қўйди. Нахс-бехосият занги ҳали қальага кирмасданоқ маст Саъд гор ичидаги учуб қолди.

Субҳидамда у уйғонаркан, ўзининг қандай аҳволга тушганини билди ва хаёлга чўмиб, кечаги ҳол-аҳволи ёдига тушди. Шунда, ҳов, ўша кўрган тушлари унинг эсига бир-бир тушиб, биринчи күшнинг айтган гапларини таъбир килди. Доно пир бир хат ҳақида гапирган бўлиб, занжирбанд бўлганда уни тақрор-такрор ўқишини буюрган эди. Саъд уни ўқиши билан аъзойи-баданига шундай бир кувват кирдики, бир ҳамлада оёқ-қўлидаги занжирларни узиб синдириди ва горнинг оғзига бостирилган тошли ҳам олиб ташлади ва кўлига ханжарини олгани ҳолда йўлга тушди. У худди ел қаби тезлик билан югуриб борар эди, ниҳоят ўз манзилини топиб, хотиржам бўлди. У ерда дўстлари бағоят ғамгин ва музтар бўлиб ўтирад эдилар. Уларнинг барчасига хотиржамлик билан таскин ва тасали берди. У аста-секин ва камтарлик билан йўлга тушиб, ваъда килган жойига бориш учун отланди. Шоҳ ҳам майдонда бўлиб, дэвсор занги курашиш учун жанг майдонида жавлон уриб турар эди. Угина эмас, Моҳруҳ гўзал ҳам минора устига чиқиб, порлоқ қуёш Зухал юлдузига бокқандай бокиб турар

эди. Юз туман ҳалк у тарафда ўтирган ҳолда, Саъд бечорага ачинар эдилар. Дев эса, тутқун Саъдин чиқазиб, кўпчилик ўртасида ҳалок қилиш ниятида эди. Саъд жанг майдонига тушаётгандан, занги уни зиндан олиб чиқиш учун, кора гор ичига қараб юрди. Саъдин кўриб, ҳалқ ҳайратга тушди. Қатрон ҳам ўз банди-зинданни гордан тополмади. Бу ҳол Қатронни шундай ажаблантириб қўйдики, қаҳр-ғазабидан унинг вужудига ўт туташди. Занги гордан чиқиб, тўсатдан Саъдин кўраркан, беихтиёр унга юргорди, Саъд ҳам отидан туша солиб, Қатроннинг йўлини тўсади. Хизрнинг дуо ва тарбияти Саъдга шавкат ва шиҷоат бағишлагани туфайли, у қарисидаги ҳарифидан кучиз эмас эди. Икковлари кураш майдонида шундай олишар эдиларки, гўё кучлари бир-бирларидан ортиқ-кам эмас эди. Шу орада Саъд ёнидаги муҳрани оғзига солиб, сувини душмани томон тупура бошлади. Бу тупук Қатронга шундай таъсири қилдики, натижада зангни беихтиёр уйку босиб қолди. Унинг кўзи уйқуга кетаркан, Саъд уни ердан кўтариб олиб, ҷархпалак қаби бошида айлантира кетди. Буни кўрган ҳалқнинг гирев — қийқириғи осмони фалакка етди. Уни боши устида айлантириб-айлантириб шундай урдики, ерга ёпишиб қолди. Буни кўрган томошибинлар жунбушга келиб, фалак гумбазини акси садога келтирдилар. Саъд уни ерга кўйиб, ҳалқа тубандагича савол айлаб: «Яна нима қилас? Марҳамат айлаб буюринг!» — деди.

Шундан сўнг, тезда уни ҳакимнинг хузурига бошладилар. Саъд жадаллик билан қадам босиб борар эди. Аввали қўргондан кетар экан, Саъд Қатрон бўйнидан ўз бандини олди ва иккинчи қўргон дарвозасига қараб от сурди. Уни кўраркан, ҳаким мот бўлиб қолди. Саъд эса, шу онда Файлакус ҳаким ёзган мактубни унга тақдим этди. Хатни очаркан, устодининг отини кўриб, ўпид, юзини ерга қўйгани ҳолда, саждайи шукронга айлади. У ўқиб кўриб билдики, устози бу хатда ўзининг ва Саъдининг ҳол-аҳволини баён қилмиш экан. У қофозга Саъд ҳақида шундай сипоришлар билан қалам тебратган эдик, ҳаким уни ўқиши биланоқ барча аҳволдан хабар топиб, Саъдининг босганд изини ўпгиси келиб қолди. Шунда у: «Менинг сенга бирон гап айтишига ҳаддим ҳам ва иложим ҳам йўқ»,— деди. Дарёдил пир кампирнинг сехрини бузиб ботил қилиш ҳақида ёзмиш эди. Буларнинг иккови шу гапларни муҳокама қиларкан, эл-улус бу сұхбатни йироқдан томоша айлар эди. Шунда доно ҳаким:

«У кишининг кампир деганлари мен томондан кампирга ўхшатиб, ясалган шакл-ҳайкал бўлиб, унинг атрофига сехр билан ишланган латта-путталарнинг барчаси кўзга кўрингани билан ўзи мавжуд эмасдир. Сен ўша қўргонга қараб юриб,

дарвозадан ўтиш билан, у кампирнинг кўксига бир ургин-да, маҳраминг ҳарамига кириб, висолини томоша қиласавер», деди.

Алқисса, ҳаким ҳам ўз тарафига ўтиб, қаршилик ўрнига йўл-йўрик кўрсатгач, Саъд яна шоҳга мурожаат қилди:

«Энди яна нима иш қиласин, навбатдаги вазифам нима? Айтинг, билайн!» — деди.

Ҳаким ҳам Саъдга ёр бўлгани ҳолда, кампир тарафига йўл бошлади. Гарчи у ерга бирон кишининг кириши маҳол бўлса ҳам, кампир бўлган дарбозага бориб, осонликча ичари киришиди. Шунда, бу ишларни томоша қилаётган шаҳар ҳалқининг ғала-ғовури ҳаммаёқни тутиб кетди. Зоро, кампир атрофида жуда кўп балолар бор бўлиб, улар орасида оғзидан ўт сочиб турган аждаҳолар ҳам кўринар эди. Саъд ҳеч қандай хавфхатарсиз шахт қадам билан бориб, ўша ваҳимали кампирнинг кўксига зарб билан урди. Кампир чайқалиб, ўз еридан қўзғалиб кетди ва шу онда барча аъзолари бир-биридан ажраб, тўкилиб тушди. У кўринишда одамга ўхшаш бўлгани ҳолда, латталарни бир-бирига ёпиштириш билан тикланган ясама одам эди. Афсун ва жодугарлик билан ипни аждаҳоға, кийимларни ранго-ранг тусга ва олов шаклига айлантирилган эди.

Бу сехларни бошдан-оёқ ботил қилиб, кўзбоглагичдан иборатлигини фош этгач, Саъд яна шоҳ ҳузурига хиром айлади. Шоҳ уни қучоклаб, юзларидан ўпди ва уни фарзанду ўзини ота деб эълон қилди.

Шоҳнинг жаҳоноро бир гулшани бўлиб, отини «Равзайи ҳазро» (яшил боф) деб қўймиш эди. Шу боғда бир қаср бўлиб, буни «Қасри ахзар» (яшил қаср) дер эдилар. Шоҳ шу боғ ичидаги қасрда ҳалқа тўй бериб, Шахрисабз элини шод, масрур айлади. Шу кеча, қўёш билан тонг юлдузи учрашганидек, фаришта билан пари икковлари бир-бирларининг висолиға эришдилар.

Кўп ўтмай озода шоҳ ҳам дунёдан ўтиб, шаҳзода Саъд унинг ўрнига шоҳ бўлиб ўтириди. У, ўз либосини ҳам, тожу таҳтини ҳам кўк билан безагани каби, иккита кўк кийимли кишини ҳам ўзига вазир қилиб олмиш эди. Гулруҳ эса, худди бўстон сарви сингари, районий ранг ипакликдан либос кийиб олган. Саъд умр бўйи шод-хуррамлиқ билан ҳаёт кечиргани каби, унингadolatи соясида мамлакат ҳам гуллаб-яшишиб кетди.

Яшил ранг — баҳор рангидир, сабза ва ўтлоқзор рангидир. Фам аждаҳоси элни азоблаган эди. У газанданинг кўзини эса, зумуррад қадаҳдаги май кўр қилди. Шўх пари сарвдек сўлим бўлиб кетди, унинг сабзадек мавжурган юзи элни ҳалок килар эди. Хизр яшил рангга беланганд туфайли, абадий умрга эга бўлгани ажабланарлик эмас.

Нихоят, ровий киссасини шу ерга етказгач, Баҳром: «Эй маҳоратли мусоғир, асли зотинг кимлигини баён айла!» деди.

Ровий айтдики: «Эй, баланд таҳт эгаси, мен Шахрисабз ҳалқининг фарзандиман ва Саъдининг авлодидан бўламан!»

Унинг кимлиги аён бўлгач, шоҳ уни Шахрисабзга волийхоним қилиб тайинлади. Мусоғирни қайғудан озод қилди, ўзи ҳам осуда ўйкуга кетди.

XXVI

Сешанба куни Баҳромнинг гулгун либос билан
гулнорий қасрга кириб, шафақгун
хуллалик (либослик) хуршид билан ёқутғом қадаҳда
лаъл ранг май ичгани ва у лаълу ёқутдан шодлик
үйқусини келтирадиган дору сифатида фойдаланиб,
майдан қизарган кўзини юмгани

Сешанба куни тез юрувчи осмон юлдуз учқунларидан оламга гул соҷди. Кўхна ҷарх раъно рангга кириб, қизғиши булат билан юзига хина боғлади.

Шоҳ Баҳром гулгун тўн кийиб, гулгун ўй ичига гулгун таҳт ўрнатди. У гулгун қасрга киаркан, кўнгли гулранг бода ичишни истаб қолди. Сарв гулчехра шоҳнинг истиқболига чиқаркан, унинг барча либослари гул каби қизил ипакликтан эди. У гулранг таҳтга ўтириб, лаъл ранг жомга гулфом бода куйди. У, шоҳ билан гулгун май нўш қиларкан, май уларнинг чехрасини гул-гул очилтириб юборди. Шу ўтирганча булар гулруҳсор қўёш төғ чўққисидан ўз юзига парда тортгунча ичиб ўтиришиди. Бода ичаверганидан шоҳнинг кўзи қизарип кетган бўлишига қарамай, кўзига уйқу келмас эди.

Лекин катта йўлда туриб, учраган сайёҳ ва мусоғирларни шоҳнинг ҳузурига олиб келиш учун тайинланган маъмурлар, сўзлаганда кишини сеҳрлаб қўядиган бир жаҳонгашта афсунгарни топдилар ҳамда уни олиб келганликларини арз килиш билан, шоҳнинг бу ҳақдаги ҳукмини ижро этдилар. Шоҳ:

«У парда орқасида ўтириб, дашт-биёбонларни сайр қилиб юрганда кўрган-кечиргандарини бошдан-оёқ гапириб берсин!» — деди. Саёҳатчи ҳам бу ҳукмни эшитаркан, ҳамдансоно билан сўз бошлаб: «Шоҳнинг баҳт-икболи чегарасиз бўлсин, юзи доим саодат жоми тўла май билан гулгун яшнасин. Ўзи илгига арғувоний-қизил май бўлгани ҳолда, итининг олдидан душман кони аrimасин!» — деб дуо қилди.

*Тўртинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофириниг
сухангузорлиги (айтган сўзлари)*

У мусофири дуо билан сўз бошлаб айтдики: «Қадимги замонда Дехлида бир шоҳ ўтган бўлиб, у, дунё шоҳларининг энг ягонаси-ю, дунёнинг бутун кишвари унинг ҳукми остида эди. Унинг хазина ва дафиналарининг ниҳояси йўқ, мамлакат ва халқининг ҳадди-ҳисоби ҳам йўқ эди. Мамлакатининг майдони кенгликда чарх — осмон билан баравар. Ўзга шоҳларнинг отидан ҳам фили кўп эди. Ўзининг адлу инсофи билан бошқа шоҳлардан ажраб турадиган у шоҳнинг номи Жуна эди. У элга инъом-эҳсон бериш билан машҳур бўлгани туфайли, бутун олам уни саҳоваткор шоҳ деб биларди. Эл-улуснинг фаровонлиги учун юз минглаб олтин-кумуш ва хазиналарни аямасди. Сўз санъаткорлари агар бир бадиий асар яратса, уларга ҳам мукофот тариқасида хазиналар ато айларди.

Унинг ҳакида шу ҳикоя машҳурки, чархнинг бу кўҳна дунёсидан бошини олиб узлатга чекинмиш ва тогу тошу дарёю денгизларни босиб ўтмиш бир муҳтож одам кунларнинг бирида унга бир сават олмуруд олиб келарди. У олиб келган нарсасининг муздини — ҳақини бир неча кунлаб кутишига қарамай, жавоб бўлмаганидан, гоятда дилтанг эди. Бир кун шоҳ: «У бечорани топиб, нимага муҳтожлигини сўранг» — деб буюрди. Буни суриштирилганда, гадо: «Мен бир арра-ю, бир тешага муҳтожман, холос», деди. Шоҳ бу гапнинг тагида не мазмун борлигини суриштириди. Шунда у факир: «Ҳикмат шундаки, каерда шу каби мева дарахти бўлса, ҳаммасини кесиб, нобуд килиб ташламоқчиман!» — деди. Шоҳ бу гапнинг замиридаги маъниони тушуниб, бир мамлакат молини унга бахшиш қилиб юборди. Бу берилган дунёни ҳисоблаганда ўн лак (юз минг)га баравар келар, ҳар бир лак эса, ўн туман (ўн минг)-дан иборат эди. Бинобарин, вазирлар бир баҳона топиб, шоҳни унга берилаётган хазина томон олиб бордилар. Улар: «Агар шоҳ бу хазинани ўз кўзи билан кўрса, гадога беришдан қайтиб қолар» — деган хаёлда эдилар. Шоҳ бориб, уни кўраркан, вазирлар не муддао билан бу хазина тепасига олиб келганини фаҳмлаб: «Бу оз экан, икки баравар қилиб кўпайтириб беринглар!» — деб буйруқ қилди. Шоҳнинг бу каби инъом-эҳсонлари ўн юз ва минглаб эди.

Ҳимматининг даражаси чарх янглиг баланд, эҳсон булатидек дур сочувчи бўлмиш шоҳ бир кун бир гариб меҳмон билан сұхбатлашди. Меҳмон бир кўзгуни тухфа қилиб келтириш эди. У фан-ҳикмат мўъжизаси шундай ажойиб эдик, ким унга бокиб туриб сўзласа, гали чин бўлса, юзи оқ ва ёлгон

бўлса каро бўлиб акс этар экан. Бу ойнани анча киши озмойиш қилиб кўрди, тажриба ҳакикатан унинг юқоридаги ҳикматига эга эканлигини тасдиқлади. Шоҳ у ойнани келтиримиш кишига шунчалик кўп мукофот бердики, бошқалар унинг ўндан бирини ҳам бермас эди. У шунча мол-дунёни эҳсон қилгач, сўзининг охира тубандагича савол айлади:

— Сен оламни бошдан-оёқ кезган ва оламда кўпгина одамларни кўргансан,— деди шоҳ.— Лекин, қани, айт-чи, дунёда мен каби бир сахий бўлганини эшитганимисан ва ёки мендек бир саҳоваткорни кўрганимисан?

Шоҳнинг бу саволини эшитаркан, у беҳад андишага бориб, не дейишини билмай, ўйлаб қолди. Ҳа, деса шоҳга қаттиқ тегиши, йўқ деса ҳакиқатга хилоф бўлиши мумкин эди. Оқибат-натижада чинини айтишдан ваҳимага тушиб, ёлғон жавоб беришга қарор қилди. Ва:

— Дунёда мен елиб-югурмаган ер йўқ, лекин, жаҳонда сендеқ сахийни кўрган эмасман,— деди.

— Шу ростми? — деди шоҳ.

— Рост,— деб жавоб берди сайёҳ.

— Буни кўзгуга қаратинг! — деди шоҳ.

Уни ойнага қаратган эдилар, ойнада юзи каро бўлиб қўринди. У хижолатидан ерга қараб қолди, шоҳ ҳам бу холатдан шармисор бўлгани ҳолда деди:

— Эй гўзал хулқли сайёҳ, сенинг уятингга биз сабабчи бўлдик. Ёлғон гапирганинг учун кўзгуда юзинг қаро қўринди, биздан андиша қилмай, чинини айтавер, яхши бўлади.

— Кўрдим,— деди сайёҳ.

— Кўзгуга боқ! — деди шоҳ. Кўзгуга боққан эди, юзи оқ — аслича қўринди.

— Айт! — деди шоҳ.— Бу каби саҳоваткор одам ким экан?

— Эй баланд таҳт эгаси! — деди ровий.— Буни айтмасдан энди иложим йўқ. Бунинг ҳикояси жуда узун, бинобарин, ҳаммадан холи — хилват жой бўлса яхши эди. Шунда, шоҳнинг амри билан мажлис аҳли чикиб кетиб, шоҳ билан ровийига уй холи бўлиб қолди. Кейин ровий ривоятни шундай бошлади:

— Ҳиндистанда бир шаҳар бор бўлиб, у оламнинг жаннатига ўхшайди. У шаҳар сенинг мамлакатининг ичидаги бўлиб, у ернинг мол-дунёси ҳар йили сенинг хазинаннга келиб тушади. Унинг тавсифи бенихоя гўзал бўлиб, номи Тароздир. Кўриниши эса кишини мафтун этадиган даражада дилкашдир. Шоҳд сен у ерларни кўрган, жуда бўлмаса, васфини эшитган бўлсанг. Шоҳ айтдики:

— У шаҳарни кўрган эмасману лекин эл-улусдан таърифи-

ни эшитганман. Сен ҳадисингни бошлаб, кўрган-билганиларинг-ни айтавер.— Кейин ровий шундай ҳикоя қилди:

— У беҳиштосо бир шаҳар бўлиб, у ердаги дов-даражатлар хам худди жаннатникига ўхшаб, фалакка барг ёзиб турар эди. Бу шаҳардаги боғ-бўстонларга, Кавсар сувини эслатадиган, ҳар тарафга Салсабил дарёсиdek оқиб турадиган анҳорлар сув берар эди. Ҳавоси равза (жаннат)ники сингари жонпарвар, сувлари кавсарники каби равон оқар эди. У ердаги одамларнинг касб-хунари боғ-роғлар қилиб, уларга оро бериш ва парвариш қилишдан иборат бўлиб, ўрмонлари ҳам боғларидан гўзалроқдир. Бу шаҳарда бирон киши йўқки, унинг бўstonи ва гулистони бўлмаса. Ҳар киши ўз боғини ҳоли-кудратига яраша гуллатиб-яшнатган ва зеб — оро берган. Шоҳ ўзига аддолатни фан қилиб олгани туфайли, эл-улус шу хилда бойиб, фаровон ҳаётга эга бўлган. Шаҳар ва кўчалар ҳам гулзору кўқаламзор бўлиб, беҳиштдек обод, эли эркин ва озод, уйлари ҳам қаср — кошонани эслатади. У халкнинг мол-дунёси шундай кўпайиб кетганки, казиналарини кўйиншга вайронга тополмайдилар.

Бу шаҳарда бир ёш йигит бўлиб, унинг тавсифини минглаб сўз санъаткорлари ифодалай олмайдилар. Ҳуснда уни меҳри осмоний деса бўлади. Лутф-марҳаматда эса, оби ҳаётнинг ўзгинасидир. У ҳали ёшина-ю, аммо илм-камолотининг чегараси йўқ. Асли яратилишда у тўла аклга, тугма камолотга эга бўлган. Унинг пок табиати софликда худди кўзгудек ёруғ ва жўягида сабзалар мавж уриб турган ариқ сувидек тиник. Унинг ҳар қандай гапга ақл-фаросати етади, гапларининг замирада эса чуқур ҳикматли маънолар ётади. У, истеъоди зўрлигидан, ҳамма фанни осонлик билан эгаллаб олган, шу жиҳатдан, фан ахлларининг унга эҳтироми бениҳояю ихлоси баланд. Бунчалик саодатманд одам йўқ даражада. Унинг юлдузи саъд — баҳт бўлганидек, оти ҳам Масъуддир. Тангри таоло ундан фазлу камоютни ҳам, молу дунёни ҳам — хеч нарсани аямаган. Агар у гулранг бода ичиш учун гулзорга кирав экан, ҳамма гуллар яшиаб, очилиб, унинг базмида мунистулфатга айланадилар. Гуллар унинг оёғидан бошигача ўз баргларини сошиб, бошдан-оёқ гулга ўраб ташлайдилар. Гардун-фалак гул фаслини тугатаркан, у, гул баргига ўхшаган ҳарир матолардан гулгун либослар тикитиради ва унга муаттар ҳидли мушк ва атрлар сепади. Кийимларининг ранги худди гул баргига ўхшагани каби, ўтирадиган жойи ҳам гулфом ва шинам қилиб безатилган. Раҳба (саҳна) ларда бир неча гулчехра гўзаллар осмон айвонидаги кўёшга ўхшаб, ракс тушадилар. Уларнинг юzlари ҳам гулгун, ранг, упа-элик билан пардоzланган бўлади. У ҳар қачон ўйин-кулгига берилиб, гулфом қаср-

нинг саҳнасида базм тузадиган бўлса, айш-ишратнинг гули очилади, бошидан гуллар сочилади. Унинг базмини ким томоша қилган бўлса, жаннатдаги фирдавс бобини орзу қилмай қўяди. Унинг ишларини қисқа ва чалакам-чатти баён айладим. Йўқ, юздан биринигина, жаста-жаста (яккам-дуккам) тасвирладим. Унинг саҳовати ҳақида мен оғиз очолмайман, менгина эмас, юзлаб Хотамлар тирилиб келса ҳам, бари бир унинг саҳийлигига тан беришлари шубҳасиздир».

Ҳикоя айтувчи мусофири шу ерда ўз нуктасини бас қилди, аммо, бу қисса Жунанинг сабру қарорини олган эди. Унинг хаёлида бу нодири даврон йигит томонига бориб, барча ишларини ўз кўзи билан кўриш ҳаваси туғилган эди. Бинобарин, Жуна:

«Мен бир ҳафта дам олмоқчиман, бу фурсатда ҳарамсаройда (канизлар хонасида) май ичиб, ором олгумдир. Хизматкорларимга ҳам озодлик бераман, улар ҳам ўз уйларида болачақалари билан ўйнаб-кулсинлар»,— деди.

Одамларини шу баҳона билан тарқатгач, баҳтиёр шоҳ ҳалиги тарафга қараб азм этишга жазм қилди. Ҳарамини ўзига хос кишиларга топширди, уларнинг ҳар бирига айтадиган гапларини айтди ва зарур ишларни буюрди. Унинг бир оти бор эди, тезликда унга яшин ҳам бас келолмасди. Шу жихатдан унинг отини «Сариус-сайр» («Тез учар») деб атаган бўлиб, учишда куюнни ҳам орқада қолдириб кетарди. У ҳафталиқ йўлни бир кунда босар, яна шунча йўлни бир тунда кезар эди. Ботир шоҳ кийим-кечакларини ва қиёфасини ўзгартириб, ўзини бирор танимайдиган шаклга киритиб, ўша отига сакраб минди. Жаҳд-жадал билан юриб, юз йигоч йўлни икки кунда босиб, кўзлаган манзилига етиб олди. Бу шундай шаҳар эдики, гўё беҳишт бодининг ўзи бўлиб, тупроғи хушбўйликда ифордан колишимасди. Юқоридаги мусофири қандай таърифлаган бўлса, зеб-зийнатда ундан юз карра ортиқ эди.

Жуна Масъуднинг зиёфатида еб-ичиб роҳатланиш ниятида эканлигини айтаб, унинг уйи қаердалигини сўради. Сўнgra, унинг бориб қараса, уйи буюк бир қаср бўлиб, унинг шийпону айвонлари осмон каби баланд ва муҳташам экан. Ҳовлиси одамларнинг ғала-ғовури ва қий-чувлари билан тўла. Эшикда бир қанча мулоғимлар келган мөҳмон-мусофири ғарib-ғурабони кутиб олиш, уларга хизмат қилиш билан банд. Улар Жунани ҳам бир ғарib мусофири деб ўйладилар ва лекин ҳол-аҳвол сўрашаркан, бунчалик эмас, деб билдилар ва олдига тушиб, ичкарига бошлидилар, уни иззат-икром билан мөҳмонхонага олиб киргач, отини ҳам отхонага боғлаб, ўзини қасрга томон йўлладилар. Бу қаср мөҳмонхона бўлиб, тўшама ва палосларининг ҳаммаси шоҳона эди. Жунани шу ерга ўтқазиб, олдига

гуно-гун ноз-неъмат ва таомлар тортилар. Шу орада мезбон ҳам унинг ҳузурига кириб, «Хуш келибсиз!— деди. Кўринг, қандай улуф меҳмону қандай олижаноб мезбон, ҳайхот! Масъуд меҳмонни эъзозлаб кутишда жуда юндири эди. У Жунага бағоят одамгарчилик кўрсатди. Унинг гўзал хулки ва баркамол акли Жунани ожиз килиб, ҳайратда қолдирди. У иззат-хурмат ва сипориш билан унинг кўнглини сўраб бўлгунча, меҳмон овқатланиб, таомдан қўлини артди. У Жунанинг кўнгли ва раъйини билиб олиш учун кўп илтифотлар кўрсатиб: «Кўнглингиз май — бода истамайдими?» деб сўради. Унинг рағбати борлигини билгач, хурсанд бўлиб, дастурхонни хилма-хил майлар билан безади. У шундай бир ажойиб зиёфат ва базм туздики, бундай ўхшиши йўқ базм бўлганини кўхна фалак ҳам эслолмаса керак.

Қаср ёнида бир ҳаммом бўлиб, унинг тўшамалари яшил ва кулранг мармар тошлардан ясалмиш эди. Шиша ўрнига гўё оламга нур сочига турган қуёшни ўрнатган. Ҳовузлари ичида эса сув ўрнига гулоб оқизиб кўйгандек эди. У меҳмонни шу ҳаммомга кириб, йўл гарди-ғуборидан баданларини ювишга илтимос килди, шоҳ бунга жуда талабгор эди ва жони-дилдан қабул айлади.

Жуна ҳаммомга кириши билан у ердаги гўзаллик, қулайлик ва яхши шароитларни кўриб, роҳатланиб кетди. Зеро, бундай ажойиб ҳаммом бунинг мамлакатида йўқ эди. Бинобарин, инсоф юзасидан, Масъудга тан берди. Ҳаммомнинг тослари зарнигор ва қуёш мисол бўлиб, унинг дасталари худди ой сингари кумуш ранг эди. Лунгиларига мушк ва анбар каби ифорлар сепилган, қозиклар оралиғида ип эмас, зар толалари тортилган. Ҳаммомнинг хизматкорлари янги очилган гулга ўҳшайдилар, ўзлари ҳаммомда бўлсалар ҳам парини эслатар эдилар. У ердаги ҳар бир ходим дилкаш, қизиқ ва ҳушсухан бўлгани каби, ҳар бир нарса гўзал ва инжа-нозик эди. Озода шоҳ мана шу покиза ҳаммомда ювениб, вужудини йўл гаридан поклади. У, ҳаммомдан чиқмоқчи бўларкан, унинг учун тоза, гулфом ҳуллалар келтириб кўйилган бўлиб, меҳмоннинг бу кийимларни кийиши зарур эди. Жуна гулгун ҳарир кийимларни кийди. Энди унинг тўни ҳам Масъудники билан ҳамранг бўлди, шундан сўнг, Жунани базмгоҳга қараб олиб бордилар.

Базмдаги ноз-неъматлар худди беҳиштниги ўхшар, соқийлари хуру майи қавсар сувини эслатарди. Шоҳни меҳмонхонага бошлаб олиб келингач, аввал уни ўтқазиб, кейин, эҳтиром билан Масъуд ўтирди. Мажлис аҳлининг барчаси гул юзли бўлгани каби, ҳаммасининг либоси ҳам гулнорий эди. Масъуднинг ишораси билан қадди-қомати келишган соқий

меҳмонга гулгун бода тутди. Ичиш бошланиб, пайдар-пай бир неча қадаҳ айлангач, май мажлис аҳлининг бошини қиздириди. Шоҳ ўз замонининг нодир кишиси ва илм-фандан баҳраманд, гоятда билимдан одам эди. Шунга қарамай, бу ердаги ажойиб ва кўркам зиёфатни кўриб, базмнинг шавқи-завқидан ўзини йўқотгудек бўлди. Шоҳ ҳар доим ўз ҳифз-сиҳатига риоя қиласи. Энди, боши май билан қизигач, аклига путур етиб қолди. Унинг кўнглида сабру қарор қолмади, гап-сўзлари ҳам пойинтар-сойинтар эди. Шоҳнинг оғизи кутиси очилиб кетиб, эзмаланиб, ҳеч кимга гап бермай кўйди. У шундай сўзга берилиб кетдики, мезбон оғзини очиб, ҳайрон бўлиб қолди. Ниҳоят, шоҳ Масъудга шундай савол билан мурожаат килди:

«Эй, қутлуғ одам, юзинг ҳам исм-шарифинг сингари масъуд ва муборак экан. Мен, ўзимни Хиндистон ичида эмас, оламни саёҳат килиб юрган бир сайёҳдек ҳис киляпман. Бу даражада билим ва салоҳиятни, эл-улусга бунчалик ҳурмат, уларга саҳийлик билан иззат-икром қилишни тангри сенга насиб ва рўзи айламишки, келгусида ҳимматинг бундан ҳам афзун бўлгай! Жаҳонда бўлмиш кишилар орасида бунчалик олихиммат кимсани кўрмаганман. Бинобарин, сенинг олижаноблигинг қаршисида чукур фикрга шўнгигиб — ҳайратда қолдим. Бундай фазилатларга сен қайси йўл билан эришдинг? Шуни айтишингни илтимос киламан! Акс ҳолда, мен сендан хурсанд бўлмайман!»

Масъуд айтдики: «Эй, очиқкўнгилли одам, сен сўраган гапларга менинг жавоб беришим шарт. Билгинки, бундай фазилатни менга тангри ато айлади. Модомики, тафсилотини билишни истар экансан, жавобимни эшиш:

Бизга қандай киши шоҳ бўлса, у оллоҳнинг олам аҳли бошидаги соясидир. Тангри шоҳимизнинг умрини узоқ қилсин ва унинг жоҳ-салтанатини бошимиздан олмасин. Бизнинг подшоҳимиз ниҳоятда адолатли бўлиб, унинг адли бутун жаҳон элига маълум ва машҳурдир. У зулм ипларини тамоман узиб, адл тузумини бунёд айлади. Унинг сояйи давлатида замон аҳли тинчлик ва хотиржамликдан ўзга нарса кўрмади. Маълумингиз, мамлакатда шу икки ҳолат барқарор экан, мамлакат эли орасида дўстлик — аҳиллик ривожланади. Ҳунар тарақ-қиёти ҳам, илм-фазилатга эришиш ҳам тинчлик ва хотиржамликнинг шароғатидир. Биз шундай баҳтга шоҳимизнинг жоҳу ҳашамати соясида мусассар бўлдик. Менинг элдан зиёдлигим юқоридаги эътиқодим билан фарқ килса керак. Шунингдек, мен ҳозиргидек баҳт ва обрўга эга бўлишимга икки нарса сабабчи, деб биламан. Бунинг бири, тангрининг шукрини бажо килишим бўлса, иккинчиси, шоҳ ҳакига дуо килиб, яхши тилак

тилашимдир. Бу икки ҳолатни фаҳмламаган ва унинг шукриини қилишдан ғофил бўлган кишилардан нима ҳосил кутиш мумкин? Мен шу икки нарсани фаҳмлаб, кадрлаганим туфайли, ҳозиргидек баҳт ва обрўга мусассар бўлиб турибман».

Бу сўзлар шоҳнинг кўнглини шундай кўтариб, шодлантириб юбордики, юрагига сифдиролмай, дод дегудек бўлди. Масъудга нисбатан унинг кўнглида меҳр-мухабbat барк урди. Унинг гўзал ҳулқи ҳам шоҳни ҳайратга солган эди. Шоҳ худди эртакларда тасвирлангандек хушхол бўлди. Зоро, Масъуд ўз фасоҳати билан ҳаммани лол қилишиб эди.

Меҳмоннинг фазлу донишда замонасининг яктоси әканини Масъуд кўриб, ташриф буюргани учун, изҳори ташаккур сифатида, унга жонини фидо килгудек бўлди.

Баногоҳ, Масъуднинг ҳар тарафга савдогарчилик қилиб кетган тоҷирларидан биттаси шу куни сафардан кайтиб келган бўлиб, ҳаддан зиёда фойда келтирган эди, аммо Масъуднинг бу ердаги фойдаси эса, унга неча баравар келар эди. Масъудга тангри берган фойдани бир мамлакат ҳирожига тенг дейилса, арзигулик эди. Ўз кўнглини шу хулоса билан хуш қилиб, тоҷир, келтирган фойдани шоҳга пешкаш-тортиқ қилди. Шоҳ қисса айтган мусоғирнинг сўзларини эслаб, бу муомаладан шодланмади ҳам, хафа ҳам бўлмади. Мезбон яна базм ташкил қилишга киришиб: «Ўнта ҳур омборларнинг эшигини очсин, қувонч билан ҳалойиқ бошига гулчекалар сочсин!»— деди. Гарчи, у фурсат куз фасли бўлишига қарамай, эсиб юрган насим меҳмонлар устидан гул соча бошлади. Ҳаммаёқни атир гуллар билан безаб, меҳмонхонани беҳишт гулистонига айлантириб юборди. Гулгун либослар киймиш гулузор нозанинлар гулранг жомларда ҳаммага май тутар эдилар. Шодлигидан шоҳнинг юзи гул-гул ёнган ҳолда, ҳаяжони дам-бадам ортиб бораради.

Шу аснода Масъуд бир тарафга қараб имо қилган эди, бир гулузор жилва билан пайдо бўлди. Унинг қўлидаги жом худди ҳуршиддек бўлиб, бундай жомни **Жамшид** ҳам кўрмаган эди. У гўзал шу қадаҳни тўлдириб, шоҳга узатаркан, у жом уйни худди күёш янглиғ ёритиб юборди, шунда Масъуд айтдики: «Бу жом шундай ҳосиятга эгаки, бир тўлдирилса, ичган билан бўшамайди. Масалан, бу қадаҳни пайдар-пай ўнг томондан айлантирилса қанча ичилгани билан, майи камаймайди. Қадаҳ тўлгач, сўл томонга айлантирилгудек бўлса, ичилишига қараб камаяверади. Бу жомни ясаган олимлар шундай тилсим билан безаганлар». Шоҳ бу қадаҳни синовдан ўтказаркан, унда шу хислат борлигини ўз кўзи билан кўрди. Бу ғалати жом шоҳни бодапараст қилиб қўйди, у кўп май ичмасданоқ, шоҳ унинг кайфи билан мастиб бўлиб қолди. Сахий мезбон бу

тилсимли жомни ҳам меҳмонга тақдим этди. Кўринг, у қандай саховатпеша экан! Шоҳ у қадаҳ билан май ичаркан, хурсанд бўлар ва мастиласт бўлгунча ичгани ичган эди. Шу йўсунда у кунни тунга улади, кейин ухлаб, ором олди. Ниҳоят, тонг ринди (куёш) сабухий қилишга майл этгач (яъни тонг отабошлигач), күёш майи (нури) унга тоза рух багишилади. Шунда, улар ҳам тонгда май ичувчилар каби, ўринларидан туриб, сабухий ичиш билан ўз дилларини хушладилар. Бу мажлис ҳам кундузга уланди. Базм шундай қизиган эдики, эл ўзининг ақлини ҳам, ҳиссини ҳам унуган эди. Бугун гулжабинларнинг май айлантириши кечаги кунга қараганда ҳам сертакаллуфроқ бўлди. Гулгун қасрда эл бошидан гул сочавериб базмда ўтирганларни гулга ўхшатиб қўйилган эди. Яна Масъуднинг ишораси билан, хизматкорлар югуриб бориб, базмга ажойиб созлар келтирдилар. Соз билан баравар уни ҷаладиган дилнавозлар ҳам келдилар. Бир сарви гулжабиннинг сози чанг бўлиб, ўзининг гул юзида гулранг парда бор эди. Шуни келтириш билан Масъуд: «Сўзини қўлга олиб, юзининг пардасини очиб, ҷал син!»— деди. У ҳур ўтириб, юзидан бурқаъни очар экан, эл ақлу ҳушидан ажраб қолди. Кейин, чангнинг торини фиғонга келтиаркан, у ерда ўтирганлар жон бердилар. Бу гўзал, шоҳни ҳам худди бошқалардек асир қилдики, у ҳам чангга қўшилиб, фиғон чекар эди. Масъуд бу ҳурни ҳам шоҳнинг олдига олиб келиб, лутғ-эъзоз билан узрхонлик қилгани ҳолда, тунови кун молу матолар тортиқ қилгани сингари, буни ҳам унга тортиқ айлади. Бу кун ҳам шу хилдаги эъзоз икромлар билан ўтиб, яна базмдаги мастилар ҳам, соғлар ҳам уйқуга кирдилар. Яна эртасига айш-ишират давом этиб, аввалги икки кундагидан ҳам қизгин базм бўлди. Яна май ичмоқ ва гул сочмоқ давом этди, яна май чехраларда гул очди. Зебу зийнат бурунги кундагидан ҳам кўпрогу айш-ишират ундан ҳам зиёдроқ бўлди. Яна қарамли мезбон амри билан шамолга ўхшаш чаққон бир мулозим ўрнидан туриб, югуришда яшиндай тез бир от олиб келди: унинг қадами Хисрав Парвезнинг «Шабдез» номли отидан ҳам илдам бўлиб, ранги қип-қизилу оти «Гулгун» эди. У шундай гўзал париваш бўлиб, девсифат, балки дев билан паридан тарқалган бир улов эди. Унинг важоҳатидан ақлу ҳуш ҳайратга тушар, у майни сув ўрнида ичар, найшакарни эса ҳашак ўрнида ер эди. Унинг ҳар бир ташлаган қадами ўзга отларнинг ўн қадамичалик бўлиб, бир кеча-кундузда юз ёғоч масофани босиб ўтар эди. Киши худди дев-парига йўлиқканда ўзини йўқотганидек, уни қўриш билан ҳамма ақлдан озиб қолди. Масъуд аввалги тухфалари сингари, буни ҳам шоҳнинг олдига олиб бориб, унга совға қилди. Аввалги ҳамма тухфалардан шоҳ мамни бўлган эди-ю, аммо, бу отдан бағоят хурсанд

бўлиб, қувониб кетди. Бундан ташкари, яна аввалги икки кунгичалик келадиган мол-ҳолларни ҳам хушҳол ва мамнуният билан меҳмонга тортиқ айлади. Яна, кечаси ҳаммалари маст бўлиб қолдилар. Ахир, бундай шароитда ҳар қандай бодапа-растниг ҳам шу каби маст-аласт бўлиши табиий эмасми, ахир? Ниҳоят, яна қуёш жунаси (шоҳи) чехра очгац, тун ҳиндусининг лашкари қочиб, тонг ёришиди. Шу пайт шоҳ Жуна, уйку аралаш кўзини очиб, мезбоннинг толеи каби баҳтиёрик билан Масъуднинг ёнига келиб, гулга бода қориштиргандек, сұхбатга киришиди. Шоҳ айтди:

«Эй, зебо чехра дўстим, сенга кўнглимиз боғидаги меҳр-муҳаббатнинг чегараси йўқ. Меҳмон бўлиш ҳам шунчалик бўлар, лекин ўлгунча унүтилмайдиган ажойиб меҳмондорчилик бўлди. Сендан ажралишнинг дарди қанчалик оғир бўлса ҳам, агар рухсат этсанг, қайтиб кетар эдик. Гарчи, келиши кишининг ўз истак-иродаси билан бўлса ҳам, лекин кетмоқ мезбоннинг ижозатига боғлиқдир».

Ҳижрон сўзи орага тушуви билан Масъуднинг кўнглига ранж, путур етди ва деди: «Эй, сайр-саёҳат ва меҳмоннавозлик қоидаларини билувчи шоҳ, бу нима деганинг? Сенинг сұхбатингда бўлиш билан биз бағоят хушҳол эдик, сендан айрилиш эса, бизни хафа ва мушавваш қилур. Биз сенга кўнгилдагидек ва муносиб хизмат қиломадик, ўз караминг билан бизни афв этгил! Меҳр-қуёш янглиг жамолингни кўриш билан шод эдик, чучук мақолингни эшитиб, баҳра олаётган эдик. Сен қанча турсанг, биз мамнун ва масрур бўлурмиз, агар йўқ, десанг нуқсонларимизни маъзур тутгайсан!»

Шоҳ унга кўп узрлар баён қилди, сўнг, хайр-хушлашиб, йўлга равона бўлди. «Гулгун» отга миниб, жаҳонни кезишига йўл олди, унга қамчи урса, осмонга сачрапар эди. Масъуд шоҳга нима тақдим этган бўлса, ҳаммасини кам-кўстсиз унинг орқасидан ўзининг энг ишончли ва оқил кишилари орқали жўнатди. Масъуд уларни кузатиши билан бирмунча фурсат овора бўлгач, ниҳоят хотиржам бўлиб, ўз уйига қайтиди. Шоҳ эса, учқур «Гулгун»нинг бошини даштга қўйиб, ўша куниёқ Дехлига стиб борди. Жуна келгач, орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, қолган тухфалар ҳам бекам-кўст етиб келди. Аммо, Масъуднинг тутган турмуши ва қилган ишлари шоҳ хаёлидан сира-сира кетмас, уни ўйлаган сари ақли шошар эди. Масъудни эсдан чиқармаслик учун Жуна ҳам гулгун тўн кийиб олди, гулгун жомда май ичадиган бўлди.

Тароз деган вилоятнинг волиси бўлмиш кишининг мансаби олий бўлгани ҳолда, химмати гоятда паст эди. Унинг шахри Жунпур ва ўз оти Жайпур бўлиб, золимлиги билан бутун ҳинд мамлакатида машхур эди. Унинг устидан арз-шикоявлар кўп

бўлиб, бир қанча гуноҳлари ҳам тасдиқланмиш эди. Буни билган хуштоле шоҳ шундай ҳукм қилди:

«Хозир фармон ёзиб, Тароз вилоятига Масъуднишоҳ қилинсин ва уни зудлик билан бу даргоҳга олиб келинсин!».

Лекин, фармондан илгариёқ, бу хабар Жайпурнинг қулоғига етиб, музтар — хижолат бўлди ва салтанат қўлидан кетганини билди. Энди шоҳ адолат юзасидан бунинг ишларини текширгучи ва бутун қилмишлари очилгусидир. Шу билан бирга, қонун нимага сазовор кўрса, шундай жазо бергусидир.

Жайпурнинг Баллу деган ноиби бўлиб, у ўз табиати билан зулм ва адватга берилган одам эди. Жайпур ўз бошига шундай кутилмаган ва кўнгилсиз иш тушажагини билгач, ноибни ҳузурига чорлаб, у билан тубандагича машварат қилди: «Бу воқеанинг тадбири нима бўлади?»— деб сўради ундан. Шунда у золимваш ситамкор айтди:

«Сенинг бошингга тушган бу ишга Масъуд сабабчи бўлибдур. Шоҳнинг қулоғига шундай овоза етибдири, гўё Масъуднинг тенги йўқ эмиш. Ундаги яхши сифатлар ҳеч кимда йўқ, унда бўлган хушхулқ дунёдаги бирон одамда учрамайдир, дейишибди. Ана шундан сўнг, шоҳ уни сендан афзал деб билиб, сенинг ўрнингни унга олиб беришни лойик кўрибдир. Бинобарин, Масъудни орадан гумдон килинса, чарх ҳам, юлдузлар ҳам сенга ёр бўлажаги шубҳасиздир. Унинг ўлими шоҳни оғир ташвишга солиши натижасида, у ҳам сафдан чиқиб, бутун мамлакат сенга қарам бўлиб қолгусидир».

Шунда Жайпур: «Модомики шундай чорани кўриш зарур экан, Масъудни овора қилишнинг йўли не тариқ бўлур?» деди.

Баллу айтди: «Аввал Масъудни ўзингга ишончли дўст қилиб ол, унга меҳр-муҳаббат изҳор айла. Ўз уйингга чорлаб, у билан яқин сұхбатдош бўлиб ол, унинг уйига боришдан ҳам қочма. Шу тариқа иккингиз бир-бирингиз билан «садоқатли дўст»га айлангач, мен муддаони юзага чиқазиш чорасини кўргумдир».

Буни эшитиб, Жайпурнинг кўнгли беҳад шодланиб, Масъуд билан қилинажак «дўстлик»нинг режасини тузди. У юз хил фусун-найранг билан унга рафиқ ва сирдош ўртоқ бўлиб олди. Ўзи уни чорлаб-чақириб, меҳмон қиладиган: гоҳо унукига тўсатдан чақириб борадиган, ниҳоят, ҳар кун у билан улфатчилик қилиб, ҳар бобда, ҳеч гапни яширмай сұхбатлашадиган бўлиб олди. У, ўзини Масъудга жондан яқин дўст ва ниҳоятда ишончли одам қилиб танитиди.

Алқисса, кунларнинг бирида, Масъуднинг уйида Жайпур у билан май ичиб, шодланиб ўтиаркан, шомга яқин уни ўзини тутолмайдиган даражада маст қилди. Ўткир май бунинг ақлини зойил айлаган эди, бугина эмас, гўё Жайпур ҳам шу каби «маст» эди. Ниҳоят, булар гулшан ичида учиб-йикилиб қолди-

лар. Буларгина эмас, Масъуднинг одамлари ҳам ичган, уларни ҳам гафлат ўйқуси босган ва барчаси эс-хушини йўқотган эди.

Баллу шундай фурсатни пойлаб, бир катта тош орқасида яшириниб ётган эди. У ўзига ўхшаган бир неча девсифат, золим, қонхўр одамлар билан ҳалиги тошнинг ортидан чиқиб келдилар ва Масъудни боғ ичидан топиб олдилар ҳамда тезда унинг қўл-оёғини маҳкам боғлаб, бирининг елкасига ортиб, секингина йўлга равона бўлдилар ва шу қоронги кечадаёқ мўлжалланган ерларига етиб олдилар. Бу кечага ўхшаган коранинг ҳеч ким кўрганми? Йўқ!.. Кейин, тутқунни бир қора чоҳ ичига ташладилар.

Масъуд бу чоҳ ичидан бехуд ва мазлум бўлиб ётаверсин. Энди унинг қариндош-уруғлари, дўст-ёрлари ва хизматкорларидан эшиитинг: унинг одамлари уйкудан кўз очиб, ҳаммалари унга керақли нарсаларни тайёрлаш ишига киришаркан, Масъуднинг ғойиб бўлганини фаҳмлаб, нима қилишларини билмай қолдилар. Улар бу воқеадан ташвишга тушиб, ёқаларини чок қилиб йиглар, аммо, ҳаммадан ҳам Жайпур «ғамнок» эди. Унинг ҳаяжони дам-бадам ортар, Масъуднинг қариндош-уруғларига кўшилиб, фифон чекиб йиглар эди. Шу хилда бир неча кун ётмай, ухламай йиглашдилар-у, аммо, қидириб, ҳеч ердан топмадилар. Ниҳоят, унинг топилишидан умидларини узиб, ноилож унга таъзия очиб, мотам тутишга мажбур бўлдилар. Ҳамма бу кутилмаган воқеадан ҳайрон эди. Унинг мотами ҳеч кимнинг дилидан кетмас эди. Ниҳоят, Жайпур шунчалар ўзини ғам ва мотамга гирифтор қилиб кўрсатгач, унга Масъуднинг қавми қариндошлари кўпгина панд-насиҳатлар қилиб, тасалли бердилар. Катта такаллуф билан унинг еттисини қилиб, эл-юрга ош бергаёт, Жайпур кўп афсус ва надомат билан ўз уйига қайтди.

Ўша Баллу горат қилиб, одамларни дард-аламга тўлдирган кечаси тугаб, қўёш шарқ ҷоҳи — ер ости хобгоҳидан чиқиб, тонг отгач, Масъуд зўрга ўз кўзини очди, очди ўзини ғарib бир аҳволда кўрди. У оёқ-қўлларининг маҳкам боғланғанилигини билиб, кўзига бутун олам қоронги бўлиб кетди. Унинг вужудининг ярми сув билан балчиқ ва зулматдек коронгулик ичидан эди. Бу аҳволни кўргач: «Ё раб, бу не ҳол, тушми бу ёки хаёлми?!» деб нола чекди. Бу кутилмаганда ўз бошига тушган аҳвол ҳақида қанча ўйласа ҳам, гумон қилса ҳам, аниқ бир куносага келолмади.

Шу аснода бир кимса ҷоҳнинг тепасини очди ва ҷоҳга шамнинг ёруғи тушди. Кейин бирорлар Масъудни қанча ма-шакқат билан арқон солиб у ҷоҳдан тортиб олдилар ва уни зору асири ҳолда бир уйга олиб кирдилар. Шу ерга эса, қаҳр-

газаб билан вазир Баллу кирди. У, оғзига нима келса, қайтармай сўкар эди. Шу орада бир одам бир қучоқ таёқ кўтариб кириб, уйга кўйди. Шунда вазир ўз тўдаларига: «Занжирларини ечинг, ўзини яланғочлаб уриб, жонига азоб беринг!» — деди. Шу фармон билан, икки киши унинг оёқ-қўлларини ушлаб турди ва икки киши ҳалиги таёклар билан ура бошлади.

Масъуд бечора зорланиб: «Мақсадингиз нима? Шуни айтинг! Агар мол керак бўлса, ошиб-тошиб ётибди, қанча десангиз бераман ва ёки жон керак бўлса, қаршилик йўқ, кийнамай олаверинг», — деди.

Бу илтижоларга қулоқ солмай, у: «Таёқ билан ураверинг, тўхтатман!» — дер эди. Икки золим эса бунинг баданини гул баргидек парчалаб қонга белаган ҳолда таёқлашни кўймас эди. Масъуд азобдан ўзини ҳар ёйга ташлаб, дод-вой солса ҳам, бари бир, ҳеч ким бунинг фарёдини эшиитмади. Бу орада икки таёқ синиб тугади, иккала таёқловчи ҳам чарчади. Шундан кейин золим Баллу:

«Бас қилинг, урманг, бугун энди таёқлашни тўхтатинг! Мен уни изтиробга солиб, қатл қилмайману ва лекин азоблаб ўлдираман!» — деди.

Шундан сўнг, оёқ-қўлини ушлаб турган икки номард уни бўшатди. Золимларнинг бу феълидан гардун-фалак ҳам хижил бўлган эди. Кейин, нотавон Масъуд ўрнидан туриб ўтирди ва дард-алам билан фифон тортиб: «Гуноҳим нима, эй мусулмонлар?! Бундай зулмни ҳеч қачон дўст-ёрлар бир-бирига қилмаган-ку! Менга бунчалик жабр-жафо қилманг, бирон гуноҳ иш килган бўлсан, айтинг! Одам боласи ҳатодан ҳоли эмас, ҳар бир кимса ҳато қилади. Мол керакми, жон керакми, не десангиз айтинг, шу ҳақда тилҳат бергин десангиз берайин!» — деди.

Шу каби қанчадан-қанча ялиниб-ёлворди, лекин у тошюрак, номард бу каби зорланишларга, илтижоларга ҳеч бир парво қилмади. Аксинча: «Уни сўзлашга кўйманг, бундай афсоналарни гапиравермасин!» — деди Баллу.

Шундан сўнг, уни яна боғлаб зиндан тагига ташладилар, яна у Юсуф пайғамбардек ўз ҷоҳидан ўрин олди. Уни бир неча кун шу тарзда азобладилар, ҳеч ким уни бу зулмдан манъ этмас эди. Масъуд кундан-кунга ҳолдан тойиб борар, охири азоблар натижасида, жонидан умидини узиб, кўз ёшлини тўқа-тўқа:

«Бундан кўра менга душманлик тифини тортинг, менга раҳм килиб, ўлдиринг-кўйинг!» деб зорланди.

Ниҳоят зулмкор Баллу бунчалик жабр-жафодан ўзини тийиб, эртасига ўлдиришга қарор берди. У, Масъудни ўлдиришнинг масъулиятини юклаган ҳолда, бир кишини ҷоҳнинг

бошига кўйди. Шундан сўнг, у қувонч билан Жайпур олдига бориб:

«Бузук кўнглинг шод ва обод бўлсин, душманинг шундай қаҳр-ғазабга гирифтор қилиндики, охири ўлишига рози бўлди»— деди. Ундан сўнг, уйига келиб, шодлик базмини қурди, у шундай май ичишга берилдики, қўяверинг.

Баллунинг гул юзли бир қизи бўлиб, жуда шакар тилли эди. Ундаги хусн дунёда бирон кимсада йўқ бўлиб, васф қилган билан барibir, таърифини етказиш қийин эди. Бу қизнинг димогига ишқ ўт солган бўлиб, юрагидаги бу ўтнинг сабабчиси Масъуд эди. Аввал Масъуднинг хусни висфини эшитган бўлса, кейин йироқдан ўзини ҳам томоша қилган эди. Бу дардини у ҳеч кимга айтольмас, лекин пинҳоний куйиб-ўртаниб юрап эди. Кўнглида ишқнинг тугуни бор эди-ю, аммо бу тугуни қандай ечишини билмас эди. Бу ишқнинг машақати кундан-кунга таъсир қилас ва уни ҳеч эсдан чиқазолмас эди. У ўз уйида экан, бир мазлум одам зинданда занжирбанд бўлиб ётганини эшитди. Келажаги порлок бўлмиш бу маҳваш кўркувидан унинг кимлигини суриштиришига ҳам мажоли йўқ эди. Бу кечаси эса, отасининг ва бошқа қавму қариндошларининг маст бўлиб учиб ётганини кўрди. Зиндан коровулининг ҳам эс-хуши жойида эмас, у ҳам мастилик уйкусидан парвойи фалак эди. Шу фурсатдан фойдаланиб, у маҳваш ҳоҳнинг оғзини очиб, меҳр-муҳаббат билан:

«Эй ғамаш! Қайси мазлумсан ва отинг нимади? Ҳозир ўлиқмисан ёки тирикмисан?»— деди. Бутун вужуди яра-чақа бўлиб ётган мажрух бу товушни эшитаркан, кетган руҳи жисмига яна қайтиб киргандек бўлди. У нола чекиб:

«Отим Масъуд, жонимда юз туман бало мавжуд. Ўзинг айт-чи, одаммисан ёки фариштами? Ҳақнинг раҳмати билан сугорилган кимса эмасмисан?! Ахир, сенинг овозингни эшитиб, қайтадан танимга жон келди, жисмимга тириклик мұждаси етди. Қўлингдан келса, бир чора кўр, акс ҳолда, мени «ўлган» деб кетавер!»— деди.

Масъуднинг номини эшитаркан, бу чаққон гўзалнинг кўнглига ишқнинг бекарорлиги тушди. Унинг ҳажрида озмунча қон ютган, неча кунлаб мотамини тутган эди. Масъуднинг фойиб бўлиб қолганини ҳамма билар, лекин ўлиқми-тирикми эканини ҳеч зот билмас эди. Гулоз ўз отасининг дев феълу кожбахс эканлигини билар, шу жиҳатдан унинг кўнглига тубандагича гумон тушди: «Тагин буни азоблаётган отам бўлмасин!»— деди. Бинобарин, зинданбанд бўлиб ётган бечора Масъуд эканини аниқ билгач, ундан бу зулмнинг сабабчиси ким эканини аниқлашга киришди. Ва:

«Эй жисминнга жоним фидо-ю, жониннга ғамгин вужудим

садқа бўлгур! Сени бундай кўргунча ўлсам не қиласди? Ҳаста жоъивингга фидо бўлсан не қиласди?» деди ва кейин бу афсоналарни айтиб ўтиришдан фойда йўклигини, бинобарин, бунинг оғир аҳволини кўриб, тоби тоқати қолмаганига қарамай, тездан бир тадбир топиш чорасига киришди.

Унинг иккита маҳрам канизаги бўлиб, улар буни жонлари янглиг азиз кўрар эдилар. Улар ҳозир нозанин билан ҳамроҳ бўлганлари ҳолда, бунинг ишқи ўтидан ҳам хабардор эдилар. Мана шулар ёрдамида, бир қанча меҳнат-машаққат чекиб, зиндан тубидан Масъудни тортиб олдилар. Чохдан шундай бир вужуд чиқдики, унинг танасида жондан нишона йўқ эди. Филҳол мазлумнинг оёқ-қўлини ечдилар, лекин у жонсиз жисмдан бошқа нарса эмас эди. Бу шўх унинг ғамидан ўладиган бўлди ва зор-зор йиғлаб, ўзини унинг оёғига ташлади. Ўйлаб-ўйлаб: «Буининг ҳол-аҳволига йиғлаб ўтирадиган пайт эмас, бу ерда вакт ўтказишнинг фойдаси йўқ»— деган карорга келди ва уни икки канизакка кўтартириб, пинҳоний йўл билан бир уйга олиб бориб қўйдики, у ерда бу нотавон қанча турса ҳам ҳеч ким гумон қилмас эди. Каравот устига бир неча қават тўшак-кўрпа солиб, тезда у зор, ҳастани шу ерга ётқизди. Гоҳ шарбат ва гоҳ таом берар, унинг юзини кўрган сари муроди ҳосил бўлгандек тасалли топар эди. Унга шафқат ва меҳрибонлик билан хизмат қилас, Масъуднинг атрофида парвона бўлиб айланар эди.

У ой Масъудни зиндандан чиқазган кечаси тонг отгач, ёмон ниятли Баллу уни чиқазиб, қатл этиш ниятида ўриидан туриб, зинданга қараб келди. Қараса, зинданнинг оғзи очилиб ётибди. Қоровул маст уйкуда-ю, банди — тутқун йўқ. Буни кўргач, шу онда газабидан посбонни ҳалок қилиб ташлади. Лекин у кўпроқ ўз жони ҳақида ваҳимага тушмоқда эди. Бинобарин, юргурганча ҳукмдор олдига бориб, бўлган воқеани унга айтиб берди. Бу икки золим ажаб ғамга гирифтор бўлган ва ўз тақдирлари ҳақида мотамга тушган эдилар. Нихоят, бу ситамкорлар тубандагича чора кўриш режасини туздилар: бошлаб, улар тезлик билан шаҳарни ахтарадиган, бинонг қочкини топсалар, уни шу онда қатл этадиган бўлдишлар. Бу нотавон одам шаҳар ичиди эди-ю, уни тополмай, душманлар тогу даштларга қараб қувлаб кетдилар. Ўн кун излаб, қидирмаган жойлари қолмади, аммо ундан нишон ҳам йўқ эди.

Энди Масъуддан эшитсангиз, шўх гўзалнинг шафқат ва меҳрибонлиги туфайли у, анча қувватга кириб, жонланиб қолди. Булар иккиси маслаҳатлашиб, биргаликда бу ердан қочиб кетишга қарор қилдилар. Шу ният билан шўх иккита от тайёрладики, чопқирликда худди сайёра — юлдузларга ўхшар эди. Ҳукмдор, вазир ва сипоҳлар Масъудни ахтариб-ахтариб ҳеч

ердан тополмай, тоғу даштлардан ноумид қайтиб келганла-ридан сўнг, бу икки дўст, «аввал ҳамроҳ танла, сўнгра сафарга чик» деганлариdek, кочиш учун йўлга чиқдилар.

Икковлари бугун қочган бўлсалар эртасига одамларга маълум бўлди. Золимлар жонлари борича жаҳд-жадал килиб, буларни яна қувладилар. Ниҳоят, қочқинларнинг қоралари ҳам кўринди, бора-бора қочувчилар билан қувгувчилар орасида бир ёғоч ҳам масофа қолмади. Бу икки бечора эса, жонини ҳовулаганча зўр берар эди. Шу орада мусаббибул-асбоб (сабабларнинг сабабчиси) бўлмиш тангри буларга кўмаклашуви на-тижасида, қаршиларида денгиз кўриндики, унинг қирғоғида пачоги чиқсан бир бўш кема ҳам бор эди. Шунга етиш билан, эгасига кира берадиган бўлиб, кемага кирдилару денгизга қараб сузуб кетдилар. Булар кемани шитоб билан ҳайдар эканлар, қувгувчилар ҳаяжон билан қирғоққа стиб келишди. Буларни кўраркан, у икки қочқин, жонидан умидини узган ҳолда, орқаларига қарамай, жўнаб қолдилар. Шу юрганча ўн кечакундуз тинмай сувда юриб, нариги қирғоққа бориб етдилар ва ниҳоят, қирғоққа чиқиб, шошилинч отга миниб жўнадилар. Булар шаҳарга қараб борар, шаҳар эса мамлакатнинг пойтахти эди. Бутун кечак ўйл юриб, тоигга якин шаҳарнинг чегарасига етдилар. Йўлда бир эски қалъа бўлиб, унинг ичидаги бир нечта ҳароми-безори одамлар турар эди. Етиб келгач, шу ўғрилар буларга хужум қилиб, бир одамга ўн киши ёпишди. Уларнинг отларини олиб, кийим-кечакларигача ечинтириб олдилар. Бу икки ялангоч бечоранинг қайғуси чексиз эди-ю, аммо шукрлар бўлсинки, тоиг ҳали қоронги эди. Шу ҳолатда бир тўда уларга яқинлашаркан, Масъуд уларнинг олдига бориб, ўз ғамгин аҳволини баён қилди. Бунинг дарду ғамидан улар таъсиrlаниб, бир-иккита эски-туски кийим ташлаб, ўзлари шаҳар томонга қараб жўнаб қолдилар. Кейин, бу икки ҳамдард, уятли жойларини бекитиб, ўзларини бир вайронайи ғамхонага олдилар. Тоиг осмон жомидек ёришгач, тун хиндуси (коронгилиги) ҳаромилардек қочиб йўқолди. Булар куёш заволга учраб ботгунча шу бузук вайронада бекиниб ўтирилар. Бир тарафдан очлик азоб берар, нафс эса гизо талаб килар эди. Шўхда ҳеч бир куч ва тоқат қолмаган эди. Бинобарин, қоронги тушуви билан, Масъуд шаҳарга қараб равона бўлдиким, насибасига нима учраса, шуни дилафрўзга келтириб бериши керак эди.

Масъуд бозор ичига қадам қўйиши билан, бирор, ўша дамда шоҳ базми учун бир неча тосларда мевалар тайёрлаб қўйган бўлиб, уларнинг баъзиларида амна, баъзиларида танбул емишлари тўла эди. Шоҳ хизматкори: «Кимки шуларни кўтариб олиб бориб берса, ҳар бир тос учун икки дирхам ҳақ

бераман»,— дер эди. Масъуд шу гапни эшитиши биланоқ: «Тосларни мен олиб бориб бераман»— деди ва уларни кўтартганча, оломоннинг орасини ёриб юриб кетди. Аммо йўл йирофу дам олиш йўқ эди. Унинг мажолсиз вужуди чарчаб, энди ҳолдан тойганда, шохнинг чорбогига бориб етдилар.

Жуна гулшан орасида ўтириб май ичар, базмида удининг овози-ю, найнинг ноласи авжиде эди. У Масъуднинг бошига тушмиш кунни эшитган ва унинг ғамида аклу ҳушини йўқотиб ўтирган эди. Уни эслаб, бетиним ва бекарор ўтирас, май ичиб, зор-зор йиғлар эди. Бог ичига Масъуд бечора маҳзун ҳолатда кирганда, «Гулгун»ни ахтаки (отбоқар) ушлаб турган эди. Бу дашт кезувчи отни кўриши билан кўзи унинг тамғасига тушиб, бу ўша ўзининг оти эканини таниди ва бу тасодиф билан ҳазин юрагида ҳайрат ўти ёнди ва ўзича: «У бизникода меҳмон бўлмиш одам бу томонга келиб, менинг «Гулгун»имни шоҳга тухфа қилибди»— деб ўйлади. У бир икки қадам ташлагач, қулогига гулчехранинг янгроқ овози эшитилди. У, соз билан шундай куйлар эдики, қўшикнинг бутун байтлари таниш мазмунда эди. Яна унинг вужудига азоб тушди, яна кўнгли изтиробга тўлди. Бу аҳволни кўриб кўнглига: «Меҳмон мен ҳадя қилган гўзал санамни ҳам шоҳга сотибдимикан?»— деган шубҳа келди. Шоҳ олдига қадам қўйиши билан эса, май идиши ёнида ўзининг сеҳрли жомини кўрди. Шунда май жомидек ичи конга тўлиб, кўзларидан ўш ўрнига қон равон бўлди. Буларнинг ҳаммаси унинг дардини ошириб, янада беҳол ва бемажол айлади. Тоқатсизлик унинг кўнглини босиб кетган эди. Бинобарин: «Ё раб, нима қилсан экан?!»— деб фигон чекди у. Шу орада шоҳга кўзи тушиши билан, бунинг ўзиникида меҳмон бўлмиш одамлигини таниб қолди. Тўни ҳам худди ўзи бергани каби гулранг бўлиб, тожи билан тахти ҳам гулранг эди. Лекин, шунга қарамай, ўша онда ўзининг кимлигини шоҳга изхор этиш керакми-йўқмилиги ҳақида бир қарорга келломади. «Агар ҳозир ўзимни танитсан, кўзимни муздимга тиккан, яъни шоҳга қилган яхшилигим учун яхшилик талаб қилган бўламан»,— деб ўйлади. Госни бошидан олган пайтда унинг кўзлари ўшга гарқ эди. У бармоғини тишлаганича ташқарига чиқди, бунинг қилган иши жуда ғалати бўлди. Энди ҳиммат қадамини катта ташлаб, тезда боғдан чиқиши лозим эди:

Маълумингиз, Масъуд ўзининг бир нечта ходимини, шоҳ меҳмондорчиликдан қайтганда, унга қўшиб юборган эди. Уларнинг барчаси шоҳ эшигига хизматда эдилар. Мана шу одамларнинг кўзлари бирдан Масъудга тушиб, ўз маҳдумларини, яъни, муҳтарам хожаларини таниб қолдилар, у ҳам хизматкорларини кўриб билди. Уларнинг ҳаммаси хожаларини бу

аянч ахволда кўриш билан беихтиёр ўқириб юбордилар ва унга томон югурдилар. Улар ҳаммаси Масъуднинг оёғига ўзларини ташлаб, бирдан қий-чув қилиб йиғладилар. Масъуд ҳам бу дўстларининг садоқатини кўриб, кўзларидан беихтиёр ёш тўкар эди.

Ташқарида бошланган бу шўр-шар овозаси ичкарида ўтирган шоҳнинг қулогига ҳам етди. Суриштиаркан, шоҳ ҳам воқеадан хабардор бўлиб, изтироб билан юргурганча ташқарида чиқди. Дўстини шундай ачинарли ахволда кўриб, шоҳнинг кўзига ёруғ жаҳон қоронгу бўлди. У Масъуднинг бўйнидан кучганича кўзларидан ёш тўкар, бу эса, шоҳнинг оёғига бош кўяр эди. У тарафдан, Чин канизаги ҳам зийрак кўзини конга тўлдиргани, гул руҳкори қон ёшига фарқ бўлгани ҳолда, меҳрибончилик билан боқиб, тарбиялаган кишисининг бошидан айланиб-ўргилар эди. Ниҳоят, бу изтироб ўти таскин топгач, шоҳ бир неча кишини тайинлаб: «Уни иссиқ сувга, ҳаммомга олиб бориб ювинтиринг», деди.

Масъуднинг эса вайронада ёлғиз қолган ҳамроҳи учун жони куйиб борар эди. Шу жихатдан у, шоҳга ўз бошидан ўтганлардан шама қилиб, чарх не кунларга согланини кисман баён айлади. Жуна бу афсонани ёшитгач, бир нечта хотинларни чакириб, кийиш учун гулранг ҳуллалар билан гулгун тахт тайинлатиб, парини олиб келиш учун жўнатди. Улар гулчехрани ўша харобадан топдилар. Унга бошдан-оёқ ол ранг ҳуллалар кийдириб, ўша онда тахтиравонга ўтқаздилар ва жадал олиб бориб, бокқа туширдилар ва нозанинни бир қасрга олиб кирдилар. У ерд гул чехранинг ёнига бир қанча канизаклар қўйилдики, улар буни бир маликадек азиз тутар ва ҳар қандай хизматига тайёр эдилар.

Бу тарафда эса, Масъуд ҳаммомга кириб, иссиқ сувда юваниб, худди аввалги ҳолатида қайтиб чиқди. У ҳаммомдан чиққунча, шоҳга у қилгани каби, бошдан-оёқ гулгун саруполар тайёрлаб қўйилган эди. Шоҳона лиbosларни кийиши билан, уни доно шоҳнинг хузурига олиб кирдилар, шоҳ, худди ўғлини кўргандек уни бағрига босиб кучди ва бошига тушган савдоларни қайта сўради. Масъуд бутун кўрган-кечиргандарини бошдан-оёқ фош этди, у хикоя киларди-ю, шоҳ кўзидан юм-юм ёш тўкар эди. Шоҳ уни ўзига рафиқ қилиб олди ва баланд мартаба берди. Масъуд билан туну кун улфат ва ҳамсубат эди. Унга кўп ҳазина ва нақдиналар берди, гулруҳни тўй қилиб, у билан никоҳлаб қўйди. Тароз ва Дарбастан ташқари, бир қанча кишварларга ҳам уни ҳоким қилиб тайинлади. Улар Гулранг қаср ичини гулларга буркаган ҳолда, гулфом май ичиб, манишат қилас әдилар.

Шу пайтда шоҳ Баллу билан Жайпурни топиб, қатл этиш

ҳақида фармон берди ва қатл этдириди ҳам. Ер уларнинг қонлари билан гулфом бўлди.

Қаранг, гул фасли қандай хуш айём экан: ахир, дўстлар бошдан-оёқ гулга гарқ бўлиб ўтирганларида, душман гуллар орасида гарқ — ҳалок бўлиб, қонга ботиб ётиби.

Қаранг, коинот боғининг гули қандай яхши! Ҳамма нарсадан ҳаёт гули яхшироқдир.

Ривоят қилувчи ровий бу дақиқ — нозик ҳикояни сўзларкан, уни шоҳ ҳаяжон билан ёшитди. Бу ровийнинг ўзи ҳам Тароз ўлкасидан, Масъуднинг гавҳари наслидан эди. Баҳром у мусофири ўзига ҳамдам ва ҳамроҳ этди, тўғрироғи, Тароз кишварига уни ҳоким қилиб тайинлади.

Унинг бу амри ёзилиб — тасдиқлангач, кўзига саодат уйкуси ёр бўлди.

XXVIII

Чоршанба куни Баҳромнинг мовий ранг уст-боши билан нибуфарий гумбазга кириб, қуёшли осмон тусидаги либос кийган гўзал билан ферузагун қадаҳга кўкимтири май қўйиб ичгани ва ич, ҳо, ич, овозини нибуфар ранг осмондан оширгани

Чоршанба куни нибуфар фалак тун карвонини сафарга жўнатаркан, меҳр — қуёш ўзининг зарҳалини оламга таратиб, коронглилк устини нур билан қоплаб олди. Офтоб кўк фазосига сафар қилиб, нибуфарга рўбарў бўлди. Шоҳ эса нибуфаргун либос билан нибуфар ранг қасрни манзилгоҳ этди ва кўлига феруза қадаҳ олиб, унга лаъл ранг май қўйишни илтимос килди. Нибуфар ранг либослар кийган ой юзли гўзал худди хуршидек намоён бўларкан, кўзларни абадий ёритиш учун қуёш кўк атласини кийиб чиққандек бўлди. Баҳром нибуфарий жомда тўлатиб-тўлатиб май ичди, бу ичиш то осмон гумбази ўзининг кўк-ложувард юзини қора пардага ўрагунча давом этди. Бу вақт осмонда беҳисоб юлдузлар садафдек ярқиаркан, қуёш кемаси эса, нил дарёси тагида сузар эди. Ниҳоят, шоҳ ҳам ўйин-кулги базмини тўхтатиб, ухлаб дам олиш тараддудига тушди. Шоҳнинг осойишта ухлашини таъминлаш учун тезда зиёфат асбоб-анжомларини йиғиштириб олдилар. Шундан кейин жилвагар шўх ҳам, шом бўлса осмон қуёши пардага киргани каби, пардага кирди.

Хизматкорлар югуриб-елиб яна жаҳонгашта мусофириларни ахтариб топишга киришдилар ва уни топиб, ҳар кечадаги сингари, уни парда орқасига келтириб қўйдилар. Парда орқасидан эса: «Мусоифир афсона айтсан!» — деган нидо ёшитилди.

Ровий дуога тил очиб: «Бу осмоннинг етти қабат мовий парда-си сенинг жоҳ-салтанатинг қасридаги айвоннинг пардаси, бал-ки боргоҳ — саройингнинг соябони бўлгай. Мехр-куёш тожинг устидаги гавҳарга; чархфалак эса, нилуфарзор боғининг айлансин!»— деди. Бу дуодан шоҳ қаноатлангач, мусофири ўз ҳикоясини бошлаб юборди.

XXIX

Бешинчи ижлим йўлидан келган мусофирини дистоноролиги

Аданда кишиларга жабр-жафо қилишни ўзига хунар қилиб олмиш бир золим бор эди. Дунёнинг ҳамма ерлари унинг жойи бўлган, ҳатто дengиз соҳиллари ҳам унинг манзилига айланган эди. Ўзи ҳам азамат, ҳам шиҷоатли ва ботир бўлиб, худди жазиралардаги шерга ўҳшаган одам эди. Унинг мақсади кишиларнинг молини тортиб олиш, ҳаром мол топиш ва тўйлашдан иборат эди. Мана шундай безорилиги туфайли; унинг на бир дўсти ва на ўртоги бор бўлиб, бутун йўлларни ўзи ёппаёлгиз кезарди. Агар қаршисидан хоҳ ўн ва хоҳ юзта карвон чикса, улар билан бир ўзи олишарди. У йўлтусар, факат куруқликдагина эмас, дengизларда ҳам қароқчилик қилишни ўзига хунар қилиб олганди. Унинг янги ой каби сузуб юрадиган бир нечта қайиги ҳам бор бўлиб, бу қайиқларини ҳеч ким кўрмайдиган ерда пинҳон қилиб асрарди. У, бир канча йўлтусарларни шу қайиқларни асрар учун коровул қилиб кўйганди. Масалан, дengизнинг каерида битта қайиги бўлса, ўша ерда унинг бир назоратчиси ҳам бўларди. Кимнинг жазирада ўрмонзори бўлса, ўша кишига ўз қайиқларига назоратчилик қилишни топширади. Ўща сокчилардан бири катта дараҳтнинг устига чиқиб, мавжланиб турган дengизни кўздан кечириб ўтиради. Шунда, тўсатдан кўзига бир кема учраб қолса, дарров у золимни бундан хабардор қиласди. У эса, шу ондаёк, сув устида сайр этган күш каби, тезюар қайигини ўшанга томон суриб кетар ва ҳаш-паш дегунча кемага етиб бориб, унинг ичидаги одамларга нимани хоҳласа, ўшани қиласди, яъни у молларни талаб, кемадаги одамларни ҳалок ва мажруҳ айлаб, хотиржам бўлгач, бу виждонисиз ўз жойига қайтарди. Бу, дengиз ичидаги наҳанг-у, ўрмонда шер ва қоплон каби бир оғат эди. У сув устида елдек сузувчи одамни ҳалқ **Жобир** (жабрловчи-золим) деб атар экан. Даству дengизларда юрувчи одамлар ўртасида эса, унинг номи «йўлтусар Жобир» деб шуҳратланган эди.

Унинг жазиралар ичидаги бир тинчгина — осойишта **жойи**

бўлиб, ўгирилик молларни йигадиган хазинаси шу ерда эди. Бу жазиранинг атрофи бир йиғочга яқин кенгликда бўлиб, ҳеч ким уни ўраб ётган сувнинг тагига етолмасди. Унинг атрофидан қарайдиган бўлсангиз, сувдан ўзга ҳеч нарса кўрмайсиз.

Яна бундан бошқа бир жазирада дараҳту майса ўринига нуқул нилуфар ўсар эди. У ерда бир хуштаъм булок бўлиб, дengиз ичидаги ичимлик сув эди. Бу жазира шу сув билан сугорилиб, бор ва иморатлар бўнёд этилган эди. У иморатнинг даҳлизи ҳам, гумбази ҳам, айвони ҳам бор, суви эса, ёқимлиликда оби ҳаётнинг ўзи эди.

Үндаги жазира ичидаги «Беҳишт сар» деган шахар бор экан. Бу шахарнинг доно ва сахий шохи бўлиб, у кицвар шунинг ҳукми остида экан. Унинг оти Навдар, ўзи нодир ва таъби эса ҳар қандай нодир ишга қодир экан. Шунинг бир қизи бор бўлиб, бу гўзални ҳеч ким кўрмаган экан. Унинг қадди-комати гўзаллик боғининг сарв нозидек сарафroz экан. Зулфини кўрганда сунбул печ-печ буралиб кетар, гунча унинг оғзи ҳақида ҳеч сўз дейлмас экан. Юзининг машъвали жаҳонни куйдиргудек, унинг ёруғ шуъласи жонни куйдиргудек экан. Сочи камайд каби буралиб, осмон меҳри бўйнига тузоқ солғудек экан. Унинг оти Мехр бўлиб, ўзига осмон меҳри бандо-ю, фалак унинг бошида кўёшдек айланар экан. Агар у ноз билан дengизга кўз ташласа, сувгина эмас, бутун дengиз қўзгалиб, тўфон бўлиб кетар экан. У, оламни куйдирадиган меҳр (куёш), йўқ, меҳр эмас, жаҳонни куйдирадиган бир аланга экан.

У, бир кун дengизда сайр қилиш, унда шамол ҳаракати ва сув мавжини томоша қилиш истаги билан қайиққа ўтирида, сайр қилиб сузуб борақкан, қаршисидан чиқкан бир жазирани кўриб — шу жойни томоша қилгиси келиб қолди. У, фалак мисол дengизда ой ўртасида турган юлдузга ўхшар эди.

Шу пайт тўсатдан хунук бир ел эсиб, кемадаги одамлар хабардор бўлмасданоқ, кемаларни дengизнинг ҳар томонига суриб, лаҳза-лаҳза тўлқин баттар кучайиб борди. Дengиз пўртанаси ғоятда кучайиб кетгач, маллоҳ (қайиқчи) ёқасини йириб: «Агар худонинг раҳми келмаса, одамлар жонидан умидини узверсин», деди. Шу хилда бир неча кечакундуз кемаларни бўрон хоҳлаган тарафига сурда. Бўроннинг даҳзати бир қадар босилгунча, кема дengизнинг анча ичкарисига кириб кетди.

Жобир тарафидан дengизнинг ҳар томонини назорат қилиб тuriш учун қўйилган одамлар сувда келаётган ойнинг кемасига назари тушаркан, дархол у золимни бу сирдан хабардор қиласди. Хунрез Жобир эса, тезда қайиққа ўтириб, ел каби уларнинг кемаси томон учди. У яқин етиши биланоқ урушни

бошлаб юборди. Улар ҳам қараб турмай, бунга қарши уруш бошладилар. Жобир улар томонга қараб қанча ўқ отган бўлса, шунча уларнинг қонини денгизга оқизди. Шу хилда бенихоя зулм кўргач, ўлмай қолганлар дод-фарёд чекиб, таслим бўлдилар. Золим уларнинг барчасини олдига солиб ҳайдаб, ўз масканига олиб келди. Кемаларини кирғоққа маҳкам борглаб, халқу молларнинг ҳаммасини битта қўймай тушириб олди. Кемада гўзал қиз борлигидан хабари йўқ эди, бирдан унга ҳам кўзи тушаркан, йиқилиб, ҳушидан кетиб, бир дам ўликдек жим бўлиб қолди. Неча марта ҳушига келса ҳам, уни кўргач, яна ҳолдан кетиб, ўзини йўқотаверди. Бир неча гал шу ҳол қайтарилавергач, ўзида ўзга боқиш учун мажол йўқлигини ҳис қилди. Кейин, унинг амири билан юзи Зуҳрага ўхшаган ойни боғ ичидағи қасрга олиб кириб қўйдилар. У ёлғиз қолмасин учун олдига бир-икки нафар гулчехрани киритиб, сарв гулрухга ҳамдам қилиб қўйди. Ундан бошқа катта-кичик кимики бўлса, ҳаммасининг жонидан кечиб омонлик берди ва бир кема тайин қилиб, барчасини ўша кема ичига ўтказиб:

— Ўз мулкингизга азм этинг ва жонингиздан умидингиз бўлса, тезроқ жўнаб қолинг! — деди.

У одамлар бу гапдан вахимага тушиб, тезлик билан денгиз ичига юриб, кўздан фойиб бўлдилар.

Махваш ўша жазирада ёлғиз ўзи қолди, унинг баҳт-икъбли эса, коронги кечага бурканди. Жобир уни хаёлда кўриш билан ҳушҳол бўлиб, висолини кўриш умиди ҳаёлига ҳам келмас эди. Бутун кун Мехрнинг кўзига шомдек коронги бўлгани каби, кўнгли то оқшомгача ҳудди меҳр — қуёшдек ўртанар эди.

Лекин, яна бошқа жазирада бир шаҳар ҳам бўлиб, ўзи фирдавси аълони-ю, ундаги анҳор эса жаннатдаги салсабил дарёсини эслатар эди. Унинг ҳавоси ҳудди беҳиштникидек ёқимли, фазоси эса, кўқ-мийну осмон каби кенг эди. У шаҳарнинг ҳокими волийси олиҳиммат бир шахс бўлиб, мамлакати обод ва маъмур эди. Бу шоҳнинг оти Маъмун ва шахри Яман деб аталарди. Мана шу Маъмуннинг адолатпарварлигидан мамлакати гулистону чамангга айланмиш эди. Унинг бир нозозин фарзанди бўлиб, башар жинси ичига унга монанд киммаса йўқ эди. Юзини кўрганда ғул барги хижил бўлар, қадди-қоматининг келишганлигидан сарв ўксинар эди. Барча фазлу ҳунарда унинг тенги йўқ бўлганидек, кўзгуга боққанда ўзининг мисли йўқлигини ҳис этар эди. У ҳунар ва санъатга берилган бўлиб, юзи офтоб мисол бу йигитнинг номи Суҳайл эди. Ана шу гўзал йигитнинг кўнгли Мехрнинг зулфиға боғланган бўлиб, гўё бу ҳам унга атоғликдек эди. Суҳайл Мехр-

нинг мафтуни бўлгани каби, Мехрда ҳам Суҳайлга нисбатан майл-рағбат бор эди. Майл-рағбатгина эмас, Мехр Суҳайлга вола ва зор ҳамда васли учун жон беришга тайёр харидор эди.

Мана энди унинг ҳажри бунинг бағрига дод солиб, манзили золим Жобирнинг боғи бўлиб қолди. Бу ерда гуно-гуни дараҳтлар бор эди-ю, аммо нибуфардан бўлак гул йўқ эди. Мехр эса, нибуфар сингари мотамзада бўлиб, нибуфар ичига кўз ёшларини оқизиб юрар эди. У гўё кўз ёши билан нибуфарни сугорар, ох ўти билан қайгусини куритар эди. Уни, хижрон гамида зору залил кезарди деманг. Йўқ, у нибуфар ичига Нил сувини оқизар эди. Кўз ёши нибуфарни гарқ қилган эди. Дарвоке, дарё ичига нибуфар бўлиши ажабланарлик эмас-да. Ўзининг кўнгли ҳам нибуфарга рогиб бўлса ажабланманг, зеро, Мехр билан нибуфар бир-бирига муносибdir. У, эртаю кеч нибуфар орасида айланар, ҳатто устидаги кийим-кечаклари ҳам ўша рангда эди. У санамнинг либосигина эмас, ўзи ҳам нибуфаргун бўлиб, ёр ҳажрида кўкка беланиб мотам тутар эди. Аслида, нибуфар ўз мотамини билдириш учун азадорларча кўк либос кияди.

Мехрни чарх фироқ асири қилиб қўйибди-ю, аммо Суҳайнинг отаси бундан беҳабар, тўй тайёргарлигини кўрар, гўё никоҳ базмини қизитиш учун бу маҳал ғанимат фурсатдай туюларди унга. Шу боисдан ҳам, у бир неча кемага, дунёда қандай мол-ҳол бўлса, шуларнинг ҳаммасидан юклаб, Суҳайнинг ўзини ойга ўхшаш алоҳида бир қайикқа ўтқазган ҳолда, Мехр билан ақд қилиб унаштириш учун жўнатиб юборди. Йўл денгиз кирғоғидан анча ичкарида бўлгани туфайли, сув ичидан бориш яхшироқ эди. Бинобарин, мақсадга мувоғиқроқ деб денгиз ичидан юришга иттифок ва қарор қилинди.

Аввал, Мехрнинг кемасини шамол денгиз ичига ҳашак сингари учириб кетгани каби, бу гал ҳам ўшанака тез бўрон эсиб, бу кемадагиларнинг бошига ҳам киёмат кунини солди.

Суҳайл ўзига қарашли одамлару бошқа нима бўлса, ҳаммасини ажратиб олиб, ўз кемасига солған эди. Бир пайт тўсатдан денгизда ҳалокатли пўртана кўзғалиб, унинг кемасини ҳам гоҳ осмонга ва гоҳ ернинг қаърига ура бошлади. Шу хилда тўлкин бунинг кемасини ҳам Жобир тарафидан қўйилган назоратчилар томонига суриб кетди. Назоратчи буни кўриш билан, келаётган кемадан Жобирни хабардор қилди. У ўз қайифига ўтириб, унга қарши бориб, Суҳайл кемасидаги одамларга қараб бирдан ўқ ота бошлади. Суҳайл ҳам уруш ва жанг бобида жуда эпчил эди. Бинобарин, у ҳам одамларнинг ҳалок бўлаётганини кўриб, Жобирга қарши жангга киарarkan, кемалар ўртасида жанг бошланиб кетди. Жобир қанчалик зарб

урганига карамай, унинг барча зарбини Суҳайл рад этар эди. Бунинг зарбини ҳам **Жобир** ҳеч шикастламай қайтарар эди. Иккиси ҳам ниҳоятда чапдаст ва эпчил бўлгани туфайли, бир-бирларига шикаст етказолмас эдилар. Жобир икки тарафнинг кучи баравар келиб, ўзининг гўлиб чиқишига кўзи етмагач, макр-хийлага қўл уриб, яланғоч ҳолда ўзини сувга ташлади ва хасм кемасининг остига кириб, тиф билан у кеманинг тагини теша бошлади. Тахтани ковлай-ковлай, кемага сув кирадиган қилиб каттакон ковак очди. Суҳайл ўз кемаси тагидан сув юқорига чиқаётганини кўриб, уни тўхтатиш учун кўп тадбиrlар кўрди-ю, аммо фойдаси бўлмади, кемага сув тўлаверди. ~~Денгиз~~ чуқур эди, сув тўлиши билан кема ҳам, ундаги одамлар ҳам гарк бўла бошлади. Буни кўрган шахзода, жонидан кўлини юваб, сув ичидаги ҳалок бўлар эканман, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Шу орада **Жобир** худди балиқни ютмоқчи бўлган наҳангга ўхшаб, унга томон сузуб борди-да, Азроил сингари уларнинг жонига қасд қилди. Кейин, сувга гарк бўлиб, ҳолдан тойтган Суҳайлнинг кўлидан ушлаб, уни судраб, ўзининг қайигига келтириб солди ва камандини бўшатиб, унинг ёёқ-қўлларини маҳкам боғлаб қўйди. У, энди ўз иши билан шуғулланиб тургандга шахзода Суҳайл ўзига келди. Шунда у ўзини гариб ва каманд билан қат-қат боғланган ҳолда кўрди. Адув-душман кўлида қатра сувдек ожиз ва нотавон бўлиб колганига афсусланди.

Жобир унга қараб:

— Эй, менинг асирим, жанг жадалда бўш келмадинг,— деди.— Мен бу қайиқни сувга туширганимдан бери минглаб сенга ўхшаганларни сувда ўлдирдим. Лекин, уларнинг ҳеч бирида сенчалик журъат кўрмаган эдим. Халос бўлишингга ҳам мана шу журъатинг сабабчи бўлди. Охри ўлиминг мукарарар бўлиб турганда, дengiz ичидан сузуб бориб, сени куткардим. Гарчи, дилим сени қатл этишга рағбат кўрсатмаса-да, сени қўйиб юборишга ҳам хоҳишим йўқ. Агар мен сени банддан озод қилиб юборсан, бир баҳтиёр шоҳнинг хизматига бориб кирасан. Шундан сўнг, сенинг тузоғ — домингдан ва интиқомнингдан менга омонлик бўлмас. Сен бир кунмас-бир кун албатта бир чора топиб, мени ўлдириш тадбирини кўражаксан. Имоним комилки, сен банди бўлиб яшагандан кўра, ўлимингни аъло биласан.

Суҳайл изҳори ожизлигини ошкор этиб ёлворса ҳам, золим унинг жавобига майл қилмади. Кемасини ўз маскани томон ҳайдаб манзилга стди. Қаср бурчагида бир соҳ бўлиб, баъзан бирорни ўзига банди қиласа, шу соҳ ичига ташлаб қўяр ва у ердан кутулиб чиқиши мумкин эмас эди. У, Суҳайлнинг аъзойи баданидан арқонларни ечиб олиб, кўл-оёғига кишан солган

ҳолда, уни соҳ қаърига ташлади. Жобир кимни бу соҳга ташласа, унга ҳар куни иккита нон ва бир човгум сув берар эди. Юқорида у шўх диллар бўлгани ҳолда, куйида Суҳайл бедил этар, аммо буларнинг иккиси ҳам бир-бировидан бехабар эди.

Шу ахволда бу иккалови ёта турсин. Энди, сўзни уларнинг қавму қариндошлари ва ёр-дўстлари ҳақида эшитинг:

Жобир аввал, Мехрнинг қавми-қариндошини озод қилгани ҳолда, ўзини хафа қилиб олиб қолган, унинг одамлари жонидан ажраган киши сингари сув юзида елдек учиб кетган, кеча-кундуз демай ҳаракат қилиб, ўз кишварларига бориб етган ва ҳаммалари нибуфаргун либос кийиб, Мехр ҳақида мотам изхор этган эдилар. Шоҳ Навдар ҳам Мехрнинг иштиёқида, балки жигаргўша фарзандининг фироқида азадорлар каби кўк кийиб олган, бир угина эмас, бутун одамлари ҳам шу хилда кўкка бурканган эдилар.

Булар чексиз мотам, дengизчалик андуҳ ва гирдоби ғам билан келгач, шоҳнинг бағри яраланиб қолди. У энди ўз кизи Мехрнинг тақдири ҳақида суринтиаркан, унинг **Жобир** асираси бўлиб қолганини эшитиб, азаси яна чегарадан ошди, дарду ғамининг андозаси бўлмай қолди. Қайтиб келгандар, тақдир Мехрнинг бошига нима кун солган бўлса, ҳаммасини бир-бир баён қилиб бердилар. Шоҳ яна андуҳга тўлиб, фифон чекди. Бу ғам-ғуссалар унинг жонига қасд этар, унга ёруғ жаҳон коронги-ю, гўё икболининг Мехри — қуёши ботгандек бўлди. У аччиқ-аччиқ йигларкан, ўз-ўзига шундай деди:

«Бу каби аччиқ йигидан менга нима фойда, жигаргўшам йўқолган экан, энди бағримни тиф билан пора-пора қилганим билан не наф? Ғаму ноладан ҳеч қандай умид йўқ. Энди, фойда келтириши мумкин бўлган бир чора топиш керак».

Ниҳоят, у кўлига қалам билан қофоз олиб, бутун бўлган воеа-ҳодисаларни бир хатга ёзди. Нима иш бўлган бўлса, барчасини чизиб, шоҳ Нуъмонга қараб жўнатди. У нома ичидаги шундай пинҳоний гаплар ҳам бор эди:

«Бу бўлган ишларнинг ҳаммаси яздоннинг қазосидир. Лекин, ҳақ таоло ғам ва бало берган, дард берган экан, унинг давосини ҳам берган. Бу ишнинг чораси энди интиқомдан бошка нарса эмас, акс ҳолда, дунёда тирик юрмоқ ҳаромдир. Мехр менинг жонимнинг пайвандидир, аммо, у сенинг ҳам фарзандинг ҳисобидадир. У қиз душман илгига маҳбус экан, бу фақат мен учунгина эмас, сен учун ҳам номусидир. Бунинг ягона тадбири шулким, иккаламиз қўшин тўплаб боришимиз лозим. Борди-ю, сен мамлакатнинг ташқарига чиқишини хоҳламасанг, азиз фарзандинг Суҳайл филдек зўр, шердек салобатли йигитдирки, унинг панжасидан юқоридаги иккита даҳшатли маҳлук ҳам забун бўлади. Балки, фалак шу ўйин-

ни кўрсатиш баҳонаси билан Мехрни Суҳайлнинг қўлига топширмоқчидир! Бинобарин, Суҳайл ўз аскарларини соҳил билан бошлаб, сув ёқасидаги манзилга олиб бориб, Жобир турган жазираға қараб юрса ва Жобирга қарши уруш эълон қиласа экан! Мен ҳам бутун жангжў кишиларимни йиғиб, ҳамма курол-ярголаримни шайлаб, уларни кемаларга солиб, сув ичи билан ел каби учиб борсам. Мен сув тарафдан ҳужум қилсан, Суҳайл қуруқликдан уриб берса, бир неча кун орасида у золимни икки қўшин чамбарчас ўраб олишимиз мумкин-ку. Биз шунга қатъий бел боғласак, албатта, ғалабага Эришамиз ва у золимдан интиқомимизни оламиз. Мехрни ҳам тутқунликдан озод қиласиз. Агар сен бу мақсадга қўшилишни хоҳламасанг, бу ҳақда мени тез орада ҳабардор эт. Борди-ю, уруш машаққати ёлғиз ўзимнинг бошимга тушадиган бўлса, у пайтда бошқачароқ тадбир ахтаришга мажбурман...»

Шоҳ Нуъмон бу номани ўқигач, ҳангома бошқача бўлганини фаҳмлади, фалакнинг бу ситамидан бениҳоя ғамнок бўлиб, йиғлади. Ҳамда, шоҳ Нуъмон шу номадаги воқеадан ҳукм чиқазиб, сафарга чиқмиш шаҳзода Суҳайлнинг кемаси ҳам ўз мақсади сари етолмай, ўзга томонга адашиб кетганига акли етиб қолди. Бирдан иккита муҳлиқ (ҳалокатли)ғам шоҳ Нуъмон бошига тушиб, мотам устига мотам кучайиб кетди. Лекин, асл ҳодиса нимаю, бу воқеаларнинг боиси ким эканлигини тушунолмасди. Нихоят, шоҳ Нуъмон: «Саёҳатга кетмиш Суҳайл чарҳ зулмидан овора бўлиб қолгани туфайли, унинг қаердалигидан асар ҳам йўқ ва бу ҳақда ҳеч ким ҳабар ҳам етказмайди» деган хулосага келди. У кўп ўйлагач, аклига тўғри фикр келиб, ўқиган хатига тубандагича жавоб ёзди:

«Сен ўз номангда Мехрнинг бошига тушган кунни ёзган экансан. Уни ўқиркан, аламидан бошимга тутун чиқиб кетди. Лекин, шу ондаёқ ўртанишдан, оҳ-воҳ қилиб ўтиришдан фойда йўқлигини тушундим. Аммо, сен: «Агар Жобирга қарши юришини қатъий истасанг, яхши. Бўлмаса, Суҳайл қўшин тортиб, яроғ-аслаҳалар билан куролланиб, денгиз кирғоги бўйлаб борсин», дебсан. Суҳайл ҳақида бу каби муболага қилиб, менинг қўксимдаги доғ устига яна доғ солма. Аввал айт-чи, Суҳайнинг ўзи қани? Суҳайл деб аталмиш йигитимиз каерда? Шу ҳақда жавоб бер! Ахир, Суҳайл Сизнинг тарафингизга кетганига олти ой бўлди. Унинг шу пайтгача келмай, кечикиб қолганидан нихоятда ғамнок эдик. Демак, у ҳам сизникига етолмаган, энди бу ҳам бизни таҳликага солиб қўйди.

Яхшиси, сен қуруқликдан қўшин тортиб бориб, Жобир қаршисида осмонга етадиган баланд боргоҳ туз. Мен эса денгиз ичи билан кемада бориб, унга қарши қўшин тортаман. Шояд, шу можаро баҳонаси билан денгизда гавҳаримдан нишон топ-

сан. Уни топсам-төпмасам, сенга қўшилишиб, унга қарши қурашишга ваъда бераман. Ахир, ҳак таолодан баҳшиши — муруват тиляб ҳаракат қилсак, у ҳароми билан урушда ғалабага Эришиб, жазосини берсак ажаб эмас. Эни, унга қарши юрадиган кунимиз фалону, юриш қиласиган соатимиз фалон. Сен ҳам шу фикрга қатъий келишиб, шу ваъда қилинган фурсатда душманга қарши азм қиласанг экан!»

Шу юқоридаги мактубга шоҳ Нуъмон имзо чекиб, номани олиб борувчи кишини йўлга солди. Чопар ҳам етиб келиб, битикни шоҳ Навдар қўлига топширди. Навдар хатни очиб, кўз ташларкан, ундаги барча гапларни ўқиди, ваъда қилинган соатдан ҳабардор бўлди, худди ўша пайтга аскарни ҳам, курол-яроғни ҳам тайёрлади. Нуъмоннинг у тарафга юриши учун, муайян бир вакт белгиланди. Бинобарин, икки шоҳ шошилинч йўлга тушиб, бири денгиз ва бири қуруқлик билан кетдилар. Улар бир неча кунлаб соҳил ва денгизларни кечиб, йўлда учраган оғатлар билан қурашиб, душман жойлашган ўрмонга якин етдилар ва икки тарафдагилар ҳам ишни қандай бошлиш ҳақида ўйлаб қолдилар.

Навдарнинг ўрмонга етишига бир манзил колган бўлиб, ўрмон ичига кириш ғоятда мушкул эди. Шунда шоҳнинг юрагига: «Душман тўсатдан яширинча бир муюлишдан тўсив чиқиб қолмасмикн!»— деган ваҳима тушди. У, аскарларини кулагирок ва яқинроқдан олиб бориши учун ўрмон дарахтларини кестириб, йўл очишига карор қилди.

Лекин у чангальзорда ов килиш учун буғи ва марал (урғочи кийик)лар кўп эди. Шоҳ овга ғоятда ишқибоз ва у билан жуда кўп шуғулланган бўлиб, ҳар кадамда ов учрар эди-ю, аммо, шоҳ аскарларни бошқариш билан овора эди. Сайд(ов) дуч келганда ўзини кўрмаганга солар, уни кўришдан ўзини асрар эди. Ногаҳон бир гулранг ширкор (ов) шоҳнинг қаршисидан ўтиб қолди. Шунда у, беихтиёр овнинг орқасидан югуриб, ўқ отиши тараддудига тушди. Сайд эса, чангальзор ичига кириб, қочиб колиши учун шошилар, аммо йўл тор ва дарахтлар нихоятда бир-бирига чирмашиб кетган эди. Шоҳ унинг орқасидан чопмади, зеро ўқ отишига мажоли ҳам йўқ эди. Охири, ҳаяжон ичида уни ота бошлади-ю, лекин отган ўқлари, изтироби натижасида хато кетди. У шу ўнг келмаган овдан ёмон хулоса чиқазиб, эс-хушини йўқотиб қўйди. Кейин, у овни кўлга киритиш учун шундай кизишиб кетдики, ўз душманини билкулли эсдан чиқазиб юборди. Шу хилда ов кетидан ўрмон ичкарисига кириб кетиб, душманиннинг аскарлари турган жойга бориб етганини билмай қолди. Жобир бир пастқам жойга жанг-жадал пайтида девдек қурашадиган ботирлардан бирмунучасини қўйган эди. Улар бу ердан кимни тутсалар, Жобир-

нинг хузурига олиб боришилари керак эди. Улар қарасалар, бир буги қочиб келяпти, орқасидан эса, бир отлиғ жадал билан қувяпти. Улар отга сувори бўлиб, уни пошиналари билан никтаб, тезда овчига етдилар ва уни зўрлаб отдан туширидилар. Ниҳоят, овни тутиш учун югуриб кетаётган бу сайёдинг ўзи ҳаш-паш дегунча бошқа сайёдларга сайд бўлиб қолди!

Агар шоҳ шоҳлик қилишни истар экан, ўз қўшинидан ажрамаслиги керак! Шоҳ ўз қўшинлари билан шоҳ, агар қўшини бўлмаса, у шоҳ эмасдир. Шоҳнинг аскари бўлса, у истаган жойини фатҳ этиб — ғалаба қозонади. Аммо бир киши Рустам бўлса ҳам — бир киши, холос. Асал ариси ҳам шоҳлик қоидасига амал қилиб, бир жойда қўшинсиз юрмайди ҳам, турмайди ҳам. Оку қорани кўриш учун ёлғиз учадиган бўлса, оддий асалари билан шоҳнинг орасида не фарқ қолади? Шатранж (шахмат) шоҳи сипоҳларидан ажраб қолса, қани айтинг-чи, бу шохни шоҳ деб ҳисоблаб бўладими?

Шу йўсунда ёлғиз қолган Навдар шоҳ душманга асир бўлгач, устидаги бутун кийимларини бир-бир ечиб олдилар. Унинг аҳволу қиёфасига назар солиб, Навдар шоҳ эканини ҳам билдилар. Улардан биттаси шу онда югуриб бориб, баҳт кулиб боққани ҳакида Жобирга хушхабар етказди. «Шундай ажойиб икбол юз очдики, кутилмаганда катта бир ов тузогингга илиниб, сенга шикор бўлди», дедилар. У бу хабарни эшитаркан, шукронаси учун тангрига сажда қилди ва айтдики:

«Ҳеч нарсани кутмай, унинг кўзини боғлаб, кемага солганча олиб келиб, қасрга қаманг ва у хонанинг эшигини маҳкам бекитиб қўйинг! Бу ишни шу даражада пинҳоний бажарингки, ҳеч ким фаҳмламасин. Уй эшигини кўриқлаш ишини фалончига топширинг-да, тезда мени бундан хабардор қилинг!»

Шоҳни у айтилган хонага олиб келиб тикдилар ва Жобир бу ҳақда нима деган бўлса, ҳаммасини бажо айладилар. На шоҳ бу ер қаср эканини билди ва на бу ерга қамалган Навдар шоҳ эканидан бирор хабар топди.

Навдарнинг иши шу тарзда бўлди, аммо шоҳ Нуъмон ҳали ҳам сув ичиди эди. Буларнинг мўлжалига икки кун қолганда, яна бўрон туриб, сувни бетинч қилиб юборди. Тўлқинлар шундай осмонга туташиб кетар, янги ой эса худди кемадек катта бўлиб кўринар эди. Шоҳ Нуъмоннинг ҳаётига тўлқиндан катта хавф тушиб, у ҳам ўз жонидан умидини узуб қўйди. Бу тўфон натижасида сафар ахлининг кўпчилиги талафотга учради ва кемаларни тўлкин ҳар томонга тўзғитиб юборди. Гарчи Нуъмон учун кўпгина даҳшат юз берган бўлса ҳам, аммо тўфондан шикастланмади. Ниҳоят, бунинг кемаси ҳам ўғлининг кемаси борган жойга бориб қолди.

Дийдабон — назоратчилар бу ҳақда ҳам Жобирга хабар килдилар. Жобир булар тарафига ҳам етиб борди ва бунинг садмларининг кўпчилигида ҳаёт асари қолмаганини кўрди. Тирик қолганларидан суриштириб, уларнинг бошига қандай аҳвол тушганини билиб олди. Уларни олдига солиб ҳайдаб, юкорида зикр қилинган ўз жазирасига олиб келди. Улар ҳұшсиз ҳолатдаги шоҳни чиқазиб, бошқа мол-ҳолу қурол-яроғларни кемадан бўшатди. Шоҳ шундай бемор ва беҳол эдики, уни кемадан чиқазган одам кимлигини ҳам фаҳмламади. У шоҳни ажратиб, бир холи жойга ёлғиз қўйди ва бошқа бир зиндонга қараб жўнатди. Шоҳ у ҷоҳда доим ўз жонидан вахимага тушар, аммо ҳеч кимнинг бундан хабари йўқ эди. Сўнгра Жобир қолган кишиларни яна ўз кемасига тушириб, уларга тубандаги гапларни айтди:

«Агар сизга жон керак бўлса, қайтиб кетингиз, кўнглингиз каерни хоҳласа, ўша ерга борингиз. Лекин биронтангизнинг бўфда қолганингизни билсан, тирик кўймайман», деб писандада килди. Бу одамлар бошларини олиб кетдилар, уларнинг кўзлари тўла ўшу юраклари тўла ғам-андуҳ эди.

Шоҳ Навдарнинг аскарлари ҳам кутилмаганда бошларига нима иш тушганини фаҳмлаб қолдилар. Улар бир неча марта мажлис тузиб, аҳволни муҳокама қилиб кўрдилар. Аммо, шоҳсиз ҳеч қандай хулосага келолмадилар. Бинобарин, булар ҳам ҳеч қандай чора тополмай, ҳаммалари хафаланган ҳолда бирдан жўнадилар. Толеи ёр бўлмиш йўлтусар Жобир эса, туну кун ўз боғида базм ва айш-ишрат қиласи эди. У ҳар бир қадаҳни Мехр ёди билан ичарди, аммо ҳеч қачон унинг юзига боколмас эди. У, ўз муродига етолмагани учун унинг ёди билан бода ўрнига қон ютар эди.

Мехр эса, гул сингари ёқасини чок қилиб, нибуфарзор оралаб ғамнок кезар эди. У кўзларидан дарё-дарё ўш тўкар, нибуфарга ўхшаб кўк кийиниб олган эди. Юзига тарсаки ураверганидан, гулистонида нибуфарлар очилиб кетди. Айрилиқдан фориғ бўлишни истаб, ҳам у балодан кутулишини ўйлаб, кечалари кўзини юммас, куни бўйи чора ахтариб, тополмас эди. У, ҳоч ичиди бир банди борлигини, у ғаму андуҳ билан жони азобланастганлигини билган эди. Мехр ўйлаб-ўйлаб: «Ўша бандини амаллаб ҳоҳдан қутқарсан-да, зорзор йиғлаб, унга ёлбориб, уни Суҳайлини бошлаб келиш учун жўнатсан ва унга ҳожатимни пинҳоний баён этсан. Шояд у аҳволимни тушуниб, мени ҳалос қилиш учун у тарафга борсан!» — деб хаёл сурар эди. Шу каби андешалар билан иккита дилдор канизагини ёнига олган ҳолда яширинча коронғи ўй орқали аста-секин зиндон бошига келди. Ва:

— Эй, дард ва машаққатнинг асири! Мен ҳам сен каби

бир бечораман ва сенга ўхшаган асиру нотавонман. Сени халос қилиш учун жонимни аямай ҳаракат қилиб зинданчиказсам, мен нимани айтсан қабул қиласанми, қаёнга боргин десам борасанми?— деб нидо қилди.

Бу зинданга ётган одам Сухайлнинг ўзи эди-ю, лекин ниҳоятда заифлашиб, ҳоли ҳароб бўлган эди. Унинг шу каби аянч ахволга тушувига бир тарафдан ўзининг баҳтсизликка учрагани сабаб бўлса, иккинчидан, гулчехра Мехрнинг фурқати ва ундан ажраб қолганлиги эди. Мехрнинг бу хитобини эшитаркан, Сухайлнинг изтироби ундан баттар ошди. У ўз ҳаяжонини зўрга тўхтатиб, нозанинга тубандагича сўз қотди:

«Эй, инсон қиёфали фаришта! Сен менинг ўлган танимга тоза ҳаёт бердинг. Сен менга шунчалик лутф-марҳамат қиласиган бўлсанг, қандай хизмат буюрсанг, то танимда жоним борича ҳаракат қилиб, мумкин қадар буйругингни адо этгумдир».

Мехр бу розиликни эшитиши билан чоҳга арқон ташлади, ўйқ, арқон эмас, икки ўрим сочини ташлади. Нотавон Сухайл у чилвир сочни маҳкам ушлаб олди, Мехр ёнидаги икки маҳваш ҳам бир бўлиб уни тортиб олдилар. Сўнгра коронғи уйга олиб кирдилар ва Мехр унга яширинча кўп меҳрибончиликлар қилди ва уни занжиру бандлардан бўшатди. Шунда у ғамгин бечора зор-зор йиглаб, ер ўпаркан: «Эй малак сиймо, ҳукминг нимади? Мени бир оз ундан хабардор қил!»— деб ёлворди. Мехр ўз афсонасини ҳикоя қилиш билан, бошига тушмиш ҳамма воқеани бир-бир байн аллади. Отаси, мамлакати ва унинг баланд мансабу салтанати, ўз пардаси (номуси) нинг Сухайл билан боғлаганлигини, яъни, унга унаштирилганлигини бошдан-оёқ тасвирилаб берди. Шунингдек, денгиз тўлқини туфайли фалокат юз бериб, нотавон ҳолда бу ерга асири бўлиб қолганини ҳам сўзлади. Бу ерда ноиложликдан ўтиргани борми, Жобир илгидан омонлигининг сабаби борми, ҳаммасини зикр этди. Буларни эшитаркан, бечора Сухайлнинг нотавонлиги ортиб, лаҳза-лаҳза ўзини йўқотар эди. Гўзал Мехр ўз сўзини тубандагича тугатди:

«Мени бу ердаги асириликдан, Сухайлдан ўзга ҳеч ким, ҳеч қандай чора билан кутқазиб қололмайди. Эй, дарманд, овора киши, сенга менинг сўзим шуки, сен бир чора топиб, денгиз таҳликасидан эсон-омон ўтиб, Яман ўлкасига қараб равона бўлсанг ва тез ҳаракат қилиб суръат билан йўл босиб бориб, бу ҳол-аҳволимни Сухайлга арз қиласанг экан! Лекин бу гаплар ҳозирча сир тутилсин. Сени бу уйда бир неча кун асрасак, сен аввал бу ишни ҳеч кимга билдирамай, яхшилаб ўйлаб кўрсанг-да, маъқул бўлса, онт ичиб бизни

ишонтиранг экан! Ахир, мен бечора балога дучору Жобир илгига асири мубтало бўлдим! У, йироқдан менга кўзи тушиши билан ерга йикилиб, гўё ҳасдек ётиб қолади. Қачон кўришни орзу қиласа, менга рўпара бўлиш билан йикилаверади. Бу ерда менинг факат умрим ўтятти, холос. Жобир билан бундан бошқа ҳеч қандай мулоқот ва муносабатда бўлмадим, васссалом!»— деди.

Бу гапларни эшитгач, зор ва ҳазин Сухайлнинг хотири андак таскин топди. Мехрнинг сўзлари сидқидилдан эканлигини тушунди-ю, аммо, ўзини босиб туролмай, юрагидан оҳ тортиб юборди ва ўзини дилбарининг оёғи тагига ташлади. У фарёд чекиб, беҳуш бўлиб йиқилган эди. Бу ҳолат Мехрни ҳам ҳайратга солиб, сархуш қилиб қўйди. Кейин унинг ахволини билмоқчи бўлиб синчилкаб қараса, бу худди Сухайлнинг ўзи! У ҳам ўлгудек нола қилиб, эс-хушини йўқотди ва йиқилди. Буларнинг тепаларида икки канизак йиглаб, күёшга ўхшаган бошларини кўтарар эдилар. Нихоят, очиқ фикрли Мехр ўзига келиб: «Фитнанинг қаноти юлинди», деди ва уни то жаҳонни коронғулик босгунча ўша коронғи уйга қамаб қўйди. Сухайл шунчалик беҳол бўлган эдик, факат кечасигина ўзига келди. Кейин бир-бири билан худди жон билан жисмдек ва ёки сарв билан печак гулдек чирмашиб кетдилар. Сухайл шу хонада неча кун турган бўлса, сарв гулруҳ уни шу тарзда меҳмон қилди. У, нимжон жисмига кувват кирсин, деб Сухайлга таом билан шарбат берар эди.

Жобир эса Мехрнинг ҳажрида сабр қилишдан ўзга чораси йўқлигини яхши биларди. Шу воқеадан икки-уч кун ўтар-ўтмас, ҳеч сирдан ҳабари йўқ Жобир хотиржамлик билан боғни томоша қилиб юаркан, тўсатдан, худди тўнғизга ташланмоқчи бўлган шердай, қаршисидан Сухайл ботир чиқиб қолди. Ва у Жобирга қараб: «Ким макр билан иш тутиб паҳлавонлик қилдим, деса хато қиласи. Эл кемасини ҳйила билан тешиб, сувга ғарқ қилиш ва кишининг жони колмаган пайтда уни боғлаб қўйиш, бу, номарднинг иши. Сен агар ўз итилигингни кўрсатган экансан, мен сенга ийгитлигимни кўрсатаман!»— деди-ю, хасмга қараб ташланди. Душман эса ҳайратидан бетоб ва бемажол бўлиб қолди. Кейин олишмоқка ҳаракат қиласа ҳам, лекин Сухайл омон бермай, уни кўтариб ерга урди ва тезда кўлларини буни у боғлаган арқон билан чамбарчас боғлаб ташлади. Ва шу ондаёқ уни ҳалиги чоҳга ташлаб қўйди. Шунинг учун ҳам ақлли ва фаҳм-фаросатли кишилар:

«Кимки бирорвга чоҳ қазиса, у чоҳга албатта ўзи йиқилади», дейдилар.

Суҳайлга шу хилда ғалаба ёр бўлгач, Мехрнинг тўй-томушасини қилиш ишига бел боғлади. Бу орада Жобирнинг бутун дафиналари ва олам-олам хазиналари ҳам унинг кўлига кирди. Бу воқеадан Жобирнинг барча одамлари эзилиб-сарафканда бўлдилар. Суҳайл шоҳлик топиб, қолган барчаси қулга айланди. Сўнгра, бу муродига етмиш, давлатманд одам айшишрат ва шодлик базмини тузиб, кўлига шоҳона қадаҳ олиб, тубандагича фармон берди:

«Жобир кимнинг оёқ-кўлини боғлаб, қамаб қўйган бўлса, мен уларнинг барчасини озод килдим. У бандаларни ҳузуримга келтиринг, қадаҳда май тутиб, уларни шод қиласин!»— деди.

Шундан сўнг боғ ичидаги базму зиёфат бўлаётган жойга иккита бандини олиб келдилар. Буларнинг бири Навдару яна бири Нуъмон шоҳ эди, бу янглиғ қиссага кимнинг гумони бўлиши мумкин. Бу пайтдаги аҳволни қандай шарҳлайн? Ва буни бирор билиб, бирор билмаса, нетайин?! Ахир, бу ерда икки ота билан икки фарзанд, васл-дийдор или билан пайванд этилдилар. Улар йиги-сиги билан кўришдилар ва ўтириб, бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашдилар. Ниҳоят, ҳамма воқеа маълум бўлди. Улар ҳайрат ва ҳаяжонга тўлган ҳолда худога шукрлар қилдилар. Иккала шоҳ мол-мулкларини, тож-тактларини Суҳайлга тақдим этиб, ўзлари худо йўлига кириб, тоат-ибодатга берилдилар. Бутун эл-улус эса бу иш учун Мехр билан Суҳайлга миннатдорчилик изҳор этдилар ва ташаккур билдирилар. Шундай килиб, фалакнинг гардиши билан Суҳайл ва Мехр бир-бирларининг висолларига етдилар.

Бу Мехр деганимиз осмоннинг ердаги күёши бўлиб, нилуфарзорда жилваланар эди. Унинг тўни ҳам, кўйлаги ҳам нилуфар рангида бўлгани каби, ёрининг уст-боши ҳам шу рангда эди. Нилуфар ранги киши табъигагина ёқимли эмас, ҳатто осмондаги меҳр мунирнинг либоси ҳам шу рангдадир. Ҳар қандай паричехра маҳвашнинг либоси мовий рангда бўлса, у дилкашдир. Осмоннинг гулрухи бўлмиш меҳр-куёшнинг нилуфарваш либоси ҳам мовийдир.

Шу ерда ровий ўз афсонасини тугатаркан, парда соҳиби ҳам ўзининг мовий пардасини кўтарди. Шоҳ Баҳром, лутфмарҳамат айлаб, мусофири эҳсон ёмғири билан кўкартириди. У, ровийнинг хизмати учун кутилгандан ортиқ ҳақ бергач, кўзига уйқу осойишталик багишлади.

XXX

*Пайшанба куни Баҳромнинг сандалосо (жигар ранг)
хилъат билан сандал ҳидли гулшанда ором олиб,
сандал бўйли сарвқомат билан сандал исли бода
ичгани ва у сандаллар лахлаҳасидан (ифоридан)
димоги муаттар бўлиб, кўзи уйқу талаб этгани*

492

Пайшанба куни чархфалак субҳ маҳалда кўк юзига сандал ҳидини уфурди. Насим сандал каби хид тарқатиб, кўк димогини атрга буркади. Натижада, сандал ҳидига ўхшагағ атр шарсфатидан тун мижози ўзгариб; қоронғиликдан кутулди. Шоҳ ҳам барча либосларини сандалий ранг қилиб, сандалосо уй ичига қадам қўйди. Осмон сандали ерга соя солган пайтда, осмонга сандал ёғочидан пиллапоя қилингандек бўлди. Сандал бўйли сарвқомат гўзал ҳам қатма-қат сандалгун либос билан ҳозир бўлди. Унинг сандал тусли кийимларидан теврак-атрофга ажойиб сандал хиди тараалар эди. Шунингдек, базмдаги ўтга сандал тараашалари ёқилганлиги ва кофур моддаси ташланганлиги туфайли, ҳаммаёқни буларнинг хушбўй хидлари қоплаган эди. Ниҳоят, қадаҳлар айланга бошлагач, кеча ичилган майнинг ҳам тарқалди.

Зеро, сокий, дардисар — бош оғригини даф этиш учун майга сандалнинг қизил шарбатини омихта қилган эди. Ниҳоят, сандал боғининг ҳуршиди ботиб, тун зоғи оламга қора канотини ёзди. Кеча мушк рангли қора чодирини ёйгач, осмон сандали унга юлдузларни ёйиб ташлади. Шу пайт гулчехра нозанин сандал курсиси ёнидан туриб, худди куёш сандали сингари юзини яшириди, яъни ўзини ичкарига олди. Яна баҳтиёр шоҳ, ухлаш олдидан, афсона талаб қилди. Ходимлар шундай сайёҳни олиб кирдилар, у сайёҳ эмас, денгиз ичидаги маллоҳ — кемачини эслатар эди. У, тун бўйи афсона айтиши, балки ғойибдан ҳам хабар бериши керак эди. Нуктагўй аввал дуога қўл очиб, сўнгра сандал каби хушбўй нафас билан:

«То осмон чархи ўз ўки атрофида айланар ва бошқа юлдузлар ҳам ҳаракатдан тўхтамас экан, тахт-салтанатинг кўқдан баланду, минган отинг юлдузлардан ҳам югурдак бўлсин!»— деди.

XXXI

*Олтинчи иқлим йўлидан келтирилган
мусофирининг сўз санҷати*

Мусофири юкоридаги дурларни нисор қилишдан фориғ бўлгач, тубандаги ҳикояни айтиб берди:

Боҳтар деган диёрдан Ховарга қараб икки киши сафар қилди. Уларнинг бири биёбонларни кезадиган Муқбил бўлиб, иккинчиси дарёларда сайр қиласидиган Мудбир эди. Бу иккаласидек йўловчини кўхна дунё куруқликда ҳам, сувда ҳам кўрмаган бўлса керак. Озода Муқбил баҳтиёр одам бўлиб, иқбол унинг пешонасини ярқиратган эди. Лекин Мудбир

эса қаёнга бормасин, юзига пасткашликнинг губори қўнгани қўнган эди.

Йўлда гоятда хавфли бир водий бўлиб, хабардор кишилар у ердан зинхор ўтмас эдилар. Унинг сабзазори ҳам, боғи ҳам тикан билан шўраю суви ҳам, тупроғи ҳам нафт (нефть) билан гугуртга буланчик эди. У ерни тутун ва қўланса ҳид босиб ётар, бу губоротлар Исо пайғамбарнинг ҳаётбахш нафасини ҳам заҳарлайдиган даражада эди. Унинг ели ўтолов бўлиб, кишига тегадиган бўлса куйдириб, кулини соvuарди. У ерга жониворларнинг кириши учун имкон йўқ, агар жониворнинг ўзи кирса, жони чиқиб кетарди. Эл бунинг отини «Водий ҳамим» (Қайноқ водий) деб атайдики, водийнинг табииати бу номнинг тўғрилигини исботлаб туради. Мана шу юқоридаги икки киши йўлни билмаганлари туфайли, шу водийга ҳамроҳ бўлиб кириб қолдилар. Улар бу водийнинг йўл азобини ва бало даштининг уқубатини кўрдилар. Лекин, бу азоб-уқубатнинг чегараси бўлмаганига қарамай, буни кечиб ўтмоқдан ўзга чора йўқ эди. Ҳар бало юз берса ҳам сабртаҳаммул айлаб, даштга таваккал килиб кириб боравердилар. Ҳаво исиб, ҳарорат ҳаммаёқни куйдира бошлади. Бунга чидамаган номард Мудбир оғзига келганини вайсай бошлади:

«Бу қандай ҳаво бўлди?— дер эди у.— Буни бир ёқлик килиш керак бўлади». Бир оз туриб эса: «Сув ясаш қишин — душвор ишми?»— дерди. Унинг ҳар бир сўзида тангрига эътиroz қилишдан ўзга маъно йўқ эди. Чунки у оёқ оғришдан нолиб, таъна тошини ҳамроҳига отди: «Мен нотавон хастага сен каби ҳамроҳнинг бўлганидан бўлмагани яхши эди. Сен билан ёмон соатда кўришган эканман, мана шу ёмонликнинг касофатидан ҳозирги оғир кунлар бошимизга тушди», деди. Муқбил ибодат билан шуғулланар, унинг дуо ва тасбихлари тангри даргоҳида мақбул эди. Бунинг гаплари Мудбирга бир насиҳатдан иборат эдио, аммо бу насиҳатлар унга кор қилмас, фойда бермас эди. Куйдирувчи — жазирама даштни кечиб ўтгунча Муқбил шу каби кўп азоб-уқубат чекди. Бу даштдан чиқиб, ундан узоклашгач, дарду ғам дengизи ҳам орқада қолди.

Муқбил ўз ҳамроҳидан жуда батанг бўлган эди, бинобарин, у билан ажраиш фикрига тушди. Ундан кўрган азоб-уқубатларини санаб: «Шу нуқсонлар ўртамизга айрилиқ соладиган бўлди», деди. Мудбир эса яхшиликлар қилишга ваъда бериб, ўзидан ўтган гуноҳларига тавба қилиб, айрилмайлик, деб ёлворди. У бошларини ерга кўйиб, ўзининг ёмон феълларини ташлашга астойдил сўз берди. Унинг тавбаю узрхонликларини эшитгач, Муқбил ишониб, илтимосини қабул қилди ва бунинг

яна ёмонлик қилажагини кўнглидан чиқазиб юборди. Аммо, у ёлғончи ўзининг ваъдаларини учутиб қўйди.

Сув кирғогига яқин етаркан, дengизда сон-саноқсиз кемалар кўринди. Соҳилянхатариб, кема эгасини топдилар ҳамда ҳар бирлари ўзлари учун кема ҳаки тўлаб, кемага киришга ижозат олдилар. Маллоҳ — кемачи уларга икки кишилик бир сандал-қайиқча тайин қилди. Бу қайиқни ўз ихтиёрларига олгач, унинг арқонини бир катта кемага боғладилар. Шундан кейин дengиз ичига қараб равона бўлдилар.

Бир кечакема бир тарафга караб борар эди. Кема ҳайдовчилар борган сайин суръатни оширап, кемалар тезликда худди қуш каби учар эди. Яна Мудбирнинг эски одати қўзиб, ҳар хил маза-бемаза гаплар айта бошлади. Шериги саодат эгаси бўлиб, эртаю кеч тасбиҳ ва ибодат билан машғул бўлар ва буни ҳам бехуда гаплардан қайтарар, лекин Мудбирга эса, бу насиҳатлар таъсир этмас эди. У қайта-қайта куфрга кетар, динсизлардек шаккоклик қилас, гап-сўзидан худди тентакликнинг ҳиди келар эди. Шу пайт дengиз устида бўрон қўзғалиб, кемадаги одамларни ташвишга солиб қўйди. Бу воқеани кўргач, Мудбир тангрига хитобан: «Сенинг ишларингда ҳеч қандай тартиб ва ишонарли нарса йўқ. Даству қумларингда қанчадан-қанча куйдириш-ёндириш бўлгани каби, дengиз ва ундаги мавжларда ҳовлиқиш-тўлқинланиш; аввалгида сустлик бўлса, бунисида ҳаддан ошиқ чегарадан чиқиши. Бу ажволлар одамларнинг эс-хушини олиб қўйди-ку», каби таъналарни қилиб, ўринсиз валдирап эди. Бунинг шум нафаси касофатидан дengиз чайқалиб, ҳалокатли тўлқин ҳосил бўлди. Дengизда шундай қиёмат юз берди, сувда бўлмиш пўтрананинг чўққиси осмонга бориб тегди. Бу тўфоннинг келтирган баҳтсизлиги натижасида ҳар кимнинг кемаси ҳар ёнга тўзғиб кетди. Тўлқиннинг шиддатидан қайиқчанинг кемага боғланган арқони узилиб, кемадаги юклар ва асбоб-ускуналар ҳам ағдарилди. Кемаларнинг бир қисми омон қолган бўлса ҳам, кўпчилиги дengизга ғарқ бўлиб кетди. Қолган кемалар ҳам ҳар ёнга тўзиб кетган, ҳеч ким хотиржам эмас, барча ҳавф-хатарда эди. Бу икки кишининг қайиғи шиддат билан ҳаракатланар, қайиқ ичиди эса Мудбирнинг аҳволи ҳароб эди. Муқбил дуо ўқиб, худога тазарру қилас, тангридан ёрлик тилар эди. Дengизда шунчалик оғат бўлгани устига-устак, баҳтсиз шеригининг ярамаслигини айтмайсизми. Муқбилнинг дуоси бекор кетмай, дengиздаги ҳалокатли тўлқин тўхтади: шамол тиниб, дengиз таскин топди. Қайиқ ҳам сув юзида оҳиста юра бошлади. Дengизда юзлаб ҳавф-хатар юз бергандা ҳам, Муқбил ўзини тангри қазосига топшириб турди.

Шундай аҳволда кетар экан, озода Муқбил денгизда бир қора нарсани кўриб қолди. Унинг ранги кўқ осмон сингари бўлиб, кўриниши ва думалоқлиги ҳам худди чархи минони эслатар эди. Мана шу кўринган кора нарса томонидан бир шамол эсиб, худди кишига жон бағишлайдиган ҳид таратди. Унинг ҳиди музттарликда сандали эслатар, бу елда худди Масижнинг ҳаётбахш нафаси бордек эди. Димоги толикқан Муқбил ҳам дengizning бу исидан бир нафас ҳузур қилди. У бунинг шукронаси учун тангрига сажда қилгач, филхол қайигини у томонга қараб суриб кетди.

Киши қайигини иқбол ели сари сурар экан, унинг бир онда манзилга етиши ажабланарлик эмас. У, худди бир азим дараҳтга ўхшаган бўлиб, ранги ва баландлиги эса фалак тимсолида эди. У дараҳт сандали эслатар, баргининг кўзгулари эса сайдаллангандек гўзал эди. Кимки бу дараҳтнинг япроғидаги кўзгуга назар соларкан, унда баҳт акс этганининг шоҳиди бўларди. Баландлиги кўккача бориб етган бу дараҳтнинг барглари дengizga соя солиб турар, сояси туфайли сув ҳам анбар ранг бўлиб, киши димогига сандал исидек урилар эди. Сув юзида қанча куруқ ер бўлса, бу дараҳт шу ернинг ҳаммасини босиб ётар эди. Унинг танасида бир катта ковак бўлиб, шу ковак ичидаги соф ва ҳаддан зиёда тиник бир қашма бор эди. Сувининг кўриниши эритилган кумушдек ва жўш уриб турган симобдек сермавж эди. Унинг ғулғул қилиб қайнаб чиқиши худди дengizdagi одамларнинг ишига кулаётгандек бўлиб, дengizga ҳам ғулғул қилиб қўйилар эди. Бу икки ситамдийда шу ерга етгач, бир нафас оромишига қарор қўлдилар.

Дараҳтнинг чақаланган бир жойи бор экан, доно Муқбил шу ерга чиқиб, қайигининг арқонини маҳкам боғлади ва тезда дараҳтнинг ковагига кирди. У, ковакдаги қашмага қарапкан, қашманинг бошида бир тош бўлиб, унинг юзига ҳатлар ёзилганини кўрди. Шу пайт Мудбир ҳам ҳовликканча ковакка кириб, ҳаяжон билан сув ича бошлиди. Тош юзидаги ажойиб ҳатлар санъаткорона ўйиб ёзилган эди. Бу битикларни Муқбил ҳам, Мудбир ҳам ўқидилар. Гўзал ҳатларнинг мазмуни тубандагича эди:

«Қайси киши бу манзилга келиб, бу гаройибни томоша килар экан, шуни унутмасинки, у симиё бўлиб, акл наздида ғалати кўринади. Аслида бу дараҳтнинг лақаби «сандали симиё»dir. Бу, эл-улус тафаккур қилганидан ажиброқ бир нарсадир. Хоҳ содик ростгўй ва хоҳ косиб ёлғончи, кимки бу ерга келиб, шу сувдан ичишини хоҳлаб қолса, сувдан ичган замон очлик ва ташнилиги даф бўлади. Ҳалол яхши одам бу сувни ичга, бир ойгача хурсанд бўлиб юради ва ейиш-

ичишига эҳтиёжи бўлмайди. Лекин ёмон ёлғончи одам эса, уч кун ўтар-ўтмас корни очиб, ёб-ичишига зарурат кўради. Бу қашма сувидан баҳраманд бўлган одамнинг тилига ногаҳон бир ёлғон гап келиб қолса, корни бирдан ёрилиб, ўша онда ҳалок бўлғусидир. Ичилган сувнинг хосияти шу хилда бўлгани каби, у қашмага киришнинг хосияти ҳам ажойибdir. Масалан, бу ковакка ёлғончи кирса, вужуди куйиб, танасидаги хом жойи пишади; ростгўй кирса-чи, унинг ҳеч ери куймайди, худди сувини ичганда хурсанд бўлгани каби шодликка муюссар бўлади. Лекин ким гусл қилиб-чўмилоқчи бўлса, кўзини юмиши, қулоқ-бурнини ушлаб шўнғиши шарт. Шўнғиганда нимани кўрган бўлса, сувдан чиққандан сўнг, уни ҳеч кимга айтмаслиги керак. У сувда бир чўмилган одамнинг кўрган сирлари, уни яна чўмилишга йўл қўймайди. Масалан, ким шу сувга бутун вужуди билан шўнғимоқчи бўлса, сув пастиланаб, бундай шўнғишига тўскинилик қиласди».

Ростгўй билан ёлғончи бу хатни ўқигач, ёлғончида ўзини синаш ҳаваси туғилиб қолди. Бир-икки қултум у сувдан ичиб, ёлғон, ёмон ва беҳуда гаплар гапиришни тарқ этмоқчи бўлди. Аммо бу одатни ташлаш унга амримаҳол эди, ахир, унинг табиати ва мизожи шу хислат билан йўғрилган эди-да. Ичаркан, бирдан очлик ва куйиши бошланганлиги унинг тубандаги ибораларидан сезилиб қолди:

«Энди ёлғон гапирамайман, агар гапирам, ўлимимга розиман!»— деб бу сувдан ичди-ю, ҳаётини шу қашмага бағишлади у.

Ростгўй эса, қудратли тангрига шукур қилиш нияти билан қўл-бетини ювиб, таҳорат олди. Сўнгра, у ҳаёт зулолидан ичди, ичди-ю, аммо унинг ўтида куймади. Мудбир эса, у сувга тушиб, кир-чир жойларини ювиб тозалаш ниятида яланоч бўлиб, энди қўлини урган эди, қайнок сув бирдан қўлини куйдирди. Лекин, содик-ростгўй Муқбил белига лунги боғлаб, худди дарёга қайик тушгандай у сувга тушди. Йўлдоши Мудбир эса, унинг тегасида термилиб қараб турар эди. Шунда Муқбил чўмилиш учун бошини сувга тикиди ва бошини кўтартгач, сувга қарапкан, бу қашмадан чиқаётган нарса сув эмаслигини фаҳмлади. Бу бир ҳовуз бўлиб, унинг ичи тўла лаб-балаб зулол сув каби эди. Ҳовузнинг тошлари яракон (сариг касали) рангида — сандалгун бўлиб, тоза ва текис йўнилган эди. Ҳовуз атрофи гулзор ва у жаннатдаги Эрам боғини эслатарди. Унинг олдида ҳарамдек бир пок жой кўзга ташланарди. Ҳовуздан чиқиш учун оёқ босаркан, бир неча сарвқомат, оқбадан нозанинларни кўрди. Улар эпчиллик билан бунинг ҳузурига келиб, танасини артиш учун, покиза пўта-сочикларни унга тутдилар ва яна ҳарир хулла-либослар келтирдиларки,

уларнинг ҳаммаси шинам, чиройли ва кишига ярашикли эди. Буларни хожага хизматкорларча тақдим этдилар ва унинг баданларини артиб куритдилар. Унга кийдирилган саруполарнинг барчаси сандал рангу сандал исли эди. Унинг бошига салла ҳам ўратдилар, у ҳам сандал каби хушбўй эди. Кийинибтараниб, ороста бўлгач, уни сандал қасрига бошлаб бордилар. Бу сипоришлар хожанинг жонига кувват, рухига шодлик бағишилагани каби, уни ҳайрон ва маҳлиё қилиб кўйган эди. У, бундай кўзини очиб атрофга назар солса, ўзининг бошқа оламда эканлигини хис қилди. Кейин, уни бир қаср ичига олиб кирдилар, у шундай ҳайрат ичиди эдики, ўзининг на масти ва на ҳушёр эканини билмас эди. Бу кирган қасрининг равоклари осмон каби баланд бўлиб, умр қасри каби қувонч бағишлиовчи эди. Бу имаратнинг шифти ҳам, равоқи ҳам сандал бўлгани каби, эшиги, поли ва тоқи — гумбази ҳам сандалдан ясалган эди. Бу сандалларнинг атрлари киши ақлини оғдирав, гоҳ ҳушга келтирса, гоҳ бехуш қиласи эди. Қасрнинг ичиди сандал мисол таҳт бор бўлиб, у ҳар турли жавоҳирлар билан безатилган эди. Таҳт тепасида бир гўзал маҳлук сурати бўлиб, унга қараб, жинми-инсонми эканини ажратиш қийин эди. Унинг киёфаси кўринишдан руҳонийга ўхшар, бошидан-ёғигача нуроний бир вужуд эди. Ҳуснининг гўзаллигидан унга қараган одамнинг руҳи жонланар эди. Хуршиди тобонга ўхшаш юзи эса, фаришталар дунёсини эслатар эди. Нурли қадди-комати гўё жаннат ниҳолидай, вужудига эса сув билан тупроқнинг даҳли йўқ эди. Жисми бошдан-оёқ нуқул латофатдан иборат бўлиб, бу, эл учун оғатнинг ўзгинаси эди. Унинг атрофида юзлаб тонг юлдузи худди ҳуру пари сингари жилвалиниб турар эди.

Хожанинг кўзи у дилорога тушаркан, эс-хушини ўғирлатди-қўйди. Унинг вужудида қони қотиб, ранги сарғайиб, ерга йикилиб, ўзидан кетди. Шунда у сарви гулруҳ унинг олдига келиб, лутф билан ёнига ўтириди. У гулруҳнинг хиди димогига кириши билан хожага хушига келди-ю, уни кўргач, яна эси фаромуш бўлди. Миясида ақл нишони қолмай, гоҳ ўзига келиб, гоҳ бехуд бўлар экан. У ҳурзод меҳрибончилик қилиб, уни ўз лутфига ўргатиб олди. Ниҳоят, унинг безовта кўнгли тинчланиб, юрагидаги ўтнинг ҳарорати пасайди. Юз хил таъзим ва ноз-истигно билан у гўзал келинчак ўзини хожанинг яқин улфатига айлантириб олди ва тортинмай унга ёндашаркан, хожанинг боши шавқ ўтига ўралди. У сабр-кароридан ажраб, ўз ихтиёрини унтиб қўйди. Унинг сийнаси чок бўлиб, шавкининг түғён ва галаёнидан ҳалоатга учрашга сал колган эди. Шунда маҳваш хожанинг

илгидан ушлаб, уни суяб, тахти устига олиб чиқди ва хожа ер ўпид: «Эй гўзал, такягоҳим ҳам, суянчим ҳам сенсан, менинг ҳеч нарсага ҳаддим йўқ», деди. Маҳваш унинг қошида шундай азиз кўринидики, гўё хожа унинг қул-канизидек эди. Унинг мафтунлиги маълум бўлгач, ҳеч қандай уялмай-тортинмай, гўзал гулруҳ тахтга ёнбошлаб олди ва баҳтиёр хожа унинг ёнига ўтириди. Аввал икковлари таом едилар ва шарбат ичдилар. Таомлар шунчалик лаззатли эдики, гўё у беҳишт неъматларига ўхшар эди. Овқат еб, физолангач, дастурхонда бода билан қадаҳ айланана бошлади. Сандал устидаги шиша ва май кувачаларининг ҳаммасидан анбар ва сандал ҳиди гуркирав эди. Шу пайт дилорой гулчехра ўрнидан туриб, у ерларга сандал ҳидли атр сепди ва таҳт олдига келиб, хожага ҳам сандал ранг жомда май тутди. Маҳваш бошлаб ўзи у қадаҳдаги майдан бир-икки қултум ютгач, қадаҳни хожага тутган эди. Хожа шу даражага ўзини йўқотган эдики, қадаҳни ола солиб, беҳудларча сипкорди. «Ич,xo ич» билан қадаҳ шунча кўп айландидики, шодлик нашидаси то кўйкача етди. Май хожанинг бошини шундай қиздирган эдики, унинг юзидан шарм-ҳаёнинг пардаси кўтарилимиш эди. Пари айланиб-ўргилиб, шундай меҳрибончилик қиласи эдики, гўё хожа унинг пардасини йиритиши лозим эди. Хожа ўзини тутолмай ва сарви гулруҳдан кўзини ололмай қолди ва ҳамда бепарда гаплар гапира бошлади, зеро, пари уни девона қилиб кўйган эди. У, ҳар замон бир нарсадан умидвордай сўз қиласи, бир нарсадан тамаланаётгандек ҳаракатланар эди. Шўх ҳирсга берилган ҳолда, ҳеч нарсадан тортинмай ўз кўлини хожа кўлидан олмас эди. Хожанинг сабр-тоқати қолмади, унинг вужудини шаҳват галаёнга келтирган эди. Қуввойи жисмоний галаёни уни шундай бетоқат қилган эдики, беҳушларча уни бағрига босиб: «Мени қийнаб қўйдинг, раҳминг келиб, дардимга даво айла, розилик бериб, ҳожатимни раво қил!»— деб ёлворди. Сарви шаккарханд унга ялиниб айтдики: «Бугун шунчалик ўйин-кулгига хурсанд бўл. Ахир, анча майпарастлик қилдик, масти бўлиб, ақл-хушимиизни ўқотдик. Ҳозир шошилишнинг ҳожати йўқ, тонг-ла шоҳона тўй тайёргарлигини кўриб, қонун-коида асосида ақд қилиб, ҳарамингга никоҳ билан кирайин. Шунда ҳалоллик билан майшат қиламиш, бу ҳарамда ҳаромга йўл қўймайлик. Шаҳватга беҳуда берилма, поклик пардамни булғончиқ қилма!»— деб илтижо айлади. Шаҳват хожанинг замон забт этиб олган эди, шу сабабдан унга нозаниннинг гап-сўзи таъсир этмади. У дод-вой этиб бўлса ҳам, ўз нафсини қондиришга қасд қилган эди. Шаҳват унинг нафсини кўзғаб, кўлини пинҳоний бир ерга тикди. Мақсади у ернинг

пардасини тушириб, фил тишини сандалга пайландлам эди. Шунда маҳваш айтдики: «Қанча уринганинг билан, Бу кечада сен айтган ишнинг бўлиши мумкин эмас. Борди-ю, ўзингга таскин беролмайдиган бўлсанг, буюрайин, келишган бир сарвкомат тонггача сенинг хизматингда бўлиб, сенга ҳамдамлик ва ёрлик қиласин. Модомики, ўтиңг шунчалик алангланиб кетган экан, ана ўша гўзалнинг зулоли билан сўнсин ва таскин топсин».

Хожа бир кадар кўзини очиб, мақсад нималигини фаҳм айлади, савол-жавоб нимадалигини тушунди. Бу ахволдан ҳайрон-мутахайир бўлиб, ўзининг нафи-зарурати ҳақида қайта гап очмади. Маҳваш санам унинг ҳомушлигини кўргач, бир ойни бошлаб келиб, унинг оғушига солди. Иккита ой тусли хизматкор — човушига ноз билан шундай имо қилган эди, иккаласи хожанинг олдига бордилар ва ноз-ишвалар билан уни кўтарилилар ба хилват жойга олиб кириб, ўша гўзалга қўшиб қўйдилар. Маст хожа эса, хилватхонада то саҳаргача шаҳват нимани буюrsa, шуни қилди.

Нихоят, чарх тун байрогини тубанга туширгач, туннинг қора тусли обнус дарахти сандал рангига кирди. **Фалак ўз кўзини уйқудан очиб, ерга қуёш нурини ёйган пайтда у ерда бўлиб ўтмиш ҳангомалар хожанинг ёдига тамом тушди.** Шунда у ажиб бир хижолатга қолди, кўнгли эса, ўтган гап-сўзлардан азобланар эди. Бу бахтисизликларнинг ҳаммасини тақдирдан кўргани ҳолда, ўрнидан туриб, ҳовуз тарафга борди. У, сувда ғусл қилиб, ўзини покламоқчи ва ихтилом чиркларидан баданини тозаламоқчи эди. Белига сандалий лунги боялаб, ҳовуз ичига кириб, сувга шўнғиди. Бошини кўтараркан, ўзини ҳалиги дарахт ковагидаги булоқ ичидаги кўрди. У кўркиб кетиб, ҳар томонга каараркан, ўзга ҳеч нарсани кўрмади. Яна ва яна бир неча гал шўнғиса ҳам ўша эски жойдан чиқаверди. Танноз чарх эса, аччиқ таъна билан: «Сен ўтган у гузарни сув оқизиб кетди», дер эди. Бахти юлдузини қора қилиб, ноумидликдан ўлим ҳолига тушди. У ўзининг қилган ишидан лол ва музтар эди. Илоҳи бундай ахвол ҳеч кимнинг бошига тушмасин.

Бир тарафдан мана шу дардлар билан хожанинг жони азобланётган бўлса, иккинчидан, номуборак ҳамроҳи буни куйдирар эди. У мана шундай уқубатлар билан эзилар эди-ю, аммо ахволини ҳеч кимга изҳор этолмас эди. Яна у, тош томонга бокар экан, бу чашманинг хосияти ҳақида ёзилмиш хатларни кўрди. У тошнинг бир бурчагига тубандаги сўзлар ёзилган бўлиб, аввал бу хатларни ўқимаган эди:

«Агар бирор бу симиёни кўрса-ю, сувга тушиб, юз балога дучор бўлса, сувдан чиққач, дам олмай, сув юзидан ўтиб

жўнаб қолсин. Лекин озгина бўлса ҳам кетмай турса, ё дев, ёки наҳанг уни ҳалок этади». Буни кўриб: «Кетмайман, жонимдан тўйдим. Бундай яшаганимдан ўлганим афзал», деди-ю, кейин ўйлаб, жони ширин кўринди. Зеро у жой фитнага тўла эди. Зарурат юзасидан кетишига қатъий бел боғлади ва қайифини ечиб, кетиши тараадудига тушди. Лекин Мудбир Муқбил ҳаётида катта ўзгаришлар юз берганини кўриб, уни билиш учун кўп тадбир ахтарди. Муқбил эса ҳеч нарсани унга ошкор қилмай, қайиқка чиқиб ўтириб олди. Яна Мудбир бунга йўлдош бўлди. Шундай йўлдош бўлмаса, кошкйиди.

Булас яна, ўзларига ҳақдан паноҳ тилаган ҳолда, қайикларини сувга қараб сурдилар. Бечора Муқбилнинг ҳоли ҳароб бўлиб, ҳажр ўтидан ичи ўртаниб борар эди. Кўнглини безовта қилувчи айблари етарлик бўлиб, Мудбир бунинг ахволини кузатиб борарди. Лекин у сўрагани билан жавоб бермас, ғамининг сабабини шарҳлашга ҳам қодир эмас эди. Муқбил «Эй гўзал феъли дўстим, сен мендан бу саволга жавоб кутма! Мен ўз ахволимни шарҳлаб бермасам, айбга қўшма, зеро, ҳозир қай ахволда эканимни ўзим билмайман. Сен агар ҳолимни кўриб ачинаётган бўлсанг, ҳаклисан, аммо менинг хижолатим ундан зўр. Агар менинг бехудлигим сени ҳафа қиласа, иложим йўқ, мен маъзурман. Нафасингни менинг дилимга мосла, лутф-мехрибончилик қилиб, бир неча кун кўнглимга қара. Бахтимизга муродимиз хосил бўлиб, эсон-омон соҳилга етиб олсак, ажралиш олдидан кўнглингни шодлантирай, кўлларингни ўпиб, ҳурсандчилик билан хайрхўш қиласай», деб бошини қуий солиб, кўзидан юм-юм ёш тўқди. У қайиқ ичидаги хўнграп, охидан чиккан ўтдан денгиз жўш уриб қайнагудек эди. Мудбир унинг ахволидан бу даража огоҳ бўларкан, ҳафалигидан тентак бўлиш даражасига етди. «Чашма ичидаги бўлган дев-парилар тегиши натижасида, шу ахволга тушган», деб ўйларди у. Чиндан ҳам бу ахвол унга фоятда ғалати туюлган эди.

Шу орада узоқдан бир азим кема кўринди. Бу пайт ел ўз мўътадилларигини ўйқотган, бутун дengiz ур-йикит эди. Шу жиҳатдан, бир амаллаб завракни (кайикни) у кемага ёндошибириб, икковлари кемага чикдилар ва тўлкин ҳавфидан анча беғам бўлдилар. Лекин бу кема аҳлини тўлкин тамом ҳолдан тойдирган, улар ҳаётдан умидларини узиб, жонғамидан қутулган эдилар. Кема ичидаги ўликдан ўзга жон йўқ, унинг ичи сандал ёғочи билан тўлиб ётар эди.

Аслида бундок бўлган экан: Ховар шоҳ шу тарафнинг хукмдори бўлиб, унинг пари янглиғ, пари эмас, шарқ қуёши янглиғ бир қизи бор экан. У шоҳ ҳаётининг зеб ва зийнати, балки кўз қорачигидан ҳам азиз фарзанди экан. Бу қизнинг

доим боши огрир ва умри азоб билан ўтар экан. **Хукамо** (табиблар) у қизга не-не муолижаларни қилган бўлишларига қарамай, даво топмас, мижозига ҳеч нарса ёқмас экан. **Фақат** сандал иси наф қилиб, шугина бошининг оғригини даф қилар экан. Шу жиҳатдан, дунёнинг улуғ шоҳи сандал ёғочидан олий қаср бино қилиб, унинг барча қисмларини ҳам сандалдан ясатишга қарор қилган экан. Бу бино баланд осмон каби юксак бўлиши, тики у маҳваш шу уй ичига кириб ўтириши билан бош оғриги қолиши керак экан. Бу овоз оламга эшитилиб, тужжор-савдогарларнинг иштахасини очиб юборган экан. Улар, шоҳга сандал сотиб, фойда топиш умиди билан, ҳинд мамлакатига бориб, қанчадан-қанча хушбўй сандал келтириб, у иморатнинг кўнгилдагидек мукаммал битишига хисса қўшмоқчи бўлган эканлар. Шу ишда кечакундуз демай ташаббус кўрсатган одамлардан бир нечтаси мана шу кемага сандал юклаб келмокда экан. Кема денгизнинг бир гирдобига тушиб қолиб, йилларча шу гирдоб ичига айланиб қолиб кетган экан. Шу фурсат ичига уларнинг ғамлаган бутун озиқ-овқатлари тугаб, ҳаммалари очликдан ҳалок бўлган эканлар. Кейин ва ниҳоят, денгиз устида қаттиқ бўрон қўзгалиб, сувни остин-устин қилиб чайкатиб, қиёмат қўпориб юборибди. Денгизни ел раққосдек ўйнатгач, ҷарх уриб, бир жойда айланиб ётган кема гирдобдан ҳалос бўлган экан.

Икки ҳамроҳ бу кемага кирапкан, фожиа ахволни кўриб, Муқбил оҳ уриб — нолаю зор қилиб юборди. У кеманинг бир бурчагида ўтириб олиб йиғлаб, денгизда жонидан ўзга нарсанинг ғамини емас эди. Мудбир эса, ўлган одамларни сувга ташлаб, кема билан молларни ўзиники қилиб олиш пайига тушиб қолди. У кемадаги молларни ўзиники қилгани каби, кемага ҳам эгалик қилмоқчи эди. У бу мол-мулкларни эгаллаш билан овора бўлгани ҳолда, дўстининг нима қилаётганидан ҳабари йўқ эди. Шу орада узокдан соҳил ҳам кўриниб қолди ва тезда кема соҳилга етиб келди.

Бу тарафдан кема сузиб бораётган соҳил **Ховар** диёри экан. Шоҳ бугун томоша қилиш учун чиккан бўлиб, у денгиз мавжини кўздан кечиради. У, янги келган кемани кўриши билан, одамларига:

«Бориб, бу кема ичидаги одамлардан бирини олиб келингиз! Кемадаги ахволни билиб, хотиржам бўлгач, уйга кетайин», деди. Улар бориб, кемада атиги икки қиши борлигини билдилар, лекин уларнинг бири шоду иккинчиси ғамгин эди. Бу иккисига шоҳнинг фармони етиши билан, Мудбир тезда унинг олдига кетди ва ер ўлиб, дуюи фотиҳа қилди. Кейин шоҳ ундан ҳол-ахвол сўради. Шунда Мудбир: «Тожирман, ишим савдогарчилик бўлиб, бу сафарда битта

ҳам тирик одамим қолмади. Сувнинг сассик ҳиди туфайли, вабога учраб, барча кишилар ўлди. Мана, соҳилга эса мен ва Муқбил деган бир қулимгина етиб келдик», деди.

Шу хилдаги ёлғон-яшиқ афсоналарни гапирав экан, Мудбирнинг вужуди шиша бошлади. У бир онда шундай шишиб кетдики, ичига сиғмай қолганидан кийимлари чок-чок бўлиб йиртила бошлади ва ниҳоят, ўзи ҳам ёрилиб ўлди. Бундай ҳодисани кўрмагани учун, шоҳни ҳайрат босиб кетган эди. Ундан сўнг бечора Муқбилни чакирирди. Уни кўргач эса кўнглида аллақандай курсандлик пайдо бўлди. У келгунча Мудбирнинг майитини — ўлигини яширириб қўйган эди. Энди бундан ҳам йўлдошидан сўраган гапни сўради. Муқбил нимани кўрган ва билган экан, ҳаммасини бошдан-оёқ яширмай-нетмай, қандай бўлса шундай ростгўйлик билан гапириб берди. Шундан сўнг шоҳнинг амри билан кема ҳам, ундаги мол-мулклар ҳам давлат фойдасига байтилмол қилинди. Муқбил нимани баён айлаган бўлса, ҳаммасининг чин эканига шоҳ ишонч ҳосил қилиб:

— Офарин, содик-ростгўй мухбир! Тўғрилигинг кўнглимини сайд этиб, жонимизни ўзига асир қилиб, боғлаб олди. Энди кўнглинг нимани тиласа, шуни айт, берамиз, сендан аямаймиз, деди.

Муқбил дуо қилиб айтдики: «Эй шоҳ, Сизнинг умрингиз узун, жоҳ-салтанатингиз барқарор-у, мартабангиз осмон авжидан ҳам баланд бўлишини истайман. Шоҳим, агар мен бандаларини озод қилиб юборсалар, туну кун ҳақларига дуо қилиб, яхшиликларини асло унумтас эдим».

Муқбилнинг сўзи ёқимли — дилкаш эди, у олижаноб ва хушхулқ одамнинг гапи бўлди. Шоҳ бу каби яхши хислатли одамни башар наслидан топиш маҳол бўлса керак, деб ўйлади. Муқбилнинг гўзал нутқи, зебо чехраси шоҳ кўнглини меҳрдек ёндириб юборди ва уни ўз хизматида қолишига таклиф этди. Шоҳ таклифини ҳам бажонидил қабул айлади, ҳамда шоҳга миннатдорчилик билдириб, куллук қилди. Шоҳ эса уни ўз қошида вазир қилиб олиб қолди. Сўнгра бир оз хизмат қилгач, унинг бошига давлат қуши бўлмиш **Хумо** соя солди, яъни шоҳ Муқбилни уйланишга даъват қилиб, уни фарзандликка қабул этди. Аммо Муқбил узрлар айтиб, бу таклифни рад қилмоқчи бўларди, зеро унинг юрагида ўзга яшиннинг ўти ёнмоқда эди. Ахир унинг хушини сандал қасрда ўтирган, сандал ҳидли гўзал ўғирлаган эди-да. Шоҳ унинг узр айтишига ҳам қарамас ва уни ўз ҳолига кўймас эди. Шоҳ ошкора ва маҳфий суратда кўп хазиналар сарфлаб, ўз фарзандини унга жуфтлаб қўймоқчи бўлди.

Муқбилига шоҳ бир қанча сандал исли саруполар кийдириди, бу, париваш қизнинг истаги билан бўлган эмиш. Сўнгра уни гули сумансога қўшиш учун, қасри сандалга олиб бордилар. Кейин Муқбил қараса, бу ғаройибларнинг ҳаммаси ўша чашмада бўлмиш мусибатларнинг сабабчиси тарафидан бўлаётган экан. Қаср ҳам, шифти ҳам, остонаси ҳам ўша; тахт ҳам, замона офати ҳам ўшанинг ўзи. Ҳайрат ўти Муқбил димонини шундай куйдирдики, бунинг алангасидан вужуди нобуд бўлай деди. У оҳ-фиғон чекиб, йиқилиб қолди, жони танасидан чиқиб кетгудек бўлди. Гоҳ ҳуши ўзига келиб қолса ҳам, яна оҳ тортиб, ўзини йўқотар эди. Димонига сандал атри кириши билан кўзининг чароғи ёришса ҳам, лекин кўзини очиб, у ердаги тушуниб бўлмас аҳволни кўриш билан нола айлаб, яна беҳол бўлар эди. Аслида унинг бунчалик дилкаш ишқини кўриб, Муқбилини маҳваш севиб қолган эди. Ниҳоят аста-секин таскин топиб, маҳвашнинг висолидан ком олиб, муродига етди. Лекин, ҳайратидан доим тили лол эди. Бинобарин, бир кунхумоюн фол (омади келган) гўзал Муқбилига: «Сен бу ишлардан жуда ҳам ҳайратдасан ва ҳеч сабабини тушунолмайсан. Аммо мен бунинг сирларидан хабардорман», деди. Унинг ҳамма гапи рост бўлиб, кўрган-билганинни бекам-кўст гапириб берди. Даражат ва ҷашма можаросини ҳам, сандал ва қаср симиёсини ҳам, гўзал маҳваш табассум қилгани ҳолда, унга тубандагича дилкаш афсона айтиб берди:

«Тақдир мени гўзаллиги билан оламни оладиган даражада жамолга эга қилди. Менинг ҳусним ҳақидағи овозалар бутун жаҳонга, жаҳонгагина эмас, инсу жинс аро тарқалди. Ахир ҳуснимга жин шоҳи ҳам асир бўлиб қолган, у кўз олдимдан кетолмас эди. У жиннинг оҳ-воҳи қаср ичига алола солар, унинг савдоси мени девона қилаёзган эди. Мен ниҳоят, буни шоҳга арз айладим. У хукамоларни чақириб келиб, мени кўрсатди. Яна ромчи-фолбинми, азойимхону сеҳрар борми, ҳаммасини чақириб, дев ва парилар зиён-захматидан мени қутқазишга ҳаракат қилди. Улар бирлашиб, тадбир-чоралар кўргач, жинлар тўйсатдан ғойиб бўлди. Лекин гоҳо қулогимга қанот садоси-ю, жин-парининг нидо ва чақириги эшитиларди. Улар: жин шоҳи ғамимда давона бўлганини, денгиз ичидаги симиё этиб, қаршимда менга бокиб, ўзини овунтириб ўтирганини баён қиласдилар. Сен сандалий қаср ва унинг атрофидаги бөгни, сандалий тахт устида мени қайси аҳволда кўрган бўлсанг, худди шу аҳволда ҳозир менга баён этдинг. Ўша жойларни мени ором олсин, деб зеб-зийнат билан бунёд қилган эканлар. Сен ўша жойда бўлганингда, ўзингни менинг ҳуснимга вола қилдинг.

Унда сен ҳуснимга вола бўлган бўлсанг, бу ерда сени ҳақ висолимга етказди».

Шу қиссани эшитгач, Муқбилининг дилидан ҳамма ғамлар кетиб, гулрух билан хушдил бўлди. У сандал қасрида муродига етди, кийим-кечаклари ҳам сандалий ранг бўлди.

Сандал руҳга осоишишталик, унинг атр ҳиди эса, жонга ҳаёт бағишилашини яхши билингиз. Сандал исига тек туриб бўлмайди, мушк борлигини ҳам ҳеч ким яширолмайди, зеро бу, иккиси ўз муаттар ҳиди билан ҳар ерда билиниб туради.

Доно мусоғир бу гўзал ҳикояни айтиб тугатаркан, шоҳ Баҳром ҳам сандал ҳиди билан маст бўлган ҳолда ухлаб қолди.

XXXII

Одина (жума) куни Баҳромнинг оппоқ — кофурий кийимда кофургун қаср ичидаги оппоқ либосли қора соч гўзал ила ож тахт устида ўтириб, биллур жомда оқ май ичгани ва у оқликтан ҳижрон ҳарорати таскин топиб, ўзининг мушкбўй оҳусидан хабар эшитгани

Жума куни бу баланд равоқнинг гумбази тонг ганжидан оқарди. Гардун-фалак найрангбози юлдуз доналаридан оғзига чўғ солиб олган, у эрта тонгдан бошлаб шундай алангаландики, нафасидан оламга ўт совурди. Тонготар тарафни фалак тозаловчи меҳр (куёш) совун суртиб, покизалаб ювди. Шу пайтда шоҳ оқ ҳарир либос кийган ҳолда, меҳр-мунирдек пайдо бўлди. Қуёш ўз нури билан оламни ёритганидек, шоҳ кофурий саройга кирди. Чин гўзали ҳам ипак ҳулласини оқ ранг билан безаган эди. Шоҳ оқ тахт устига чиқиб ўтиргач, шўх ҳам унинг ёнидан жой олди. Яна айш-базм тайёргарлиги кўрилди, зиёфатга йигилган одамларнинг кийимбоши ҳам оқ эди. Яна бир гулрух паризод ҳитой-чиний қадаҳига бода қуя бошлади. Чинни ҳам оқ-фағфурий рангда эди. Шу куни шоҳ оқшомгача бода ичди, бу, ҳар кунги ичадиганидан зиёдароқ эди. Меҳр дунёдан нурини яшираркан, чарх томидан ой ўз оқ нурини соча бошлади. Яна шоҳ уйку нашидасини истаб қолди, шу онда оқ уйга шоҳ учун ўрин солдилар. Бу пайтда пурдон билимдан мусоғир тайёр бўлиб, унинг мияси гўё билим дурданаларининг бебаҳо кутиси эди. У остонаяда ўтириб, шоҳ ҳақига тубандагича дуо бунёд этди: «Кўхна хислат эгаси бўлмиш чарх бу оқ ўйингнинг чодирига айлансин, боргоҳинг эса, ахли жаҳоннинг панохи бўлсин!»— деди.

Ож — фил суюгидан ясалган.

XXXIII

Еттичи иқдим йўлидан келтирилган мусофирининг айтган афсонаси

Дуо қилиб бўлгач, доно айтдики, энди ўз кўрганларимни ҳикоя қилиб берайин:

Менинг йўлим бу томонга тушиб қолгани билан, асли ўзим Хоразм диёриданман. У ерда менинг касб-хунарим созандалик бўлиб, бу санъатни ҳеч ким менчалик билмайди. Мусиқий фани ва мусиқий назариясини бу соҳага қизикувчи қишилар мендан ўрганадилар. Ҳалққа ва шогирдларимга бу санъатдан таълим бериб, устозлик қилиш менинг касбимдир.

Ногаҳон ҳалқ орасига шундай овоза тушиб, бу хабар тезда эл-юрга тарқаб кетди:

Бир Хитой савдогари ўзи билан бирга хур сифат бир қанизак олиб келган эмиш. У хожанинг келтирган моли дарёю кондан ҳам, ҳар қанча гумон қилиш мумкин бўлса, ундан ҳам зиёда эмиш. Лекин у тожирнинг шунча моли ҳам бир тараф-у, маҳваш қанизагининг ҳусни-жамоли ҳам бир тараф эмиш. У гўзалнинг фитна қўзғатувчи жамоли устига, ёқимли қўшиқлар айтиш ва танбур чертиш санъати ҳам бор эмиш. Бу хабар элни бекарор қилган эди, шу орада хожанинг ўзи ҳам етиб келди. Уни эшишиб, бутун Хоразм эли савдогарнинг истиқболига чиқди, бундан мақсад, шу тарқалган овоза қанчалик тўғрилигини билиш эди. Хожа ҳақиқатан овоза қилингандек фани-бой ва зуҳду тақво билан шуғулланувчи художўй одам экан. Юзи жойнамоз устига нур сочувчи, фалакнинг қорамушкани ок-кофурга айлантирган, яъни қора сочи оқарган одам экан. Осмондаги ойга ўҳшаш гўзал эса, парда ичида бўлиб, аслида шу хожанинг ўз фарзанди экан. Дарё кафтли хожа билан унинг гавҳари (фарзанд) бамисоли фаришта билан паридай эди. Лекин унинг юзи никобланган бўлиб, худди булат орасида турган қуёшга ўхшарди. Унинг юзидағи никоби оппоқ, худди қуёшни ок булат қоплагандай эди. Фақат никобигини эмас, нима кийган бўлса, ҳаммаси ок бўлиб, оқдан бошқа нарсани киймасди. Бу окбадан гўзал ҳар куни икки маҳал — эрталаб ва кечкурун созчаларди. У парда ичида ўтириб чанг чалар, чангга эса ўз товушини жўр қиласр эди. У созга қўшилиб шундай кўйлардики, у соз билан қўшиққа қишилар жон бергудек бўлардилар. У пардада турганида одамлар жонига шунчалар қасд қилса, пардаси очилса, қишилар ҳоли не кечар экан? Парда ичида юзи қанакалиги номаълум бўлгани ҳолда, уни қўришга қишиларда мажол йўқ. Унинг субҳ билан шомдаги таронаси-

ни қўриб, ҳалқ бехудона тарона тузар эди. Шу қўшиғининг ўзи элни нотавон қиласар, нотавон қишиларнинг жонига эса қасд этар эди. Бунинг куйини тинглаш натижасида, ғамнок одамлардан баъзиларнинг ох-нола чекиб, ҳалок бўлмаган куни йўқ. Ҳалқ унинг навосини эшишиб учун шошилар, йўқ, навосини эшишиб учун эмас, балки жон бериб, шунинг ҳузурида ўлиш учун шошилар эди. Ниҳоят, фалакнинг бу каби ҳангома тузатганини одамлар мамлакат шохига ҳам етказдилар. Шоҳ ҳам уни келтириш ҳақида бўйруқ беролмади, зеро, хожанинг ўзи ҳам баланд мартабали жаноб эди. Бинобарин, шоҳ ўзининг шоҳона либосларини ўзгартириб, унинг ишқида факиру ҳақиқи киши киёфасига кириб, бошқа оддий ҳалойиқ қатори пинҳоний келиб, унинг куйини эшишиб-да, вола бўлиб қолди. Лекин санамнинг ҳамдамлари бўлмиш аёллар уни парда ичида сақлар эдилар. Шунга қарамай, шоҳ унинг навосидан ҳам ҳусни ўткир эканига имони комил экан. Шоҳ парда ичиға киришни орзу қилса ҳам, васлини кўриш бахтига муюссар бўлолмай, хомтама бўлди. Шу тарзда орзу-ҳавас билан иложи бўлмагач, маҳваш билан топишиш, ўзини хожага фарзанд қилиш умидида орага даллоллар ҳам кўйди. Лекин шундай ноёб мақсади ҳосил бўлиш ўрнига, шоҳга хожадан тубандагича жавоб келди:

«Кулларига меҳрибон-банданавоз шоҳ биздек камина бандаларига эъзоз-икром кўрсатиб, ўртага шундай сўз ташладиларки, бу сўзлари билан гўё қора тупроқни кўкка кўтардилар, заррадек нарсани қўёш даражасида кадрладилар. Давлатманд шоҳ мени бу даража баланд кўтарар эканлар, у кишининг сўзини қайтаришга на ҳаддим бор? Лекин у киши бундан ортиқ иззат-хурмат қилганларида ҳам, менинг толеим ёр бўлмаса, не фойда? Менинг кизим ҳақиқатан ҳам, маҳваш-у, аммо эр киши билан жуфтлашиш масаласида бенихоя саркашдир. Уни ҳак таоло дунёнинг ягона гўзали килиб яратгани билан, жуфтлашиб яшаш фазилатидан тоқ килиб кўймишдир».

Шоҳ бу жавобни эшигтгач: «У гўзалнинг шиори шундай бўлиши мумкин, лекин шоҳнинг ҳукм қилишга ҳам ҳаққи бор-ку», деди, яна у ўзининг бу гапида турмай, минг хил хаёл ва андишага ҳам борди. У умид ва хижолат билан яна бир неча марта сўз айттириса ҳам, аммо хожанинг жавоби аввалигидек битта бўлди. Шу хилда бебок — шафкатсиз ишқ шоҳни мағлуб ва ҳалок қилмокчи бўларди. Бир тарафдан шаҳват уни бекарор қилиб, газабу золимлигини ошираб эди. Ниҳоят, нияти бузилмиш шоҳ, ўз одамларига буюриб, Хожанинг пардага ўраб қўйган гўзал қизини ҳам, у ҳурнинг юкларини ҳам ортириб олиб келиб, ҳарамхонасига тушири-

тири. Шу ондаёқ шоҳ қувонч билан шошилганича санам олдига югорди. У моҳ буни кўриб, гап ниманинг устида эканини тушунди ва чангини қўлига олиб, унга жўр бўлиб куйлай кетди. У шундай бир жўш уриб куйладики, буни эшитган шоҳ ўзини унтиб қўйди. Бунинг ашуласи кимнинг қулоғига кирса, у йиқилиб, ухлаб қоларди. У ердаги одамларнинг барчаси уйку билан маст бўлиб қолгач, шўх ўз уйига қараб кетиб қолди. Шоҳ ва унинг сипоҳлари уйгонаркан, бу аҳволни кўриб ҳаммалари ҳайратда қолдилар. Улар кўзларидаги уйқуни кетказгач, жодугар шўхни яна олиб келдилар. У гўзал яна соз билан куйларкан, уларни уйку элтиб қўйди. Яна санам ўз уйига кетиб, парда ичига кириб ором ола бошлади. Шоҳ уни бир неча марта олиб борса ҳам, бари бир, маҳваш шундай ҳунар кўрсатиб, кетиб қолаверди. Оқибатнотижада иффатининг зўри билан, шоҳ фиш-фишасидан кутублиб, хотири жам бўлди. Нихоят, шоҳ ҳожа олдига илтифот билан келиб, юз хил сўз билан узрхонлик қилди ва унинг шарафига зиёфат ташкил этиб, қадаҳда май тутиб, отамсиз, деб унинг гапига кулоқ солди. Ой юзлик олдида ҳам юзи уятли эканини, килган ишларидан ўзи хижолат ва пушаймонлигини изҳор этди. Шоҳ парда ташқарисида туриб, у гўзалга узрхонлик килар, узр айтаркан, ўзини ерга уриб паст тутар этди. Шоҳнинг камтарлигини кўриб, бу ҳам меҳрибончилик изҳор этди. Нотижада уни бу дунё-у дунё синглим деб атади. Ҳожани ота-ю, қизини сингил қилиб олгач, шоҳ уларга кўп меҳрибончиликлар билдири.

Шундай қилиб, у шўх шоҳнинг дахл-духилидан эмин бўлгач, ўз уйида осойишта яшай бошлади. Ҳожа ўша ерда беҳиштинига ўхшаш гўзал бир боғ ва осмон токидек қаср бунёд этди. Бундан бошка, ибодат ва саодат юлдузи учун ҳам алоҳида бир ҳужра қурди. У моҳ кофур рангли узун кўйлак кийиб, ўша ҳужрада худога тоат-ибодат қилиб ўтиради. Барча кийган кийими тонг каби ок-нурони-ю, лекин, кўзи тонг отгунча юлдуз сочарди (ёш тўкарди). У туну кун тангрига муножот қилиб, бироннинг умиди билан вактини ўтказарди. Лекин унинг кимлигини ҳеч кимга аён қилмасди, у айтмагани учун, ҳеч ким билмасди ҳам. Тонг отгач, яна фифон чекиб, ашула айтарди, мусиқий оҳангига қўшилиб наво чекарди. Унинг куйи, бир тарафдан кишининг иштиёқини қўзгаса, иккинчидан, фифони ҳижрону фироқ аламидан дарап берарди. У ўз нолаю зори билан бир нафас элни зор қиларкан, савти билан тош кўнгилни эритар этди. Сўнгра то шомгача яна ибодат билан машғул бўлиб, шом бўлгач, яна ўша қўшигини айтарди. Одамлар парда ташқарисида ўтириб, оҳ-нола қилар, шоҳ ҳам гоҳо-гоҳо шулар сингари

дод-вой қилиб ўтирас эди. Унинг гаройиб куйини эшитаркан, эс-хуш деган нарса кўнгил билан видолашиб қолар эди.

Ҳожа меҳмонларга шундай ноз-неъмат тўла дастурхон ёзиб қўйганки, такаллуфнинг бундан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Ҳусусан, у шоҳни юз хил меҳрибончилигу турли-туман ноз-неъмат билан зиёфат қилиб йўлга солар эди. Ҳуллас, мана шу ака-сингил тутинган икки ажойиб фарзанд ҳожанинг топган-тутганига зиён етказиб ётар эди.

Мен у шаҳарнинг мусиқачи нағмасози бўлганим туфайли, бутун базмларда достоннавозлик қиласиб эдим. Бутун умрим қўшиқ ва соз билан ўтгани каби, тириклигим ҳам соз ва қўшиқ орқасидан ўтар эди. Қачонки, у нозанин соз чалиб, қўшиқ айтадиган бўлгач, мендан баҳт-омад кетди. Унинг хонишини эшитган эл-улус менга илтифот қилмай қўйди. Тириклигим оғирлашиб қолди. Бирдан турмушимга ҳалал етгач, ўз ишимни ўнглаш учун бир чора кўрдим; яъни шунчалик кофур истеъмол қилдимки, у менинг ҳароратимни бутунлай пасайтириб юборди. Кейин ҳаётимдан умид узилгач, ҳожанинг даргохига қараб йўл олдим. Ҳожа эса, маҳваш ҳарамида ҳурсандчилик қилиб ўтиранг экан. Мен уникига яқинлашгач, фарёд кўтариб, ҳаммаёққа дод-вой солиб юбордим. Шунда фаришта хислатли ҳожа ва унинг парда ичидаги хур мисол ниgorи мени ўз ҳузурларига чақириб: «Бу фарёдингнинг боиси нима? Ўзинг кимсан? Сенга ким жабр-зулм қилди?»— деб сўрадилар.

Мен: «Сиз зулм қилдингиз, мана бу қизингдан, унинг отаси сендан менга зулм етди», дедим.

Улар: «Тухмат қилма, эй мазлум! Кимсага зулм қилиш бизнинг расм-одатимиз эмас,— дедилар.— Балки бизни танимай гапираётгандирсан, балки бизни бошка кимсаларга ўхшатётгандирсан?!»

«Ундоқ эмас, мана, ишонмасангиз бир-бир сўранг, агар гапингизга жавоб беролмасам, янгишган экансан, деб сўзимни ёлғонга чиқазинг. Акс ҳолда, инсофга келиб, менга ёрдам қилинг!»— дедим.

Улар: «Қани, айтиб кўр-чи!»— дедилар. Мен, сўз бошламасдан илгари, улар ҳакига дуо қилдим. Сўнгра, шошилмай, аҳволимни баён айладим. Буни эшитгач, улар қулиб, ҳожа ҳам, сарви лоларух ҳам сўзимни тасдикладилар. Нихоят, сўз шу даражага етгач, мақсадимни тубандагича изҳор этдим:

«Агар, мумкин бўлса, умрим борича вактимни шу даргоҳда ўтказар эдим! Мен соз чалиб, қўшиқ айтишдан бошка нарсага қизикмайман, ўзга машғулотдан тириклигим ҳам ўтмайди. Фариштасифат ҳожанинг эҳсонларидан озиқланиб, хур қизнинг хонишлидан жонимга роҳат етса бас. Мен

шундай ҳавасланаманки, бу кишида бўлмиш хонандалик фазилатининг мингдан бирини эгалласам, агар Нуҳ пайғамбарчалик узун умр кўрмасам ҳам армоним қолмасди. Мана, мен бечоранинг ҳолини кўриб турибсиз. Лекин мусикий фанида мен каби билимдон одам йўқ. Бу мамлакатда ким созандахонандаликни ўзига касб қилиб олган бўлса, уларнинг барчаси менинг камтарин шогирдларимдир. Агар Афлотундек зот мусикийшунос бўлса, у менинг олдимда билимсиздир. Лекин энди сендаги фазл-камолотни кўргач, буни ҳар қандай қалам эгаси тасвир этишдан ожиз, деган қарорга келдим. Куйлаш билан бирорни ўлдириб, бирорни тиргизганни ким кўрибди? Холосайи қалом, сенинг мўъжизавор куйларинг менинг санъатимни чиппакка чиқазди».

Улар менинг ялиниб-ёлворишимни, зорланишимни кўриб, раҳмлари келиб, дилнавозлик билан аҳволимни сўрадилар. Шунда ҳожа:

«Биз билан ёр-дўст бўлиб, соз чалиб, ғамгусорлик қиласанг тириклигинг ўтаверади, лекин бир мушкул муддао бор, у ҳам бўлса, сарви гулрухга хизмат килиш бўлиб, унинг ёнига номаҳрам кишининг келиши мумкин эмас», деди.

Мен айтдимки: «Сиз бу масалада ғам еманг, мен бу кишига маҳрам бўлиш умидида ўзимни ногирон айлаб, эрлигимни йўқотдим. Бунинг учун шу қадар кўп кофур истеъмол қилдимки, бу билан эрлик табиатини ўзимдан йирок айладим. Ушбу кофурий парда ичидаги ўтирган ҳамда оқ пардага ўралган нозанинга ўзимни ҳамранг қилиш учун кофурий қасрга бош уриб келдим. Менинг отим Кофур бўлиб, бир камина кул сифатида шу пардадан четга чиқмай, хизматларида ўтирсан, дейман!»

Ҳожа билан сарви маҳлиқога шу гапларни айтганимдан сўнг улар ҳайратланиб, тафтиш қилиб кўрдилар ва гапларимнинг тўғри эканига қаноат ҳосил қилдилар. Шундан сўнг ниҳоятсиз илтифот ва меҳрибончиликлар кўрсатдилар. Бир қадар оғирлик кўрган бўлсан ҳам, икковлари илтимосимни қабул айлаб, хизматларига олдилар. Шундай хизмат қилдимики, натижада иккаласининг ҳам илтифотига сазовор бўлдим. Гоҳо ҳожа билан сұхбатлашар ва гоҳо парда орқасидаги ой билан ҳамроҳ бўлиб сирлашардим. Борган сари муносабатларимиз яхшиланиши туфайли кўп илтифотлар кўришга мусассар бўлдим. Лекин моҳруҳ куйлар экан, мени бир ҳайрат мот қилар эди: зеро, унинг айтадиган бутун байтлари ишқ дарди ва ҳажрдан иборат эди. Ҳар бир тараннум қилган кўшиқ ошиқона нолаларни ўз ичига олар эди. Шуни ҳам англадимки, у нозанин ҳоли жойда яширинча кўпдан-кўп ийғлар эди. Уни ғам ортиқ даражада эзган пайтларида парда

орқасида ўтирган ҳолда мен унга маҳрам бўлар эдим. У бирон гапни билмоқчи бўлса, уни мендан сўрар эди. Билганимча саволига жавоб берар, ҳар бир сўзнинг тўғрисини айтар эдим. У тунлари уйқудан бедор бўлиб қолса, «афсона айтиб бер», дер эди менга. Афсона айтаётган чоғимда ишқ, ҳажр, фироқ ҳакида сўзлаб қолсан, дунёнинг ягонаси бўлмиш у нозанин беихтиёр ийғлар эди. Унинг бу ахволидан хабардор бўлгач, ақл билан ўй ўйлаб, бу зор ва маҳзун париваш бирорга ошик — мажнун бўлса керак, деган хуросага келдим. Ҳажр тиканаги унинг ичи-бағрини тешиб эмирап, фифон тортиб куйлаганда эса ичидаги маддалар ташқарига сизиб чиқар эди. Агар куйламаса, ичидаги яшириниб ётган аланга туну кун уни куйдирса керак. Унинг ахволи шу тарзда эканини фахмлагач, ундан шу ҳақдаги ҳасратини эшитиш орзусига тушдим. Бинобарин, у ёқдан-бу ёқдан сўз очиб, яхши-ёмон ҳақида гап қўзғар ва ҳикоя килар эдим. Шу йўсинда уни ўзимга ром қилиб олдим. Ниҳоят, у мендан чўчиб тортинмайдиган ва мен билан сұхбатлашиб овунадиган бўлиб қолди. Шу ахволга келгач, бир кун:

«Эй маҳваш, тангри доим кўнглингга шодлик бағишлиасин, хотирингда ҳеч қандай ғам-қайғу бўлмасин, ҳар бир нағасинг ҳузур-ҳаловат билан ўтсан! Мен сенга бир мушкул савол берсам, хафа бўлмайсанми?»— дедим. У «майли», дегач, филҳол сўз бошладим:

«Бир қанча вақтдан бўён сенга қул бўлиб хизмат қилмоқдаман ва меҳрдек сенинг атрофининг фидойинг бўлиб айланмоқдаман. Ҳар доим ҳол-аҳволингни сўрайман, хурсандми-хафалигинги суриштираман. Ақлим ҳар нарсага етиб, кўнглим ҳар тарафдан маълумот бериб турибди. Билишимча, сенинг бир пинҳоний ғаминг бор бўлиб, ўшанинг қийноғидан жонинг азобдадир. Бунга ҳам бирорвонинг муҳаббати боис бўлгани каби, унинг ҳажри азобидан ғам тортсанг керак. Мана шу сабабдан аламзода бўлганинг туфайли, соз чалиб, фифон чекишини оdat қилиб олган бўлсанг керак. Шу жихатдан ҳам куй-тарона билан машғул бўлиб, нолайи-зор билан ўзингни овутсанг керак. Юрагингд бўлмиш дарду аламни куйлаш билан, хаста кўнглингни бўшатсанг керак. Мумкин бўлса, шу ғамингни менга айтсанг-у, мени шу сирингга ошно қилсанг! Лекин шунга амин бўлгинки, то ҳаёт эканман, мендан буни ҳеч кимса эшитмайди. Балки мен саъй-ҳаракат қилиб, дардингга даво топарман ва ҳожатингни раво айларман».

Гулруҳ санам сўзимни эшитаркан, ўйлаб туриб, жавоб берди:

«Сен айтган гапларинг аклдан узоқ эмас, гапнинг яхшиси — рост гапдир. Аҳволимни сен яхши тушунибсан, аммо

унинг мафҳум ва мазмунини бошдан-оёқ шарҳлаб берсам, акл олдида номувофиқ бўлмасмикин, деб сендан сўрагим келади. Уни билишдан сенга фойда йўқ, аммо менинг бошимга юз минг бало келиш эҳтимоли бор. Ўринсиз бир ишни суришириш маслаҳатдан бўлмаса керак. Агар сен бу ерда туришни истасанг, тубандаги икки ишдан бирини қабул қил: ё менинг ишимни сўраб-тафтиш қилма ва ёки билгач, бу ердан бошингни олиб кет. Кетганда ҳам бу водийларда турмайсан, балки тамоман бу мамлакатдан чиқиб кетасан, билдингми?»— деди.

Гарчи, бу гапдан юрагимга даҳшат тушган бўлса ҳам, лекин васваса ўз ҳолимга қўймас, жонимга қасд этар эди. Бир неча кун бу ҳақда ўйлаб, ғамга ботиб юрдиму, аммо кўнглим бир қарорга келмади ва таскин топмади. Бу фикр ҳам ичимни ғамга тўлатди ва ҳам юрагими ташвишга солди. Шу хилда сабру қароримни йўқотиб, оқибат-натижада ихтиёрим ҳам йўқолди. Ниҳоят, бир холи пайтни топиб, фойдасиз бўлса ҳам яна шу можарони кўзғадим:

«Ҳаёлимга ўша фикр ўринашиб қолиб, ўйлайвериб савдои бўлаётдим. Яхиси бошингдаги ғамнинг саргузаштини эшистайин-да, қаёнга десанг, ўша томонга бошимни олиб кетайин», дедим.

Маҳваш айтдики: «Бу гапинг жуда қизик: ахир, сен ўзингга-ўзинг бало тилаяпсан. Бўлмаса шаҳарда турмасликка аҳд-паймон қил-да, бошингни олиб, бу мамлакатдан чиқиб кетишга қасамёд эт!»

Шу гапни эшитгач, у нимани шарт қиласа, ҳаммасини қабул қилиб аҳд этдим. Кўнгилда ҳеч қандай ишончсизлик қолмагач, маҳваш ўз афсонасини бошлади:

«Сен менинг ғамгинлигимни билиб, ғамимнинг сабабини сўрадинг. Гапни бошидан бошламасам, ғамим сенга етарлича маълум бўлмас.

Менинг диёрем Чин — Хитой мамлакатида бўлиб, ўша ерда туғилиб ўсим. Такдир ҳукми билан икки хон орасида бўлган уруш пайтида, ҳали бола чоғимдаёқ бироғга асир бўлиб қолдим. Шундан кейин хожа менга харидор бўлдида, мен унинг гўзал қуёшига айландим. Гарчи у мени шунчалик эъзозласа ҳам, бари бир, мен унинг сотиб олган канизи — чўрисиман. Лекин хожанинг фарзанди йўқ экан, шу жиҳатдан у мени ўз фарзандидек меҳр билан парвариш қилди. Менинг овозим ёқимли, тилим ширин эди; дилкаш оҳанг билан куйлар эдим. Хожам, ким мусикий фанида ҳукамо ва санъатда моҳир бўлса, уни уйга олиб келиб, парваришлаб унга иззат-икром кўрсатиб, ой-йил демай кунт билан мени ўқитиб, бу соҳада шу каби камолотга етишимга сабабчи бўлди. Натижада мен соз чалиб куйлаганимда кишиларга шодлик бағишловчи, дар-

дини кўзғаб йиғлатувчи ва маст қилиб ухлатувчи санъатига мусассар бўлдим. Товушимнинг овозаси жаҳонни, чангимнинг овозаси эса осмонни тутди. Буни эшитган барча катта-кичик: «Бирорда шундай каниз бор эмиш», деб мени сотиб олиш учун харидор бўлавердилар, топган молу дунёларини келтириб тўқдилар. Хожанинг фарзандии каниз қилиб олиш умидида ҳар тарафдан моллар йиғилиб келар эди. Харидорим кўпайган сари, бозорим қизир эди. Чиндан бу хилдаги шўр-ғавғо ҳамманинг бошига савдо солди.

Чинда аойиб бир наққош бўлиб, у яратувчи наккошдек оламда машҳур эди. Унинг ижод қилган нарсаси монандиз бўлиб, оти Моний эди. Ана шу Моний яширича менинг суратимни чизиб, сафар қилиб бориб, бир шаханшоҳга шу суратни кўрсатган эмиш. Жаҳондаги қайси мамлакатнинг шохи бўлмасин, уларнинг барчаси шу шоҳнинг бандаси, қарамогидаги хизматкори экан. Мана шу улуғ шоҳ суратимни кўриш билан шайдойи бўлиб колган эмиш. Ниҳоят, у шоҳ ишончли ва пок зот синчков кишиларни топиб, мен қанизакни сотиб олиш учун Чин ҳалқининг бошига шўрғавғо юборди. Менинг харидорларимдан бири Хитой хони эди, шоҳ бундан вақиф бўлиб, уни ҳукм билан ҳонликдан узоқлаштириди. Сўнгра хожа қанча тиласа шунча байлашиб, Хитой хирожи бараварига мени сотиб олди. Харидорлар баҳтлари очилганидан хурсанд бўлғанларича ўз ватанларига отландилар. Улар, йўлнинг паст-баландини яхши билғанлари учун икки бекатни битта қилиб босар эдилар. Шундай суръат билан мени шоҳнинг ҳузурига олиб келдилар ва гўё дурни денгизга топширдилар. Ҳудди зарра меҳри анварга туашгандек, банда ҳам бандапарвар сultonга топширилди. Шоҳ мени олиб келган кишиларни мукофотлаб, марта-баларини янада баланд этди. Мени эса ўз уйига, уйига эмас, жонига жо қилди. У мендан бир дам айрилмас, айрилса, ёруг дунё унга коронғу бўларди. Унинг яшашдан максади менинг жамолиму висолим бўлди, биргина илтифотим унинг учун абадий ҳаёт эди. У доим айш-ищрат қилар ва ов билан машғул бўлар, дашту сахродаги лолазорларни кезар эди. У тогу чўлларни от билан кезиб, гўр (кулон) деган учқур хайвон бўйнига каманд ташлаб, овлар эди. У гўрдай чопқир отини ҳар томонга югуртиаркан, отининг югуриклигидан қулон кочиб кутулолмай, улар эди. У лола ранг гўрни шикор айлагандэ, гўр қонидан ер лолазор бўлар эди. Кейин у лолазор ичидаги зиёфатда майи ноб ичиб, гўр этидан кабоб қилар эди. Хоҳ шаҳарда, хоҳ даштда бўлсин, хоҳ ором олиб ўтирганда ва хоҳ биёбон кезганда бўлсин, бир нағас мендан ажралмас, балки унинг менсиз бир дам

ороми йўқ эди. Мен ҳамроҳ бўлмасам, у бир қадам босмас, мен ёнида куйлаб ўтирасам, бир жом ҳам май ичмас эди. Мен қайси куйни тараннум қилмайин, у оҳ чекиб, жонини фидо қилгани-қилган эди. Даشتларни саёҳат қиларкан, ёнида мен бўлардим; шаҳар ичидаги хилват жойларда ҳам яширинча унинг пинжида мен бўлардим. Бир нафас жамолимдан кўзини олмас, висолимга ҳеч қачон тўймас эди. Ҳулласи қалом, у менга шундай берилган эдики, гўё унинг яшашдан муроди мен эдим. Иш шу даражага бориб етдики, унинг ҳалқи ҳам, аскару лашкарлари ҳам ундан умидларини узиб қўйдилар. Шоҳнинг улар билан иши бўлмай қолган, у кеча-кундуз менинг мафтуним эди. Шоҳ менга қанчалик мойил бўлса, менинг ҳаста қўнглим ҳам унга шунчалик боғланниб қолган эди. Унинг васлига боқсам ўзимни йўқотар, бир нафас ажралсан-чи, бекарор бўлиб қолар эдим. Шавқ ўти икки тарафда ҳам алангланиб, шуъласи тўғе осмонни ёндиригудек бўлар эди.

Магурланиб кетганимдан бўлса керак, месли шоҳнинг бунчалик илтифотини қадрламадим. Иши олдига босмаган баҳти қора ва толеи паст бўлмиш мен канизаги шунинг шунчалик мулозимларча юкунаётганини кўриб туриб, унга яраша меҳрибончилик қиломладим, унга нималарини айтсам, бари бошдан-оёқ бехуда ва бемаъни бўлиб чиқди.

Бир кун шундай воқеа юз бердики, шоҳ овга чикқан бўлиб, мен унга ҳамроҳ эдим. У қаттиқ маст эди, бунинг устигаустак, яна ичар эди. Мен эса, ўз магрургимдан маст эдим. Шу пайт шоҳ кетаётган бир кийикка қараб, ўқ-ёни гоҳ чапига, гоҳ ўнгига олиб: «Отимни ўша кийик орқасидан кўйиб, қаеридан десанг, шу еридан уриб берайми?»— деди.

Мен: «Аввал қўлини бук, сўнгра, йирокдан туриб бўғизла», дедим. Унинг пок хотири буни тушуниб, кийикни икки қўлидан отиб, ерга чўккалатди. Шундай қилиб, икки қўлини боғлагач, ўқ отиб, шу онда томогидан бўғизлади. У шундай бир иш қилган эдики, одамзод қўлидан бундай иш келишига ишонмайсан. Мен унинг шу маҳоратига жон фидо қилишим, ўқининг муздини адо этишим шарт эди. Шундан кейин, у мендан ўзининг кўрсатган ишига муносиб мукофот талаб қилди. Лекин мен бемаъни, баҳти қаро, аклдан озиб, жохилликка берилиб, шу даражада ўринисиз ва бехуда гап айтибманки, инсоф ва адолат билан қараганда, бу гап учун мени юз пора қилиб ташласа, менинг гапимга яраша жазо ҳам, қилган қилиғимга етарли сазо ҳам бўлмас эди. Шундан ҳам у бечора, қаҳр тифи билан чопиб, мени ўлдириб қўя қолмади-да, оёқ-қўлимини боғлатиб, қазоси етса ўлиб кетар, деб бир биёбонга элтиб ташлатди. Ўзи эса ғазабига чидолмай, шаҳарга қараб жўнаб қолди.

Шу аҳволда икки кеча-кундуз ўтгач, мени фарзанд деб атовчи, кейинги пайтда шоҳга сотиб, мендан ажраб қолган ҳожа соғиниб, фироқим ғамига чидаёлмай, мени кўриш учун жазм қилиб, Хитойдан келаётган экан. Мен жоҳиллик билан хатога йўл қўйган пайтимда отам икки манзилга етган экан. Мен шоҳнинг ғазабига гирифтор бўлиб, икки кундан бери биёбонда ёлғиз ётган вақтимда ҳожа мени кўриш учун шошилиб, от чопиб қеларкан. У тун-кеча демай, шабохун уриб от чоптирас, кеча эса, қоп-коронги экан. Шунда унинг оти ҳуркиб, йўлдан четга чиқибди ва бир-иккита қули билан чўлда адашиб, водию биёбонларни бошдан-оёқ кезиб, юз хил машақкатга тушиб, жонидан тўйибди. Шу қора тун яқинлашиб қолган пайтда, ҳожанинг кўзини уйку босибди-да, шу онда отдан тушиб, кўзини ечиши билан, тонг отиб, олам ёришиб кетибди. Шунда у, иттифоқо, ўзидан юз қадамча нарида, қора даштда бир қора нарсани кўриб қолибди. У коптоқдек қилиб думалатиб ташланган нарса одам бўлиб, бутун вужуди каманд билан боғланган эмиш. Шуни кўргач, нималигини билай, деб ҳожа унга томон қадам ранжида қилибди. Етиб келиб қараса, ҳар бир мўйи азобга дучор қилинган бир бечора заифа экан. Уни ўз чилвир сочи билан ҳам боғлаган эканлар. Бу ўлики ё тирикми, деган савол билан раҳм қилиб, уни ечиш учун қўлини узатибди. Тезда қўл-оёғини ечиб қараса, лоақал юзида қони йўқ эмиш. Товонига тегадиган қора зулфлари оёғи остида чувалашиб ётар, заканида ва лабида холлари бор эмиш. Ҳожа бу гўзлнинг мастими ё соғми эканини ҳам, уйқудами ва ё уйғоқлигини ҳам билолмабди. Бу аҳвол ҳам уни ҳайратга солар ва ҳар хил хаёл уни лол қиласи эмиш. Ҳожа шундай балога мубтало бўлиб турганда, узоқдан ўз карvonларининг қорасини кўриб қолибди. Шунда тездан бир қулини у томонга жўнатиб, карvonни олиб келиб, юкларини шу ерга тушириби. Улар орасида менинг яқин дўст-ёларим ва меҳрибонларим бўлмиш аёллар ҳам бор экан. Уларни ҳожа менга хизмат қилсин учун шу карvon билан олиб келаётган экан. Ҳожа уларнинг ҳаммасини тепамга олиб келиб, менга қаратган эмиш. Улар нишоналаримдан мени таниб қолиб, ҳаммалари қий-чув қилиб, йиғлаб юборибдилар. Улар юзларини юлиб, ёқаларини йиртиб, аламларидан дод-фарёд чекиб, ҳалок бўладиган даражага борибдилар. Ҳожадек доно ва билимдон одам бунга ҳайратланиб, изтиробидан девона бўлаёзибди. Бошимга тушган кулфатни кўриб, дард билан нола чекиб, йиғи-зор билан мотам бошлишибди. Лекин ҳеч ким ўзи нима гаплигини, умримнинг қуёши не сабабдан заволга учраганли-

гини билмабди. Ҳаммалари шу фожиани кўргач, ҳолдан тойиб, мени кўз ёшлари билан ювибдилар-да, ҳарир ва нозик ипакликдан кафан қилиб, у кафан орасига кофур сепиб, мени ўша жойига ўраб, уни яна анбар билан хушбўй қилиб, бунинг устидан яна дам-бадам гулоб ҳам сепиб турибдилар. Шу пайт ўлган каби бетоб ётган танам ифор ва гулоб ҳидларидан баҳра олиб, заиф димогим ҳуш топиб, вужудимга ҳаво этиб, нафас ола бошлабман. Шундан кейин улар менинг тирик эканимни билиб, жонларини менга закот-садака қилиб, оёғимга юзларини суртиб, димогимга янада атр-ифорлар иската бошлабдилар. Менинг бу аҳволга тушганимни ҳар ким ўз ҳолича ҳар нарсага йўяр экан, шу пайт ўзимга келиб, кўзимни очибман. У бечора меҳрибонларимга кўзим тушиши билан:

«Бу ерда турмай, тезда жўнаб қолинг. Зеро, бу манзил оғатли жой бўлиб, киши жони учун ғоятда хатарли водийдир!»— дебман. Шу онда у ердан кўчиш ҳақида қўнғироқ чалиниб ва мени бир тахтиравонга ўтқазишибди. Улар ҳар дамда менинг оғзимга шарбат томизиш ва ёқимли атр ҳидлатиш билан қувватга киритар эканлар. Шу алфозда икки кеча-кундуз юргач, мижозим озгина сиҳат топди. Шу юрганча йўловчилар бир жазирама жойга етганда, хожа бир чашма тепасида дам олишга ижозат берди. Кейин, бир сабзазор устига жой солиб, чироили бир қора чодир қурилди. Чодир ичига тахт ўрнатиб, ўшанинг устига қалин ўрин солиб, мени шу жойга ётқиздилар. Шундан кейин хожа ёнимга келиб ўтириб, бошимга тушган кунни ипидан-игнасигача бирма-бир сўради. Мен бу ҳақда нимани билсан, яширмай, оқизмай-томизмай, ҳаммасини айтиб бердим. Хожа эшитаркан, бир дам бошини ушлаб қолди ва ундан сўнг, бошини қуи солиб, сукутга кетди. Мен унга ўз ахволимни гапириб бўлгач, унинг ҳол-ахволини сўрадим. У ҳам ўз ахволи қандай бўлса, шундай айтиб берди, бошидан ўтмиш қиссаларни баён қилди. Замона-нинг ғамларига унча аҳамият бермай, тангрининг карамларига шукр қилиш керак экан!

Ниҳоят, у ерда бир кун дам олгач, хожа савол берди: «Ҳамма гапни гаплашдик, эндиғи маслаҳат нима бўлади?»— деди.

Мен айтдимки: «Агар шоҳ ўз канизини ғазаблаган экан, худо ҳозир, нима бўлган бўлса, барчасини айтдим. Лекин мен бунда юз баравар жазога лойиқ эдим. Қаҳр-ғазабга тўлган шоҳ ўлдирмоқчи бўлганда тангри мени асрари.

Энди бўлар иш бўлиб ўтди. Киши ўлган одамга яна душманлик тифини солмас, бир ўликни икки марта ўлдирмас. Сиз бу кафанинг менинг кийгизиб, ўлик либосда мотам тутибсиз. Маслаҳатингиз билан шу кафанга ўралган ҳолда, шоҳнинг

даргоҳига борсам-да, очик-ойдин бундай узр айтсам: «Мен катта гуноҳ қилдим. Бу гуноҳим учун шоҳ ўлдириши керак эди, ўлдирмай, адолат айлаб, ўлимга ҳукм этди. Лекин ўлмай қолган бўлсан ҳам, қилмишимга яраша жазо тортдим. Худо менга яна қайта жон бағишилаган экан, бу жонимни ҳам шоҳга фидо қилиш учун келдим. Агар яна қайтадан ўлдирса ҳам, бир ташландиқ одам бўлганим учун розиман ва агар афв қиласиган бўлса, ўла-ўлгунимча унинг қулидирман. Журм — гуноҳим бўлса, шоҳнинг ўзи ҳимоячимdir; лутф-карам қилувчи, узрни қабул этувчиdir, десам. Бу қисса юза-сидан шундай тадбир кўрганимизда, ҳеч шубҳасиз, оламгир афвкорлик расмини тутиб, бениҳоя карам қилиши ҳам эҳти-молдан холи эмас».

Мен бу фикрни ирод қилганимда, хожа ҳам, бошқалар ҳам қий-чув кўтардилар. Хожа айтди:

«Бу раъйинг хатодир. Ақлиндан айрилдингми? Бехуда гап гапирма! Эсинг ўзингдами? Ёки ҳаётингдан умидинг йўқми? Шоҳ бир сўз учун киши қонини тўксаю сен унга яна жонингни фидо қиласанми? Шоҳ деган нарса — бир куйдирувчи алангадир; бунинг шуъласи кимга тегса, қуйдиради. Ўз ихтиёри билан ўт ичига кириш — қуишидан бошқа натижа бермайди. Шоҳнинг дили шунчалик сиқилган экан, газабининг ўти ҳали ҳам алангланиб ётгандир. Ҳозир ундан қочишидан яхши чора йўқ, ундан қанча узоқ бўлсанг, оғат хавфи шунча кам бўлади. Унинг газаб ўти сўнгач, сенга раво кўрган газабинок иши юзасидан ўз жонига ҳам юз бало орттиргани овозасини ҳар тарафдан ўзинг ҳам эшишиб қоларсан. Бу қилган ишидан ўзининг андуҳ-надомати бўлса керак ёки айшини давом эттираётганимкин? Агар пушаймон қилаётган бўлса, буни билгач, қайтиб келмоқ қийин иш эмас. Ва агар шу қилган ишидан хурсанд бўлса, ҳаммамиз ҳам ўз жонимизни қутқазиб қолган бўламиз. Яхшиси, ҳозирча биз билан кетавер», деди.

Хожа гапини тугатган ҳамон унинг сўзларини барча катта-кичик маъқуллади. Сўз охирида маслаҳат билан бир тарафга қараб қочиб қолишига қарор қилинди. Энг узоқ мамлакат Ҳоразм эди, шу тарафга қараб кетишига қатъий жазм этилди. Мен шундай баҳона билан шоҳдан ажраб қолдим, умр бўйи унинг ҳажрида куядиган бўлдим. Ўзимни ўлган деб хисоблайман, зеро, ҳажрга гирифтор бўлиши нима-ю, ўлим нима, ахир! Менга кафандан либос кийгизган әдилар, шу кафанинг вужудимда сакланиб қолди. Уни кийиб юриш менга одат бўлгани каби, ўликнинг либоси ҳам шу кафанинг эмасми? Мен унинг висолининг маҳжури бўлганим каби, кафаним ҳам оқ — кофурий либос бўлди. Азобланган —

ранжур таним бот чиримасин учун, кафанимга ҳам кофур атри сепилгандир.

То бу кишвар чегарасига етиб, шаҳар ичида яшай бошлиганимга ва сен биздан четда юрган ва келиб ҳамроҳ бўлган даврдаги ҳамма воқеаларни айтиб, сени бутун сирдан огоҳ қилдим.

Шоҳ қошида ёлғон гапириб, уни юз хил изтиробга согланимнинг сабабини эса кўнгилнинг истаги билан бўлган, деб ўйлама, йўқ. Аслида буни валинеъматимга вафодорлик юзасидан қилган эдим.

Мана, мен сенга бутун сиримни ошкор этдим. Энди сен ҳам нимага келишган бўлсак, шунга амал айлаб, қабул қилган шартингга вафо эт, энди бу диёрда турмасдан бошингни олиб кет!

Мен унинг бу достонини эшитгач, сарви гулрух билан хайрлашдим. Ҳеч ерда тўхтамай, мамлакатдан мамлакатга ўтиб кадам-бакадам йўлни тезлатиб келдим. Аммо бу розни, то банданавоз шоҳни кўргунимча ҳеч кимсага изҳор этмадим. Сен: «Афсона айт!»— деб ҳукм қилганингда, бундан гўзалпроқ афсона тополмадим. Ҳусусан, мана бу кофурий қасрни кўргач, у гўзал ҳур эсимга тушиб кетди. У фироқ ичида азоблангани туфайли, кофурий рангда бир ҳулла кийган эдик, унинг бу кофурий ранг кийими — қафан бўлиб, унга кофур атрини сепишни ҳам одат қилганди. У, оламнинг ажойиб гўзали сенинг мана шу қасрингга жуда муносиб экан.

Қисса айтубчи сўзини охирига етказгунча, Баҳром ўзининг гойиб бўлмиш ёридан нишона топиб, юз катла эс-хушини йўқотди ва юз қатладан ортиқ ўлиб-тирилди. У шу афсонани эшитиб туриб ўлар ва ҳам шу афсона уни тирилтиради. Шоҳ ўзини беихтиёр нола чекиб юборишдан асрар, ногаҳон ровий бунинг фигонидан огоҳ бўлишидан ўзини эҳтиёт қиласиди. Агар ровий ўз ривоятини бир нафас тўхтатса, шоҳнинг хаёлини бошқа йўл ҳаваси олиб кочар эди. Афсонагўй ўз ҳикоясини охирига етказаркан, шоҳ шундай оҳ тортикли, унинг ўтли фигони кўкка чирмашди. Ва у, нукта айтубчини ўз ёнига чакириб, кучоклади. Унинг рух булбули гўё учуб кетди. Қиссагўйнинг ҳаёт шарбатидек сўзидан шоҳ ўлган кишидек ўзидан кетган эди.

Агар бу афсона кимни бехуш этар экан, у яна ўзига келиб нима қиласиди?

XXXIV

Баҳром гойибидан нишон топиб, ўзидан гойиб ва бенишон бўлиб, Хоразм мамлакатига нишон юбориб,

дено хожа билан ягона гавҳарни чақиртириб, улар келгунча ўзи ҳам пешоз чиқиб, субҳунинг ҳаётбахши нафасидек ўлук танига руҳ келтиргани

Ўша кечаси шоҳ ўзининг гойиб бўлмиш нишонидан шу хилда нишон топгач, то саҳаргача бекарор ва бедил бўлиб, худди чала бўғизланган овдай типирчилаб ётди. Гўё хас сингари шавқ-завқ ўтига куйиб, нихоятда сабрсизлик қиласиди. У изтироб билан шундай безовталанар эдик, гоҳ ўрнидан турар ва гоҳ йиқилар эди. Бузилган мизожи бир қадар тинчланса, мусофирига яна қиссани такрорлашни буюрар эди. У ўзининг мастилкда қилиб кўйган ишини билмоқ учун гоҳ ўлар, гоҳ тирилар эди. Ҳажрнинг ғам-андуҳи уни бехол этгач, висол умиди яна ўзига келтиради. Ўша оқшом тонгга улангунча ҳажрдан унинг нелар кўргани ҳақида нималар десам? Шоҳ кўп ўлиб-тирилгач, субҳ қулиб — тонг ёришди, субҳнинг кулгиси кўрингач эса, унинг дамидан хуршиднинг шуъласи алангаланди. Бу пайт яна шоҳнинг ороми йўқолиб, Дилором олдига боришини ўйлаб қолди. У Хоразмга боришини мақсад қилган эди. Лекин унинг бу фикрига аркони давлат (давлат бошлиқлари) монелик қилиб, бир нена кун сабр-қаноат этишни илтимос қилдилар:

«У тарафга сафар қилмаганингиз аъло, зероки, жанобинизнинг саломатликлари яхши эмас. Гарчи фироқ ўти ҳало-катли бўлса ҳам, лекин бу йўл жуда йироқдир. Йўл ранж-машақатининг шиддати натижасида, саломатликнинг чораси топилмай қолиш ҳавфи бордир, дедилар. Шунингдек, хукамо (табиблар) ҳам келиб, уларнинг гапига қўшилиб, ер ўпиб, шоҳга илтижо айладилар:

«Ишқ шоҳни қанчалик бетоқат қилаётган бўлса ҳам, лекин тонг ўз викори тамкини билан салобатлидир. «Тоғнинг одати ўз ерида истиқомат қилиб туршидир, агар у кўзгаладиган бўлса, қиёмат қўпорилур. Бир неча ғамни ичга ютиб, сабр этиб, шу ерда тур-да, олам тартибини бузма», дейишиди. Оқибат-натижада, ҳамма фалак тезлиги ва қуёш табиати билан ўз жойида қолди-да, хожани ҳам, ойни ҳам бу томонга чакириш ҳақида бир қанча хижолат билан хат ёзилди:

«Биз Сизнинг Хоразмда яшашингиз ҳақида аниқ хабар эшитдик. Бу хабардан шундай шодландикки, юз хил бандимиз ешилди, кувончимиз ортиб кетди. Лекин, бизнинг ҳол-аҳволимизни билганингиз он у ерда бир нафас ҳам турмай, кеча-кундуз юриб, уйқуни биз каби ҳаром айлаб, бу томонга келишингизни илтимос қиласиз!» Шоҳ ўз мактубига эса кўз ёши аралаш пинҳоний бағир қонини томизиб, тубандаги гапларни ёзмиш эди:

«Сенинг ҳажр-фироқинг ичимни қон қилиб, уни кўз йўлидан равон айлади. Кел, сенга жонимни фидо қиласай, агар келмасанг, қонимнинг гуноҳи бўйнингга тушади. Фурқат аламида жонимнинг чиқишига сабабчи бўлма, ханжар урмай, азоб билан қонимни оқизма. Кел-да, жоним сенинг ҳузурингда чиқсин, қоним ҳам сенинг йўлингда оқсин. Жонимга ҳажр тиғини урма, жон бермасимдан бурунроқ ўлдирма. Шарқ қуёши сингари сайр қилиб, пари сингари тез учиб, менинг ёнимга кел. Сен мени киши ўлдиришни ўзига одат қилиб олган одам, деб ўйладинг. Мана, кел-да, бўйнимга тиф қадаб, эгнимга кафан кийиб олганимни ўз кўзинг билан қўр! Агар ўзим сенинг ҳузурингда бормаган эканман, оразинг билан кўзимни равшан қилмаган эканман, буни қудратим-хукмрон-лигимдан эмас, йўқ, ожиз ва нотавонлигимдан деб бил. Тўғриси, сенинг фироқингга асир бўлганимдан бери, ҳолдан тоя бориб, шунчалик ҳакир бўлиб қолдим. Мен ҳатто ўз қўлим билан сув ичолмайдиган аҳволга келдим, менинг оғзимга сув деб томизгандари конга ўҳшайди. Шунчалик мажрух, нотавондирман, жисмим бемажолу ҳаста жондирман. Келу, ўлган танамга жон бўлғил, жисмимга мояи равон бўлғил. Агар тўхтаб, кечикиб қолсанг, сен келганингда мен кетган (ўлган) бўламан. Агар тақдир мени нобуд айласа, афсусдан не фойда?»

Бу дарду алам мактубини ёзиб бўлгач, мактуб қофозини буқлаб, қосид — элчилар қўлига бераркан: «Нигоримнинг ҳузурига тезроқ боринг!»— деб илтимос қилди. Ундан сўнг, Хоразм шоҳга ҳам хат ёзиб: «Хоразмнинг бир йиллик молхирожини йўл харажати учун хожага бериш билан бирга, уни бу тарафга жўнатгайсан!»— деб буюрди. Шоҳнинг бу фикрларини тушунгач, элчилар ер ўпиб, йўлга равона бўлдилар.

Улар йўлда ел каби учеб борар эдилар, ҳар қадам ташла-ганда бир мил йўлни босаётгандек суръат билан кетар эдилар. Шу даражада тез ва ниҳоятда шошилинч борганлари ту-файли, мўлжалларига тез етдилар. Улар худди насим — шамол сингари хожанинг боғини топиб, шоҳ буйруғини унга тақдим этдилар. Хожа уни олгач, бошини ерга қўйиб, сажда қилиб, хатнинг мазмунини ойга ҳам билдири. Бу фармондан хожанинг боши осмонга етиб, маҳвашининг боши осмонга, қўёшдан ҳам баландга кўтарилиган эди. Шунингдек, бу фармони олий Хоразмшоҳга етиши билан, филҳол, хазинадан бир йиллик нақд пулни берди ва у, ўзининг шахсий хазинасидан ҳам бир қанча маблағ бериб, буларга жуда кўп яхшиликлар қилди. Бундан ниҳоятда шодмон бўлган ҳолда шоҳ Баҳром томонга қараб равона бўлдилар, улар ҳеч ерда тўхтамай, шошилинч йўл босардилар.

Лекин Баҳром ҳам буларнинг истикболига пешвоз чиқкан эди. Буларнинг етишига бир манзил қолгач, шоҳ ҳамма ғафлат уйқусига берилган вактида, ҳеч кимга билдиримай, бир тадбир қилиб, моҳруҳ тарафиға қараб шабохун уриб қолди. Бутун кечаси ел каби югуриб, субҳидамда сарви гулрухга яқин бориб етди. Бу пайтда карвон ҳориб-чарчаган ҳолда келиб, энди тўхтаб, дам ола бошлаган эди. Бу қоронги тонг пайти бўлиб, элнинг кўзи уйқуга кетган маҳал эди. Бир чашма бошига чодир тикиб, уйқусираб қолган нарғис гулини шу ерга олиб келиб ётқизилганди.

Бу чашманинг бошида бир баланд чинор булиб, чинордағордек бир ковак бор эди. Бу чинорнинг ичини ҳалокатли ўт кўйдирган, шу жиҳатдан кўқси ошиқ ичидек чок бўлган эди. Шоҳ ўз отини бир дараҳтга боғлаб, кейин чинорга томон азм айлади ва бориб етгач, худди ғордан бошқа жойи бўлмай, гор ичида ётадиган кишилардай секингина шу чинор ичиға кириб, яшириниб олди. Беҳиштнинг сарвқомат ҳури ҳам шу чашма ёнида бўлиб, беҳишт атрининг ҳиди димоғига кириб ётар эди. Шоҳ шу дараҳт ичида ётган чогда, унинг баҳти гўзал ойни уйқусидан уйғотди. У одатдагидай, тонг ёриши билан ўрнидан туриб, аввало тангрига сажда қилиб намоз ўқиди. Ибодат қилиб бўлгач эса чангини қўлига олиб, чала бошлиди. У ёғочга сунянган ҳолда куй бошлиб, ошиқона қўшиқ айтар эди. У шоҳнинг фироқида нола чекар, унинг иштиёқида оҳ тортар эди. У паридек чашма томонга қараб юриб, сарчашма бошида тўхтади ва шоҳга муносаб наво қўйини чалиб, шоҳнинг мактубидаги сўзларидан қўшиқ ясаб, ҳар сўзни айтаркан, фифон тортиб, кўзидан қон ёшини селдек оқизиб йиглар эди. Бу қўйни эшитган шоҳ ҳар нафасда ўзини йўқотиб, кўзларидан андуҳ ёшларини оқизар эди. У ой авж билан тарона қиласа экан, унинг савтини бундай ҳикоя айлади:

«Бу йўл қандай бало-узоқ эканки, машақкатидан догоим устига яна доғ тушди. Бу йўлнинг ранжи-азобидан жоним шундай оғзимга келдики, ғам тортишга ҳам имконим қолмади. Умримдан ноумид бўлдим-ку! Ҳажр машақкатидан ўладиган бўлдим-ку! Эй, тубан фалак, менинг шоҳ хизматини киладиган қуним яқинми, мен уни кўраманми? Унинг қулогига сўзимни еткурсанг-чи! Оёғига кўзимни еткизсанг-чи! Агар васлини кўриб, дармонга кирадиган бўлсам, ўлсан армоним йўк!»

Унинг бу қўшиғини шоҳ эшитар экан, ёқасини йиртиб, оҳ тортиб юборди ва у, ҳолдан тойған, мажолосиз бўлишишга қарамай, юз нолаю фифон билан югуриб чиқди. Унинг нафасидан ўт сочилган ҳолда, худди дараҳт ичидан шуъла чиқсандек чиқиб келди. У ўзини ёр оёғининг тагига шундай таш-

ладики, қуёш буни кўрса, офтобпаст экан, деб ўйларди. Унинг эс-хуши ўзида йўқ эди. У, парига йўлиқкан одамдек девона бўлиб қолган эди. Парипайкар, шоҳни шу ахволда кўраркан, ҳайратидан беҳуд ва лол бўлиб қолди. У кўзларидан шоҳ оёғига дурлар сочгани ҳолда унинг оёғини ўпиб, ўзидан кетди. Гўё бу пайтда осмон ерга тушиб, осмон оёғига қуёш ҳам бош қўйгандек бир манзара ҳосил бўлган эди. Бу пайт қора тупрокқа худо соя солгандай, ногаҳон соя устига қуёш ҳам тушгандай бўлди. Шоҳ ерда ўзидан кетиб ётар, моҳ ҳам; шоҳ ўзига келмагани каби, моҳ ҳам ўзига келмас эди.

Ҳажр охири-поёнига етди, энди висолни кўринг! Оллоҳоллоҳ, бу ғариб ахволни томоша қилинг! Субҳ нафаси ўзининг оқ пардасини ёйғунча, иккисида ҳам на нафас ва на ҳуш бор эди. Тонг ўзининг кофурий юзини очиб, меҳр-қуёш оламни нур ҳулласига ўраган пайтда, карвондаги одамлар бундан хабар топиб, у иккаласининг бошига тўпландилар. Ҳожа бу гаройиб ахволни кўриб, иқбол қуши яна бошига қўнганини билди. Эл-халқни у атрофдан узоқлаштириб, тезда шу ернинг ўзига бир саропарда — шоҳона чодир келтириб тикдилар. Сўнгра, Ой билан Қуёш парда ичига, йўқ, кофур рангли булат ичига кирдилар. Бу икки севишганларнинг эс-хуши ўзларига келгач, бир-бирларига нима дейишганини билмадим. Булар шундай бир шабистонга кириб олган эдиларки, у ерда нима бўлганини ҳеч ким билмас, бирор у ёқда турсин, тонг насими ҳам у ерга кирмас эди. Бир сўзни бир неча хил маънога йўйиш мумкин бўлгани каби, гоҳо бир гапнинг ростини айтсанг ҳам ғалати бўлади.

Қиссанинг ҳиссаси шуки, ниҳоят, шоҳ ўз мурод-мақсадига етгач, барча амалдорлардан тортиб, ҳамма йигилди. Бу пайтда шоҳ шавқ-завққа тўлиб хурсанд бўлиб ўтирас эди. Буни кўриб, бошқалар ҳам қувониб кетдилар.

Ҳожани шоҳ ўзига хос вазир қилиб олди, у ҳам савдогарчилик қашибидан қутулди. Бошқалар эса ўз тирикчиликларидан қолмаслик учун шаҳарга қараб равона бўлдилар.

XXXV

*Баҳром Гўрнинг овга чиқиши учун саф тортгани
ва ажали етган маҳлукларнинг бунинг қуршовида
қолгани ва ов пайтида гўр оёғининг тез рафтторлиги
ва Баҳромнинг гўр домига гирифторлиги ва у яратган
салтанатнинг тугаши ва тарихи ва Баҳром
афсонасининг тамомланиши ва моҳияти*

Шоҳ сарчашмадан шаҳарга қайтиб боргач, яна май ва мусиқий оҳангига берилиди. Эртаю кеч гул атрини хидлаши ва шароб ичиши натижасида, мизожидан қувватсизлик ва мажолисизлик буткул кетди. Бунга, ўтаётган ҳафтанинг еттинчи куни ўзи муқаррар бўлди.

У етти қасрнинг ҳар бирида бир кун май ичиб, майшат қиласи ҳоли эди. Баҳром у ерда маҳвашлар билан май ичишар эди-ю, аммо, ўз маҳвashi билангина ҳамоғуш бўлар эди. Гулчехралар унга маҳбуб бўлиб кўринса ҳам, лекин ўз маҳбуби уларнинг барчасидан марғуб ва севимли эди. Кийим-кечак, кийимларгина эмас, бутун кўзга ташланадиган нарсларнинг барчаси айни қаср рангида эди. У бир неча йил шу тарзда айш-ишрат қилиб, ҳой-ҳуй овозасини фалакка етказаркан, оқибат-натижада, тубан чарх «ҳа» дегунча уни қора гўрга тиқди-кўйди.

Баҳромнинг ҳаётига ҳайрат билан бокмангиз, ахир чарх унга ўлчоғлиқ умр берган-да. Лекин киши юз аср подшоҳлик қилиб, таҳт-тожлар олиб, жаҳон эгаси бўлганда ҳам; етти фалак гумбазини эгаллаб, чарх Баҳромини (қуёшни) ўзига мулоғим қилиб олганда ҳам, охири у барча билан видолашиши, ҳамма нарсани тарк этиб кетиши керак-да.

Шоҳ Баҳром муродига етгач, охирда унинг иши тубандаги ча тамомланди: у етти қасрнинг ҳар бирида бир кундан ҳар куни пайдар-пай май ичар, қасрларда эса сарви гулчехра ҳам у билан бирга эди. Чанг чалиб, ўйинни қиздирадиган ҳам, куй билан жўр бўлиб газал ўқийдиган ҳам у эди. Баҳром уй ичида ўтиришдан зерниб дилгир бўлса, ов қилиш учун отланар эди. У пайтда ҳам маҳваш ёнидан ажралмас, от устида ҳам ёқимли куйларини кўймас эди. Куйловчи нағманардоз ҳам, май куювчи соқий ҳам шу, умрни узайтирувчи ҳам, абадий умр ҳам ишу гулрух эди. Гўзал юзи билан базм мажлисига оройиши берувчи, ёқимли овози билан киши дилига осойиш бағишлиовчи ҳам шу гулрух эди. Шоҳ, ҳоҳ айш-ишрат вактида ва ҳоҳ тоат-ибодат фурсатида бўлсин, ундан бир соат ҳам ажрамас эди.

Бир кун шоҳ жуда кенг доирада ов бошлади. Бу овнинг давраси фалак доирасидан ҳам кенг эди. У ерда сайд қилинадиган овлар худди осмон юлдузичалик кўп бўлиб, ҳамма раҳна — ёриқлар беркитилгани туфайли, уларнинг биронтаси учун қочиб қутуладиган жой йўқ эди. Унда отлиқ овчилар ҳаддан ташқари кўп бўлгани каби, ов ҳам сон-саноқсиз эди. Бир осмон сингари кенг ўтлок бўлиб, бу ернинг ҳаммаси отлиқ овчилар ва шикор қилинадиган жониворлар билан тўла эди.

Отлиқлар овларни ўртага олган ҳолда, бир-бирларига қар-

ши бир неча қатор саф тузиб, бир-бирига томон юришиб, бутун сайдларни қуршовга олгач, турган жойларида таққа тұхтадилар ва овга қараб ота бошладилар. Овчилар жониворларға ҳаддан зиёда жабр құлдилар. Қуршовнинг атроф-доираси уч ёғоч әди. Лекин овчилар бутун даврада ўн-үн беш қатордан саф-басаф бўлиб турар, куршов ўртасида эса жониворлар қаёнга қочишни билмай, бағ-буғ қиласар әдилар. Кўпгина сайдлар ўқ еб, ер бағирлаб йиқилиб ётар, марғзор — ўтлоқ эса овнинг қонидан лолазорга айланган әди. Балки ҳаммаёқ қон селига айланғанди; қон сели эса ҳаммаёққа қараб оқар әди. Ерга қони оққан сайднинг, қон сели билан баравар, жони ҳам чиқиб кетар әди.

Рахмисиз шоҳ Баҳром Гўр эса қулон (гўр) отищдан бошқа нарсани унугтан әди. Бир бу эмас, куршовда мингдан ортиқ ўқандоз-мерган бўлиб, барчаси сайдларни уриш учун, күш парвоз қилғандек от чоптирап әди. Бечора жониворлар ўқ тегиб ўлишдан кўрқкан ҳолда, тилларини осилтириб, ҳар тарафга югурап, мерғанлар эса, ҳар тарафдан ўқ ёғдириб, сайдларнинг кочиб кутулишига йўл қўймас әдилар. Шу онда бир неча юз туман жонивор ўлиб, ҳар бир овчи бир нечтадан овни қонга белади. Булар қон тўкишдан чарчамас, қон сачрай бериб, уларнинг бутун кийим-бошлари лолагун бўлиб кетган әди. Қондан у ер гўё гулистонга айланди-ю, у одамларни қон тутгандек бўлди. Марғзор тўла овга айланган, қон эса нов-нов бўлиб ҳар тарафга оқар әди.

Аслида у ер сув ва .балчиқдан иборат ботқоқлик бўлиб, бунинг юзини қабат-қабат гард босиб, унинг устига ёмғир ёғиши натижасида ўт-гиёҳлар битган экан. Худди ўрмонзордек ўт ва .дараҳтлар кўқариб, унинг тагини илдизлар ўраб олгани туфайли дараҳт илдизлари бир газга яқин қалинликдаги захкаш тупрокда турар экан. Энди, қондан ҳар томонга ариқ-аріқ сел оқиш билан бирга, ернинг тубига ҳам қон силжий бошлади. Бу нам ернинг пастки қатламига қараб сингиб, сув намигача бориб етди. Натижада, овчилар то белларигача балчиқка ботиб қолдилар. Ўзларигина эмас, отлари ҳам ботқоққа ботиб, балчиққа ётиб қолдилар. Шу пайтда меҳр ўз юзига никоб тортган, қўёш булутдан парда ёпиб олиши натижасида, осмон одамлар устига ёмғир селини қуйиб, гўё Нуҳ тўфони қайта бошланғандек бўлди. Қуйидан сув — юқоридан нам босар; юқоридан сув — қуйидан нам босар әди. Баъзи жойлардаги тупроқни ажриқлар ҳали каттиқ ушлаб турган бўлса, унинг юзини юз туман қўшун босиб, уларнинг ҳаммаси яна сайд орқасидан чопар әди. Оралиқ ботқоқ бўлгани учун, бир-бирларидан жудо бўлиб, ҳар ер-ҳар ерда жон ҳовуҷлаб ўтирган овчи ҳам оз эмас әди.

Хулосайи калом, юз ариқ қон оқиб, ҳар бир ариқ ер юзини балчиққа, от оёғи эса у ерларни ботқоққа айлантириб турганда, осмондан ёмғир ҳам куяверса, ёққанда ҳам шундай ёғсаки, ёмғирни олам халқи устига дарё каби оқизса-да, фалак ундан хижолатга қолса, одам қаерда қимирласа, ўша ер чўқадиган бўлса, бу пайтда эл-улус ўз ҳаётидан кўзини юмса айб эмас. Ниҳоят, шу айтганларимизнинг ҳаммаси бир бўлиб, бир дамда ов қилаётган одамларнинг барчасини ер ютиб, нобуд қилди-кўйди.

Қуршов доираси халқ билан тўлиб, ернинг юки оғирлашгани сабабли, ер чўкиб кетди. Ер шунчалик емирилган әдик, юз минг одам бир йўла сув қаърига кириб ғойиб бўлган әди. Улар ўз давралари билан ўзлари бунёд этган ов тоғининг атрофидаги ҳандакқа чўкиб кетдилар. Лекин сув ҳандак қирғоғидан ҳам тошиб чиқкан, қирғоққа эмас, ов тоғини ҳам босиб кетган әди. У давра ичидағи бу ҳолатни кўрган одам, ерни сув устидаги ғалвирга ўхшатиши мумкин әди. Бу муҳлиқ аҳволни кўраркан, бир ўзоҳгина эмас, балки бутун қўшиндан гилар у сув билан жонларидан кўлларини ювиб, ҳаётдан умидларини узиб қўйдилар. Бу тўфондан ов қилувчи сайдлар ҳам, сайдлар ҳам омон қолмай, чўкиб бормоқда әдилар. Овга тузоқ қўяман, деб келган одамлар учун, сайдгоҳ (овлаш жойи) гўё бир тузоққа айланган әди. У ерда шер билан оху баб-баравар бир тузоққа илиндилар. Юз туман шер билан жайрон гарқ бўлгач, шер билан жайрон орасида нима фарқ қолди? Ҳамма ошкор ва яширин ҳолда, кутулиш имконияти йўқлигини билдилар. Шундай фикрга келгач, ҳаммалари ҳозирги дамни ғанимат билиб, бир-бирларига ёпишиб қучиштилар. Булар шундай қаттиқ қучишган әдик, икки дўст битта бўлиб кетган әдилар. Бу ерда шундай бирлик юз бермиш әдик, иккови гўё бир-биралининг шикорига айланган әди. Шоҳ, ўзининг дашт кезувчи аскар ва .силоҳларининг барчаси ботиб, уларнинг гарди ҳам қолмаётганини кўзи билан кўриб, қўшини қаёнга кетган бўлса, ўзи ҳам ўшалар кетидан кетди. Унинг мерғанлари орасига чумолилардек бир безовталиқ тушган бўлиб, уларнинг барчаси худди чумолидек ерга кирдилар. Чумолидек ерга кирганлар фақат шу гангид қолган овчиларгина эмас-да, ҳатто Сулаймон пайғамбардек киши ҳам ерга кирмай колмаган-ку. Гўрга кирмоқ барча олам ахлининг қисмати бўлгани каби, ўз исми билан Баҳром Гўр аталган киши ҳам гўрга кирди.

Бу пасткаш дунё бир аждаҳо бўлиб, бунинг шиори ҳам, одати ҳам халқни ютишдан иборатдир. Лекин одам ютишда, у ўз одати бўйича, бир ёки ўнни ютар, ундан ошса юз ва ё мингни ютар әди. Бу ерда эса, Баҳром фожиаси шундай

ажабланарли бўлдики, халқнинг бошига кўп оғир мусибат тушди. Баҳром улуф ва мартабаси баланд, лашкарлари оламга сифмайдиган даражадаги одам бўлишига қарамай, унга бир дам ҳам омонлик бермай, ер деган аждаҳойи дамон уни ўз домига тортиб, ютди-юборди. Бу воқеани бирор билмади ҳам, дунёда унинг асорати ҳам, номи нишони ҳам қолмади.

Оллоҳ-оллоҳ, дунё деган нарса бир аждаҳо экан! Аждаҳо эмас, бир бало экан! Лекин бирор аждаҳодан азоб ва ўлим кўрган бўлса, баъзилар ундан ганж-хазина ҳам топгандар. Дунёда эса оқибат, вайроналикдан ўзга нарса йўқ, ҳеч ким ундан тирик қутулган эмас. У жонини олиб қўя қолмайди, танани ютган билан тўя қолмайди. У жисминг хокини тупроқка коради, яна унинг гардларини кўқка совуради. У гарднинг таъсири катта, киши ажзосига (аъзоларига) зарари ундан ҳам ортиқчароқдир. Унинг зарапига бир онда йўлиқасан-у, аммо йиллар бўйи ундан кутуломайсан. Бирорлар бунинг зараридан ўзини четга тортиш учун фано (йўқлик) тарийкини тутадилар. Ахир, қочгани билан Афридун ҳам бир кун енгилган-ку! Қочганлар ҳам бу Фаридун каби забун бўлган-ку.

Эй Навоий, вужуд-мавжуд деган сўзларни унут, ўзингни ҳам унут-да, фано йўлини тут. Сен агар йўқлик сари юрсанг, йўқ нарсаларга етиш машаққатини тортмайсан. Бу дунёнинг аламини тортмай десанг, ўзингни йўққа чиқар. Сени йўқ деб билгач, яна нима қиласиз?

XXXVI

Бу қарама-қарши дунёning эргилиги таронасини тузмоқ ва гариб.севишганларга ундан сақланиши пардасини кўргузмоқ ва фалак зулмидан бехабарларга таъпа тоши отиб мағуррларининг эътиборини насиҳат танбеҳи билан уйғотмоқ

Эй кўнгул, сен жаҳон ишига қараб иш тутма, чунки ундан ҳеч бир киши ҳали вафо топган эмас. Бу жаҳон бир катта кесакдир, унинг аксарият кисми сувга яширингандир. Пойдеворсиз тупроқнинг иши мушкил, сув остидаги кесакнинг эса қандай асоси бўлиши мумкин. Бу ҳолга оқил киши эътибор қилган бўлса, кесакнинг сувда бир-икки дақиқа ўтиб-ўтмас эзилиб кетишини билади. Бундай кесак муқим эмас ва ҳеч бир кимса ундей жойда истиқомат қилмаган. У сув тубига гарк бўлиши биланоқ эрий бошлайди. Сен фано даштига сайр килишга тайёрлан, унга отланишга сафар анжомларини таҳт эт! Агар кимки ўша сафардан нафъ топса,

унинг кемачиси Нуҳ бўлиши ҳам ажаб эмас. Кимда-ким Нуҳ билан сайр этишга мұяссар бўлса, тўфон кўккача мавжурса ҳам ҳеч ғам-қайғу кўрмайди. Шундан огоҳ бўлгинки, бундай кемага ўз найранглари билан Иблис ҳам йўл тополмайди. Агар бундай йўл сенга ёр бўлса.

Буни айтиш осон эмас, ўйла ва .кейинчалик пушаймон ема! Юқорида сув остидаги чўқаётган кесак нима бўлишини айтдик. Чарх ҳам бебаҳо ва .вафосиздир. Агар уни сувдаги кесак билан солиштирасак, уни дарё юзидағи кўпик деб хи-собласа бўлади. Агар кўпикларни гумбаз деб англасак, уларда оқиллар истиқомат қилмайдилар. Бир нафас билан ийикиладиган иморатда турмоқликдан не фойда? Бир зумда барбод бўладиган уйни эл ахир қандай қилиб истасин. Осмон беустун ва .эгилгандир. Гоҳ гилам унинг энг баланд қавати устида бўлса, гоҳ энг баланд қавати гилам устидадир. Қандай қилиб бирор кимса бундай уйда тинч яшай олади. Зангори само туриш кўринишида келади, ундаги сайёр юлдузлар эса янада ўзгача. Унда ҳаракатдаги сайёраларгина эмас, балки ҳаракатсиз юлдузлар ҳам ўзгариб турадилар. Уларнинг ҳар бири қоронғу тунда кўриниб ўйинчоқ ясадилар, ўзларини одамлар кўзига хира қилиб кўрсатадилар. Фалак эса бу ўйинчоқларни ўйнатади.

У тундаги сочи мушку анбар, оқбадан, гўзал маҳвашининг ҳам ўйинчоғдир. У юз минг ўйин қилиб олам ахлини бекарор қилади, фалакнинг энг тепа жойида жилваланиб ҳаммани ром этади. Само болиши атрофида жо қилиб, ҳеч кимга тинчлик бермай, ўзига зебу оро бериб ҳукм суради. Унинг феъли бузилганда чархда тўс-тўноплон, зулм ҳукм суради. У таҳти ерга ағдармоқ учун баландликка кўтаради, аввал таҳт соҳибларини тузокка илинтириб, сўнгра тупроқка улочтириб хор қилади. Боши кўкка етганни ҳам шундай ағдариб ташлайдики, бунинг ҳадду қиси йўқдир. У инсон учун фалакда таҳт ўрнатди. Унда на Каюмарс, на Ҳуашанг, Таҳмурас ва на Жамшид қолди, барчалари бу даҳрдан маъюс бўлиб кетдилар. Заҳҳок, Афридунларни ҳам фалак таҳтдан ағдариб ташлади, Аждарни енгувчи Гуштосп ҳам, давлатмандликда тенги йўқ Гуршосп ҳам, Кайқубод билан Кайковус ҳам, Кайхусраву Таҳамтану Тус ҳам, Доро билан Баҳману темир танали Исфандиёр ҳам, жаҳонга оройиш берган Искандар билан Доробу Ашк бин Доролар ҳам кетдилар. Адолатпарвар Сомдек гул қани ёхуд зулмкор Яздижирд таҳти уларнинг етти иқлим мулқдори ва .етти само суюнчиги Баҳром шоҳининг чархдаги таҳти қани? У курдирган етти гумбаз

осмонга ўхшайди. Уларнинг ҳар бирида биттадан гўзал бор эди. Уларда гўзаллар бир кундан ором олардилар. Гўзалларнинг дилга ором берувчиси Дилором эди. Баҳром унинг билан кўп айшу ишрат айлади. Унинг ҳар қанча тилак истаклари бўлса фалак бажарди. Сўнгра бир дамда уни ҳам нобуд этиб, даҳр унинг ишларидан ҳам норози бўлиб ундан асар ҳам қолдирмади. Ўша онда ақл ожиз бўлиб шундай деди: шоҳларким жаҳон паноҳ эдилар, уларнинг ҳаммасига ҳам фалакнинг нозли танизи туфайли шу тақдир ошно бўлди. Ҳеч бир кимса унинг тузогидан қочиб кутулолмади. Сен билан мен ҳам, ким биз ахир! Ўлиб бу даҳр кўлидан кутуламиз. Барчанинг йўқлуққа сафар қилиши табиийдир. Кимдаким бу сафардан бурунроқ хабар топса, у йўл анжомларини шошилинч тайёрламоги даркор. Ўзни бу оламдан кутулган санаб, сафарга отланади, мурод сари йўлланади. Ёр шабадасидан хурсанд бўлиб, даҳр ташвишларидан озод бўлади. Фанолик ваъдаси бажарилиши билан у риҳлат диёрига кўзгалади. Вафот этганидан сўнг эса, бир дақиқа ҳам тўхтаб туришни истамайди.

Эй Навоий, сафарга тайёр бўл, токи сенинг сафар юкинг енгил бўлсин! Ўзлигингдан бошқа юкинг йўқ, ўша оғир юқдан ўзингни халос қил! Сен шуни билишинг керакки, юқдан айрилиш ёр ийлидаги энг аввалги қадамдир. Сен ул юқдан воз кечганинг учун ҳам қадаминг ранж чекмасдан манзилга еттинг. Кимдир бунинг шарҳини шундай дедики, бу ватан ичра сафар қилмоқ билан баробардир.

XXXVII

*Нозимнинг (шоирнинг) бу қимматбаҳо жавоҳирлари
ва юлдуз каби порлоқ марваридлари назм итига
терилгач, кон қазувчиларнинг машаққатидек
машаққатдан фарогат топгани ва осойишта уйқусига
кўзини юмгани ва шу пайт шоҳ Баҳром сурати тушида
кўриниб, унинг тарихи назмга
солингани учун миннатдорчилик изҳор этгани*

Оллоҳга шукрлар бўлсинки, иқбол юлдузи яна баҳтимни порлоқ қилиб, саодат толеи ёр бўлиб, қаламим дур нисор айлади. Буни фақат уммон дурлари деб тушунманг, балки бу турли-туман жавоҳирлар конидир. Текис қирликларда бу жавоҳир юлдузларидан худди осмон бўйи уюм-уюм чўкки-

лар ҳосил бўлган. Лекин менинг ўзимга қолса, бу жавоҳирларни, гарчи соф гавҳар бўлганда ҳам — дўлчалик; ундаги лаъл-ёқутларни эса лола баргичалик хисобламайман.

Қаламим ҳар ён чакқон хиром этиб, тез юришдан чарчади. Агар дашт кезувчи чопар янглиғ бўлса, тер билан гард юзини қора айлади. Айниқса, жанг майдонида тез юргурган чопарнинг бундай даъвоси ростдир. Қаламим тез йўл босиб дашт пайкари — юзидан ўтди, дашт юзининг ҳаводори — кўриш ҳақи (асар) бу юзни ғубордан тозалай олади. Мен учун ҳам қаламимнинг саодатли қадами кутлуг келди, зеро, бундоғ кенг даштни тез фурсатда кезиб чиқдим. Хаста кўнглимни завқнок этдим, юзимни тириклик чангидан пок этдим.

Килинган иш бахшойиш топди. «Неча кунда бу ишни осойиш этдин?»— деб сўрасиз. Таъбимнинг фарзанди хориган бўлса ҳам, ул тез чопар бирла бормиш эди.

Нихоят, ёза-ёза, зеҳним чарчагач, ухлаб дам олиш учун хужрага кирдим. Ҳужрада такка тўшалган нарса эски бўйра бўлиб, ёстиқ унинг чеккасидаги тош эди. Оромгоҳим бўлмиш шу тўшама устига ётиб ухлаш учун бошимни тошга кўйдим. Ҳали кўзимга уйқу келмай, кўнглимдаги фикр-хаёл ҳали тарқалмай туриб, уйқу билан уйғоқлик орасида, гавғо-тўполон орасид, назаримда бошлирига тахтиравонни кўтарган баланд катта бир тўда пайдо бўлди. Бу тахт саккиз қиррали бўлиб, унинг ўртасида кимдир ётар эди. Унинг бошида салтанат тожи бўлгани ҳолда, юзидан адолат нури порлар эди. Яна у осмон сингари тахтнинг саккиз пояси бор эди. Пояларнинг устида саккизта буржи бўлиб, уларнинг ҳар бири кимматбаҳо дурларнинг кутиси эди. Қутиларнинг ҳар бирида саккизта соф гавҳар-у, буржаларда саккиз порлок юлдуз бор эди. Пояларнинг ҳар бирига бир қуёш ўрнатилган бўлиб, бу қуёш нурлари буржларни ёритиб турар эди. Шу дабдабали тахт қаршимга келганда, мен на уйғоқ ва на уйқуда эдим. Бу қандай манзара экан, ҳайронман! Бу тушиммикин? Шу пайт у тарафдан бирор келиб:

«Эй, сехрловчи нутк эгаси! Бир он ўрнингдан туриб, бу тарафга қадам кўйгил, шоҳ сен билан бир нафас сухбатлашиш орзусидадир!»— деди. Шу орада яна бир қиз ҳам марҳамат айлаб, менинг ҳузуримга келди ва у ширинахан шўх бундай дели:

«Сенга саккизта бону-хоним салом айтди, уларнинг еттитаси комрон-саодатманд шоҳнинг маҳрамларидан бўлиб, қолган биттаси эса у кишининг маҳбубаси, муниси ва ҳамдамидир!».

Аввалги хабар келтирувчига ўхшаб, бу ҳам сўзини тугатаркан, мен уларга қараб:

«Эй ширин-фасоҳатли тил билан сўзловчи кишилар, иккалангизнинг сўзингиздан ҳам Исо — Масих нутқининг ҳаётбажаш ҳиди келиб турибди. Менга аввал бу шоҳнинг отини айтинг, ундан сўнг, саккизта парининг сифатини баён қилинг. Билгач, у тарафга қадам қўяйин, улар билан нима ҳақда гапиришим кераклигини ҳам билайин», дедим. Шунда улар:

«У киши баланд мақом ҳусрав-шоҳ бўлиб, етти иқлим подшоси Баҳромдирлар. Етти гуландом эса, у кишининг ҳарам хонимларидан бўлиб, барчаси дилбар ва дилоромдирлар», дедилар. Бу сўзларни эшитгач, шодмон бўлиб, ўрнимдан турла солиб у томонга жўнадим. Боришим биланоқ, шоҳ қаршисида ер ўпдим. Шоҳ мени ўз ҳузурига чорлади. Сўзини жон-дил билан қабул қилган ҳолда, ҳузурига бордим ва юзимни тахтининг поясига суртдим. Шоҳ эса ўрнидан туриб, бирдан мени ўз оғушига тортди ва қайта-қайта бағрига босиб, қучоқлади. Шоҳ билан кучишаётганимизда, у гўзаллар ҳам ўринларидан туриб, бирин-сирин кўл учларини бериб, ҳаё ва ибо билан кўришгач, кўзларини ерга тикиб турдилар. Шоҳ қўлимдан тутган ҳолда жойига ўтиреди. У менингдек бир заррани қуёш даражасида қадрлади. Мен бир неча марта: «Бу ер менинг жойим эмас, пастрокқа тушай!»— деб илтимос қилсан ҳам, шоҳ мени ўз ёнидан қўймади. Паастга ўтишнинг иложи бўлмагач, минг хижолат билан унинг ёнида ўтиредим. Қуёш олдида зарра қанчали заиф бўлгани каби, менинг ҳам жиссими худди симобдек титраб турар эди. Тобу тоқатим ўзимга келиб, эс-хуцимни йиғиб олгунимча, доно шоҳ ўзини оғирликка солиб, ҳомуш бўлиб ўтиреди. Нижоят, ўзимни босиб олганимни билгач, у шоҳона сўз бошлади:

«Эй, билим мулкини эгаллаган, қалам найзаси билан оламни олган зот! Эй, назм тили билан жаҳонга садо солиб, бу тиф билан бутун дунёни эгаллаган зот! Назм кишварларини забт этган сенсан, назм соҳибқирони — сенсан! Сенинг назмингни жонбахш деб таърифлаш — ҳаёт сувини соф ва топ-тоза деб мақтагандек бўлади. Сен бизнинг тарихимизни баён қилиш билан бирга, бутун ҳалққа аҳволимизни аён айладинг. Сен буни шунчалик гўзал таърифладингки, уни тавсиф этишга тил ожизлик қиласи. Қаламингда мўъжиза бўлмаса ҳам сехр бор. Ўзгалар ҳам қаламни ишга солиб, бу достонни ёзганлар, саҳифаларни нақшинкор қилиб безаганлар. Лекин улар ўзларига нимани маъкул кўрсалар, тас-

вирилаганлар. Улар эшитган гапларини таҳқик ва тадқик этмай, суриштирмай назмга согланлар. Ўша қалам эгалари таҳрир қилиб — ёзаётган пайтларида, бу афсоналар жуда кўп тагириб топиб — ўзгариб кетган. Улар қай бири рост, қай бири ёлғонлигини аниқламай, номаларни манзума қиласкерганлар.

Аммо сен-чи, саъй-ҳаракат қилиб, қиссанинг ҳар ҳарфини ўз маъносида шарҳладинг. Қўлингдан келганча ростини ростга, ёлғонни ёлғонга чиқазиб, ҳар бир воқеани дикқат ва эътибор билан тасвирладинг. Шуни ҳам айтиш керакки, улар бу ҳақда ёзаркан, варакларни тўлдириш учун ҳаракат қилдилар. Қиссаларга кўпроқ ўрин беришни ўйламадилар, бу бобда саъй-ғайрат кўрсатмадилар. Аввалгиси назмга нималарни киригтан бўлса, кейингилари ҳам шуларни тақорлади. Мана шу сабабдан, кўпгина ажиб воқеалар эл кўзидан яшириниб, четда қолиб кетди. Сен эса бу ишнинг пайига тушгач, эски китоб-дафтарларни кўп вараклаб, бир қанча нарсаларни беками кўст топишга, уларни киритиб, бу достонни янада тўлатишга муваффақ бўлдинг. Яна бунинг устига, уларнинг форси қаламлари форси найидан бўлиб, ундан чиққан савти-садо ҳам форси лафзида эди. Бинобарин, уларни форсичани билган кишиларгина ўқиб, кўп туркий ҳалқлар ундан бебаҳра қолган эдилар. Сен ўз назмингни туркий тилда ёздинг, форси тилида ёзишдан ор қилдинг. Ҳозирги замон султонларининг кўпчилиги ҳамсаҳон бўлиб, ундаги достонларни мутолаа қилиб турадилар. Дунёдаги шоҳлар ичida ким турк бўлса, у ернинг ҳалқи ҳам туркий тилда гаплашадилар. Сен шу ҳолатни ҳисобга олганинг туфайли, турк улусини ҳам ғоятда курсанд ва рози қилдинг.

Менинг бу дунёдан видолашганимга икки минг йил бўлди. Шунга қарамай, менинг ҳақимда достонлар ёзиб, эл орасига кўп маълумотлар тарқатдинг. Номим ва овозим учуб кетган эди, уни қайтадан тикладинг. Агар бу ишлар менинг тирик ҷоғимда бўлса эди, бу хизматларинг учун сенга ганж-хазиналар баҳшиш этган бўлардим. Мен бутун жаҳонни кўл остимга олган пайтимда, ганж-хазиналарни ер тагига кўмиб қўйган эмасман. Қўлимга нимаики тушган бўлса, шоҳу гадога берганман, эл-юрт манфаатига сарфлаб, дунёдан кетганман. Фаридундек ганж тўпласам, Қорундек накдиналарни ерга кўмсам, шу чоқда роҳатланиб, уларнинг қаердалигидан сени ҳабардор қилган бўлар эдим. Шоҳлар ўз даврларида қанчадан-қанча ранж-алам чекиб, ҳазина тўплаб, уни ер тагига кўмар эканлар.

Одам боласи гайб ишини — эртага ҳаётда нима бўлажагини билмайди. Бинобарин, ҳазинани ерга кўмиш мен учун

айбдек кўринар эди. Гарчи сендан кўп хижолатга қолиб, қуруқ ташаккур айтишга уялаётган бўлсам ҳам, кўнглимда ташвиш бўлишига қарамай, икки жиҳатдан ғоят курсандман: унинг бири, ҳалқнинг айтишича, сен дунёга қизиқмас эмишсан; дунё ишидан нохурсанд бўлиб, ундан қисилар экансан, хусусан, амалдорлик иши сени қийнар эмиш. Амалдорликка ишқибозлигинг йўқ, мол-дунёга ҳам ҳирсинг йўқ эмиш. Ҳатто, дунё молига нафрат назари билан қарап эмишсан. Бинобарин, нимаики сенга ёқмас экан, уни сенга бериш ҳам яхши эмас. Яна бир гапим шуки, фалакнинг айланиси вужудимни бир ҳовуч тупроққа айлантирган бўлиб, бу ҳам етмагандек, адолатсиз, тентак дунё уни ҳам барбод этиб елга совурди. Бу оламда осори нишоним қолмади, йўғу борим ҳаммаси барбод бўлди. Лекин шоҳда шоҳлик нишонаси бўлиши, унинг кафти эса эҳсон билан дур сочиши керак.

Энди, ҳозирги оламда жаҳон аҳлини сарафroz қилиб, уларга шараф билан хизмат қилаётган одам Шоҳи Фозидир. Султон Ҳусайн фалак сингари баланд мартабали шоҳ бўлиб, у жаҳонда беназир — тенги йўқ одамдир. Унинг фикри қуёш каби порлок бўлиб, қуёш унинг олдида бир заррадан ҳам камдир. Унинг қадри олдида кўк гумбази, осмон ҷархи олдида Сухо юлдузи қандай эътиборсиз бўлса, шундай хақир ва қадрсиздир. Қанча тавсиф ва таъриф қилган бирлан унинг фазилатини тутгатиб бўлмайди. Бундан ортиқ гапирадиган бўлсам, афсона ҳам чўзилиб кетади. Сен ҳозир шу Султон Ҳусайннинг мулозимисан, унинг ҳар қандай хизматига жонинг билан тайёрсан. Агарчи у шоҳ жаҳонга ҳукмдордир, барча ишда унга ҳақ ёвардир. Дунёда шундай шоҳлар бўлганки, улар бутун дунёнинг ҳукмрони эдилар. Хоҳ Жамшиду Фаридун, хоҳ Искандару Хорун бўлсин, ўша шаҳаншоҳларнинг ҳаммасининг ҳам улуғлик фазилати бунда (Султон Ҳусайнда) бордир, у шубҳасиз, баҳт-саодат эгасидир. Унинг юқоридаги шаҳаншоҳларнинг ҳаммасига ўхшаш, хусусан, менга муносиб жиҳатлари кўпроқдир. У, жумладан, шиҷоат эгаси бўлиб, ҳар бир шоҳ учун бу улуғ фазилатdir. Шоҳликда бу хислат менга ғоятда қўл келди-ю, аммо ҳаёт ҳодисалари менинг қўлимни пастлатиб юборди.

Масалан, Чин хоқони менинг диёримга босиб келганда, унинг қаршисида саф тузиб, жанг қилмокчи бўлдим. Шунда менинг қўшиндаги сипоҳларим бевафолик қилиб, ҳаммаси мендан юз ўғириб ажраб кетишди. Мен шу пайт кутилмаган аҳволдан мутаҳаййир бўлиб, зарурат юзасидан орқага чекиндим. Лашкарим ҳам, элу юртим ҳам, ҳатто тожу тахтим ҳам

унинг қўлига ўтди. Шундай қилиб, хоқон бутун жаҳонга шоҳ бўлиб, мен ҳар ер-ҳар ерда қочиб юрдим. Оқибат-натижада, баҳтим ҳидоят йўлига (тўғри йўлга) бошлаб, баҳтим эмас, тангрим иноят ва меҳрибончилик айлаб, озгина аскар билан уғинг устига юриш қилиб, тўсатдан босдим. Ҳамда у жанг тайёрлигини кўра олгунча, тифим билан бошини узиб ташладим. Яна олам саросар менини бўлди, бутун ер юзи менинг қўл остимга ўтди. Мана шу ғалаба шиҷоатим самара-си эди.

Шоҳ Фозий ҳам худди шундай кунга қолиб, мамлакати қўлидан чиқиб кетибди. Фалакнинг гардиши билан, унинг баҳти ҳам ғафлат уйқусига берилиб, таҳти-салтанати душмани қўлига тушиб қолибди. Қўшини ҳам душман тарафга ўтиб, ўзи ҳеч кимсасиз, ёлғизланиб қолиб, оз киши билан бир тарафга қочибди. Кейин, тўсатдан ҳасми турган жойга босиб бориб, тожи, таҳти ва мамлакатини қайта эгаллаб, душманини ўзига бўйсундириб олиби ва ҳамда унинг қони билан ўз тигини бўяб, гул ранг қилиб олиби ва лолагун май ичиб, айш-ишратга берилибди. У ўз душманига шундай иш кўрсатиш билан менинг ўлган-ўчган номимни тиргизибди. Лекин инсоф билан айтганда, унинг шиҷоат билан қилган иши меникидан зиёдроқ бўлган экан. Масалан, мен бундай шиҷоатни биёбонда кўрсатган бўлсам, у шаҳар ва кўрғонда кўрсатган.

Мен Ҳаворнақ номли афсонавий қаср ҳам бунёд этиб, даҳр боғига (дунёга) бир хусн бағишлиған эдим. Уни Ҳаворнақ эмас, Эрам гулистони эмас, балки равза (жаннат) бўстони дейиш мумкин эди. Султон Ҳусайнга ҳам шундай мақсад насиб бўлиб, дунёда гўзал боғлар бунёд айлади. У боғнинг тупроғи мушк ва анбари соро каби муваттар бўлиб, оти оламга «Жаҳон оро» деб тараалгандир. У боғнинг ҳарам ва бўстонлари жаннатникига ўхшаган бўлиб, ундаги бир гулзорнинг ўзи юзта Ҳаворнақдан зебороқдир.

Мен яна еттига қаср бино қилган эдим. Бу қасрларнинг ҳар бири ўз даврининг зийнати эди. У қасрлар ўртасида чаманзор бир боғ бўлиб, уни кўрганда равза боғининг рашики келар эди. Бу боғнинг ичида ҳам ўндан ортиқ қасрлар — ҳашаматли иморатлар қурилган бўлиб, унинг ҳар бири худди жаннатдаги Эрам боғи сингари гўзал қилиб безатилган эли.

Бундан бошқа, яна мен кўнглимни салтанатга боғлаганим ҳолда, айш-ишрат, ўйин-кулгига берилиб кетиб, ганжу хазина деган нарсаларга аҳамият бермаганман. Мирзо Ҳусайн ҳам ўйин-кулгини хуш кўради, унинг кўнгли ҳам куй ва қўшикдан завқаланади. Мен агар бор хазиналарни нес-нобуд

қилиб юборган бўлсам, унинг хазинасида ҳеч нарса ҳам йўқдир. Ҳусайн Бойқаронинг мана шу каби қизиқ табиати ва ажиб фикр-хәёлоти бор. Шу жиҳатлардан уни мен ўзимга тенг кўраман. Ҳатто, у менинг фарзандим, дея оламан. У, жаҳондаги бутун шоҳларга ҳам шоҳ бўлсин-у, қиёматгача жаҳонга раҳбарлик қилсин.

Сен эса унинг бир камина қули ва бодининг хуштарона булбулисан. Сен унинг муддаосидаги ишларни қилиш билан бирга, кеча-кундуз дуоси билан ҳам машғулсан. Унинг умри нинг узун бўлиши, давлати ҳам кундан-кунга зиёдаланиши сенинг тилак ва мақсадингдир. Гарчи унинг ҳар бир ишига танри ёрлигини билсан ҳам, уни фарзанд деб атаганим туфайли, руҳим унинг ишидан ҳеч қачон ғафлатда эмасдир. Унга бирон машақатли иш юз берса, мен ўз руҳим билан кўп мадад бераман. Унинг муроди нима бўлса, сеники ҳам шудир. Мен эса сизнинг мурод-мақсадингиз йўлида маддодкорман.

Ақлимнинг ҳукмига қараганда, сенга ҳам менинг мададим тегар экан. Оллоҳ-оллоҳ, бу менинг нима деганим бўлди! Тангри узримни қабул айласин. Менинг номим хайр-саҳоват билан машҳурдир. Аммо, бундан ўн баравар саҳоваткор бўлганимда ҳам, бари бир, сенинг олдингда уятлиман. Энди шоҳингта саломимни айтиш билан бирга, тубандаги паёмимни ҳам унга етказгайсан:

«Бу жаҳон ҳеч кимсага вафо қилмагани каби, уни шоҳлик тарки учун суюнчи қилиб беришга ҳам аrizimайди. Шоҳ агар минг йил ҳаёт кечирганда ҳам, ўлганда яхши оти қолмаса, аҳамияти йўқдир. Ҳаётинг минг йилга чўзилганда ҳам, ўлдингми, ўша онда ҳамма нарса йўққа чиқади. Агар яхшилик билан отинг қолса-чи, мана шугина фаҳрланишга лойикдир. Сенинг умринг хайр-эҳсон қилиш билан ўтган бўлса, отингнинг яхшига чиққани шудир. Умид қиласанки, жаҳонда яхши отинг билан минг йиллаб қолгайсан!»

Шоҳ ўз сўзини шундай тамомлар экан, саккизта сарвқомат, оқбадан ҳам ўринларидан туриб миннатдорчилар билдирилар ва ташаккур изҳор этдилар. Улар малика ҳақига ҳам дуо қилдилар. Мен бу гапларнинг ҳаммасини қабул айлаб, сўз айтмоқчи бўлган эдим, оғзимдан илгари кўзим очилиб кетди. Кўзим очилгач эса, бу гапларнинг туш эканини фаҳмлаб, кўзимни юмиб, яна ухламоқчи бўлган эдим, лекин қанча ҳаракат олишга мусассар бўлдим.

Эй, хукмдор хисрав-шоҳ! Эй, фалак қадар баланд мартаба

эгаси! Эй, улуғ шараф эгаси шаҳаншоҳ! Баҳром сенинг ҳақингда қандай тилакда бўлса, бу тилагини сўзининг охирида ҳам тақрорлади. У нимани сенга панд-насиҳат қилган бўлса, бунга эҳтиёж йўқ эди, дема. У қандай иродада билдириган бўлса, бу иродада сенда уникига нисбатан юз чандон зиёда эканлигини биламан!

То фалак ўз гардиши атрофида айланаркан, етти сайёра кўқда сайр этгани каби, ҳақ етти кўкни ҳам пасайтириб, у етти юлдузни ҳам сенинг қўл остингда порлатсан! Тахту жоҳинг фалакдан юқори-ю, фалак қасри сенинг паноҳинг бўлсин!

XXXVII

*Сўзнинг сўнги ва назмнинг ниҳояси ва чегарасиз
хижолат изҳори ва бениҳоя журъат юзасидан узр
сўрамоқ ва бу афсонани ўқувчиларга панд-насиҳат
қилмоқ ва ёзувчилар аҳлига оз-моз ўгут битиб
қолдирмоқ ва бу достон тарихининг баёни
ва байтлари ададининг тайини*

Менга раббоний фазилатининг файзи бу ажойиб достонни яратишни насиб этди. Поклик файзининг баракаси билан бу китобни ёзиб тутатдим¹:

...Бу еттига зарнигор олий қасрдек («Сабъаи сайёр»дек) қаср ҳали дунёга келган эмас. Мен бу одоб қишибарини бунёд этарканман, етти қаср ичига етти ҳурни ҳам киритдим. Шоҳ Баҳром эса ҳар кечаси бу қасрларнинг бирида сайр қилиб, ўзини овонтираси эди. Кечанинг коронғилиги ёруғ тонг билан алмашганда унинг уйкуси келар эди. Доно шоҳни ухлатиш учун кечаси билан бир мусоғир афсона айтиб чиқар эди. Бу достоннинг назмлари орасида сўз ўйинлари жуда кўп бўлиб, буларнинг барчаси шу етти ҳисояни тасвирлаш учун ишлатилди. Бундаги ҳисоялар етти мусоғир оғзидан ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам сайр-саёҳатда юрган — жаҳонгашта одамлар эди. Шу жиҳатдан, бу достон ёзилиб битгац, отини «Сабъаи сайёр» деб кўйдим. Бу ажойиб манзумани бошдан оёқ ҳисоблаганда беш минг байт, яъни ўн минг мисра эканлиги маълум бўлди.

Бу достонни қайси куни бошлаганим эсимда бўлмаса ҳам, лекин ёзиш учун тўрт ойдан ортиқ вақт сарф қилганим йўқ. Агар

¹ XXXVII боб қискартиб босилди. (Ред.)

бошқа ишлардан озод бўлган ҳолда ёзганимда эди, тўрт ҳафтада тугатишим ва анча равон ёзган бўлишим ҳам мумкин эди. Аммо буни ёзаётган пайтларимда машғулотим бенихоя кўп бўлгани устига, тинчим йўқ, аҳволим ҳам ёмон эди. Бутун вақтим эл-халқнинг можароси ва тўғри-эгрилигини ажратиш қийин бўлган жанжалли масалалар билан ўтар эди. Ейиш-ичиш, ухлаш нималигини билмай, кечаларни ғам, қундузларни ташвиш ва изтироб билан ўтказар эдим. Элнинг ғалва-жанжалли мени хайрон қилас, дилимнинг озукаси ҳам, жонимнинг қуввати ҳам ғам эди. Мен бечора шу аҳволда ҳаёт кечирганим ҳолда, яна оз фурсатда бу достонни ҳам ёздим. Ишонаманки, бу асарим унчалик яхшимасдир, лекин ёмон ҳам эмас. Яхши одам, ёмон бўлса ҳам ёмон демайди-ку.

Лекин кимки бу мавзуда қалам тебратган бўлса, хатолари ни ҳак ўз қалами билан тузатсин. Улар фақат ёзардилар — ёзишдан бўлак юмушлари йўқ эди. Ҳатто гап-сўзлари ҳам фақат шу ҳақда борар эди. Менинг бу асарни ёзишга сарфланган фурсатимни уларнинг ўндан бир вақтининг ўндан бирiga тенглаштириш мумкин эмас. Агар толеим ёр бўлиб, ўшаларчалик кенг фурсатда қалам тебратиш баҳтига мұяссар бўлганимда эди, осмон табақалари мен ёзадиган назмларнинг вараклари бўлса эди, у пайтда янада дилкаш назмлар ёзар, уларни яна чукур маънолар билан бойитган бўлар эдим. Мен шунча меҳнат-машаққат ичида бўлганим ҳолда фурсатдан фойдаландим: шу фурсат орасида юқоридаги меҳнатларни ҳам қилдим. Бинобарин, шундай шароитда бу сатрларни ёзган эканман, мени маъзур тутсалар ўринсиз бўлмас.

Эй Навоий, кел, афсона айтишни бас қил! Ўзинг ҳам гапни жуда чўзиб юбординг.

Ё раб, шу қатор-қатор, узундан-узоқ гапларни эринмайзерикмай ёзиб чиқдим. Хоҳ тўғри гапни айтган ва хоҳ адашган — хато қилган бўлсанм, сенинг ироданг ва тақдиринг билан бўлди. Қалам билан қофозни безаш учун менда ихтиёр бор эканми? Бугун ниманини менинг қаламим қофозга туширган бўлса, рўзи азалда буни тақдир қалами ёзмиси эди. Ёзганим хоҳ яхши, хоҳ ёмон экан, азалда шундай ёзилган бўлгач, мен нима қилайин? Сен нимани ёзган бўлсанг, мен ҳам шуни ёздим ва лекин, шубҳасиз, хато ҳам қилдим. Ростига, лутғ этиб, рост деб ёзиб қўй, тангрим! Сахв-хатойимни эса ўз қаламинг билан тузатиб, афв этгил. Айтган сўзларимни эл-улус учун марғуб — ёқимли қил; ёзганларимни эса кўнгилларга маҳбуб — севимли қил. Афсонамнинг сўзларини тилга оғир килма, шеърларимни жонга ёқимли айла.

Гарчи, ёзилиб тамомланиш тарихи саккиз юз саксон тўққизинчи ҳижрий йили ва жумодиссоний ойининг пайшанба куни (1484 йил, июнь ойи ичида) бўлса ҳам, варак ҳамда сатрларини ҳисоблаб, беш минг байт (ўн минг мисра) эканини аниқладим.

Тангрим, ҳалқа буни азиз ва зебо қил; ўқиганга буни муборак кил! Бунга етти фалакни ёр айла, етти иқлим элини харидор ва талабгор айла!

Алишер Навоий ҳам бу машхур сюжетдан ўзининг илгор гояларини ифода этиши максадида фойдаланиб, қолипловчи ҳикояга кирган новелаларни ихчамлаштириб, мазмун ва шакл жиҳатидан мукаммал асар яратишга муваффақ бўлган. Мухими шундаки, Низомий билан Ҳусрав Дехлавийларининг ҳикоялари Баҳром тўғрисидаги афсонаси билан боғланмаган ҳолда байн этилган бўлса, Алишер Навоий етти ҳикояни достоннинг асосий кисми бўлиб ҳисобланувчи қолипловчи ҳикоя билан чамбарча боғлаган. Бу боғланни санъаткорнинг маҳорати туфайли еттинчи ҳикоя оркали усталик билан амалга оширилган. Бу эса, достоннинг бир бутун композицион занжирга эга бўлган асар сифатида шаклланишини таъминлаган. Алишер Навоийнинг Баҳром образига бўлган муносабати ҳам алоҳида оътиборга лойикдир. Шоир айш-ишират, хотинбозлик, беҳад овга ва шунингдек давлат ишларини ўлда-жўлда колдириб ичкиликка муқкасидан кетган ҳокимни идеаллаштириш нотўри деб ҳисоблайди.

Низомий, Ҳусрав Дехлавий ва Алишер Навоий достонларида Баҳром тўғрисидаги манбалар, сюжетнинг ягоналиги, қаҳрамонларининг характеристи ва воқеаларининг бўёнидаги иринциларнинг умумийлиги, ўша давр феодал жамиятига хос ва характеристи бўлган катор ғоя ва ижтимоий мавзуларнинг якинлиги хар уччала достоннинг умумий томонларини ташкил этади. Хар уччала асарда инсоннинг акъ-заковати, меҳнати, қалбининг поклиги, севгиси улугланади, тинчлик, дўстлик, озодлик, ахлоқий-этик характеристидаги масалалар даврининг долзарб вазифалари сифатида кўтариб чиқилади.

Алишер Навоий асарининг Низомий ва Ҳусрав Дехлавий достонларидан фарзи шундаки, шоир асарининг заминига инсоннинг ҳакиқий севгисини асос қилиб олади. Ани шу инсоннинг узуг севгисен атрофида Алишер Навоий давлат, ижтимоий, ахлоқий-этик ва бошқа масалаларни кўтариб чиқиб, достондаги асосий мавзуни байн қизни жарабинида уларни ҳам секинаста ҳал қилиб беради.

Алишер Навоий олдида яна бир муҳим вазифа турган эми. Шоир тун оркали Баҳромни Султон Ҳусайнiga ўхинатади ва шу бахонади мөхирлик билан ўз ҳокимининг салбий ҳусусиятларини фони этади. Навоий Баҳром образи оркали Султон Ҳусайнининг айн ашрига берасиб, мимозикатни ҳалокатга оліб келгани, ҳалқни бел азинни излени солғанинин билдиради. Бу эпизод оркали Алишер Навоий Султон Ҳусайнининг ре-кунини йигиб олиб,adolat ўйланин тутишга чакиргандай туюнади.

Алишер Навоийнинг буюк хисматларидан яна бирни шуни, у ўз дими учун ва ҳатто ҳозир ҳам муҳим ҳисобланиб кекдётган умуминсоний «муаммоларни ғояйиб-бадиий асар оркали кўтариб чиқди. Навоий Низомий төмөнидан кўтариб чиққитан байналманинг ғояларини ҳикоялар мажмунинг сингизириб, бу мавзуни янада чукуррорк ва янада кенироқ кўлганини кўтариб чиқкинча муваффақ бўлди.

Алишер Навоий бадиий обrazzlar оркали инсонийлик мотивларини янада чукуррорк кўйлашти, бадиий адабийтнинг тарбиявий аҳамиятини янада баланд кўтарниша эринади.

Навоийнинг хотин-қизлар масаласига бўлган илгор муносабати ҳам

СҮНГ СҮЗ

Шарқ ҳалклари ўртасидаги ижтимоий-сийсий, маданий ва менинг алоқалар заминидаги пайдо бўлган турли ривоят ва афсонанинг ёртакларининг куфтаклари узок қадимиятга бориб тақалади. Уларда ҳоким синфларнинг ижтимоий мавкеи, меҳнаткаш ҳалқининг оғир ҳаёти, урф-одати ва ҳалқ қаҳрамонларининг ҳакиқат, адолат ўрнатиш йўлида золим ҳукмдорларга қарши олиб борган матонатли курашларни ўз аксими топган. Шунинг учун ҳалқ оғзаки ижоди ва бадиий адабийтда бу мавзуга доир жуда кўп асарлар яратилган. Уларда жамият ва давлатни ҳар томондан шаклланган идеал шахе бошқариши лозимлиги уқдирилади. Мана шундай мавзулардан бири Баҳром Гўр образи билан чамбарча боғлиқдир.

Баҳром Гўрнинг ҳарбий юришлари, ишқий саргузаштлари ва гайри-табиий тарзда гойиб бўлиши оғиздан-оғизга кўчиб, достон бўлиб келган. Шу боисдан ҳам турли ҳалклар фольклори ва адабийтida Баҳром Гўр образи билан боғлиқ афсона, ҳикоя ва достонлар жуда кенг тарқалган.

Буюк санъаткор ўзининг фалсафий, эстетик, ахлоқий-этик ва ижтимоий гояларини бадиий ифодалаш максадида хоҳлаган сюжетдан фойдаланиши мумкин. Низомий сосоний шохи Вараҳран У (421—438) нинг таржимаси холи, Эрон ва Кавказ ҳалклари ўртасида у ҳақда тарқалган афсона ва ёртаклар, шунингдек, «Китобус салотин» асаридағи бу ҳақдаги маълумотларининг Фирдавсий томонидан бадиийлаштирилган лавҳаларини «Хафт пайкар» асари сюжетига асос қилиб олган. Табиийки, Низомий бу сюжетни гоявий-бадиий жиҳатдан кайта ишлаб, бутунлай мустакил асар яратишга муваффақ бўлган. Бундай юкори савинаядаги бадиий асарнинг дунёга келиши ўз даврининг ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққанлиги шубҳасизdir. Ҳусрав Дехлавий Баҳром тўғрисидаги бу сюжетни ўз даври талаблари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўзининг эстетик карашларига мослаган.

алохіда ахамият касб этади. Шу нұктай назардан қараганда, «Сабъаи сайдер» достони бошқаларниңдан тубдан фарқ қиласы. Фирдавсий ўз севгилисінің ўлдирғанлығы ва хотинбозлиғи учун Баҳромни кораламайды. Низомий Баҳромни бүндай салбай хусусияттардан холи этади. Шоир Баҳромни ўз севгилисига нисбатан ноҳақ муносабатда бўлғанлыгини тан олишга мажбур этади. Баҳром Фитнадан узр сўрайди ва ҳатто унга уйланади. Алишер Навоий Баҳром билан Дијором ўртасидаги муносабатни янада чуқурроқ тасвирлаб, бу лавхани юксак бадиий мавкеъга кўтаради. Навоий Баҳромнинг Дијоромга килган зулми учун уни жазолайди. Баҳром руҳий жихатдан каттиқ қасалликка қалинади. Ахамиятлиси шундаки, Баҳром, ўз севгилисига нисбатан ноҳақ ҳатти-ҳаракатлар килган чоғда у маст ҳолда эди. Ўзига келгач, у килган ҳатоларини тушуниб этади, уни тузатишга ҳаракат қиласы. Бу эпизод муҳим маънени касб этади. Алишер Навоийнинг салафлари асарларида, айниқса, Ҳусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида аёлларнинг макру хийлалари ва бевафоликларини ёритишга катта ўрин берилган. Навоий эса, ўз достонида кўпроқ хотин-қизларнинг ижобий образларига ўқувчи диккатини қаратган. Достондаги хотин-қизлар образлари китобхонда уларга нисбатан улугтвор муносабат ва яхши ҳиссиятларни уйғотади.

Алишер Навоий достонидаги воеа ва ҳодисалар ўзининг ҳаётйлиги билан ҳам фарқ қиласы. Шоир асарида, турли афсонавий ва гайри табиий воеаларга кам ўрин берилган. Навоийда Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида мавжуд бўлган мунажжимларнинг башоратлари каби лавҳалар ҳам йўқ.

Алишер Навоий «Сабъаи сайдер» достонида Ҳусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт» асарига хос бўлган сеҳрли воеа ва ҳодисаларни ҳам иложи борича кам ишлатган.

Алишер Навоий достонининг оригинал жиҳатларини белгилайдиган бу хусусиятларнинг ҳаммаси адабий жараённинг ривожланиш тенденциялари, шунингдек, маҳаллий ва давр шароитлари билан чамбарчас боғлиқdir. Шу нұктай назардан қарапланда, ҳар уччала асарнинг ғоявий қиммати баробардир, уларнинг ҳар бири ўзига хос оригинал бадиий қийматта молик бўлган ўлмас асарлардир. Шуни алохіда таъкидлаш керакки, Алишер Навоий «Сабъаи сайдер» достонида турли-туман шеърий воситалар орқали ўз шеъриятагина хос бўлган услубини намойиш килиб, достонининг мазмун ҳамда шукр нұктай назаридан юксаклигини таъминлашга эришган. Табиийки, Навоий Низомий ва Ҳусрав Дехлавий асарларини пухта ўрганганд, уларнинг илгор тажрибаларидан фойдаланган, лекин шу билан бирга ма-салага ижодийлик ва новаторлик нұктай назаридан ҳам ёнлошган.

Ҳар уччала асарга хос бўлган умумийлик шундан иборатки, уләрнинг ҳар бирида анъанавий бўлган шеърий санъатлар кўлланган, лекин ҳар бир ижодкорнинг асарида бу шеърий воситалар ўзига хос услуб, шакл ва мазмунни ифодалашга хизмат килган. Ана шу асосий ва муҳим вазифаларни бажариша шоирларнинг ҳар бири шеърий санъатлардан ўз эстетик қарашларига монанд равишда фойдаланганлар.

Низомий, Ҳусрав Дехлавий ва Навоий достонларининг яна бир умумий томони шундаки, ҳар уччала достонда шакл мазмунга бўйсндирилган

бўлиб, унинг асосий хизмати мазмунини чуқурроқ ифода қиласыришига, асарни бешашга қаратилгандир.

Улардаги асосий фарқлар ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубни танлаганлигидадир. Уларнинг ҳар бири бадиий воситалардан ўз имкониятлари даражасида фойдаланганлар. Бу эса ҳар уччала достоннинг бир-бирларидан нафакат мазмун жиҳатидан катта фарқ қилишини, балки шаклан ҳам турли эканлигини таъминлаган. Булардан ташқари, Низомий ва Ҳусрав Дехлавий ўз бадиий маҳоратларини форс-тожик тилида намойиш қиласы бўлсалар, Алишер Навоий ўз асарини ўни даврларда турли ноҳақ таҳкирлар ва дашномга учраган она тилиси — туркий тилда яратишга мусассар бўлган. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг ўз халқи олдидағи хизматларининг буюклигини тан олган улуғ кишилар бу дахонинг хизматларига баҳо беришар экан, уни турк тилининг ўлук жасадига Исо нафасини берди, деб бежиз айтмаганлар.

Алишер Навоийнинг яна бир муҳим хизмати шундан иборатки, у илмий жиҳатдан туркий тилнинг бошқа тиллар каби имкониятлари катта эканлигини ва бу тилда ҳам буюк асарлар яратиш мумкинлигини амалда исботлаб берди.

С. Ҳасанов,
филология фанзлари доктори